

İRTAD

İRAN VE TURAN TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*THE JOURNAL OF IRAN AND
TURAN HISTORICAL RESEARCH*

Yıl 3 /Sayı 4

Haziran 2020

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

İRAN VE TURAN TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

(Yıl 3/ Sayı 4/ Haziran/2020)

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/İrtad adresinden erişilebilir.

THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN HISTORICAL RESEARCH

(Vol 3/ No.4 June 2020)

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues. The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/İrtad.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner
Mehmet DAĞLAR

Editörler/ Editors
Mehmet DAĞLAR-Cihan ORUÇ

Editör Yardımcıları / Vice Editors
Emre KESER- Kaan AKAR- Hami DEMİR

Redaktör: Alpren Köse

Kapak Tasarımı: Vedat Osman Korkut

ISSN 2667-4971

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER /IRTAD IS
INDEXED IN



YAYIN KURULU

Prof. Dr. Osmangazi Özgüdenli

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Doç. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Şefaattin Deniz

Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Ömer Subaşı,

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Acar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Tuba Tombuloğlu

AB ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı

Dr. Hasan Asadi

Mohaghegh Erdebili Üniversitesi Tarih Bölümü

Arş. Gör. Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Arş. Gör. Halit Baş

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet Taşagül

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet Alpargu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

İğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin Güneş

Bartın Üniversitesi

Dr. Abbas Ahmedvend

Beheşti Üniversitesi İslam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İslam Ansiklopedisi Kurumu Araştırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü

Dr. Öğrt. Üyesi Selim Serkan Ükten

Aksaray üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Prof.Dr. Orhan Yazıcı

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof.Dr. Ozan Yılmaz

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü

Dr. Öğr.Üyesi. Ali Ahmetbeyoğlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr.Üyesi Yunus Arifoğlu

Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Koçak

Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Ozan Yılmaz

Artvin Çoruh Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

OSMAN KARATAY	BAHÇESİ VAR BARI VAR: TÜRKÇEDEN İRANİ DİLLERE İKİ VERİNTİ ÖRNEĞİ	s. 1-10
ALİ İPEK	TABERİSTAN SEYYİDLERİ	s. 11-41
A. TAYFUN ÖZCAN	MOĞOL TARİHİNİN TEMEL LATİNCE KAYNAKLARI ÜZERİNE	s.42-62
BAYRAM ARİF KÖSE	İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ	s.63-93
CANAN KUŞ BÜYÜKTAŞ	SAFEVİ HÜKÜMDARI ŞAH I. ABBAS'IN OSMANLI DEVLETİNİN HİNDİSTAN TİCARETİNDEKİ ROLÜNÜ ENGELLEME FAALİYETLERİ	s.94-116
A.SAMİ TEKİN	JAMES SİLK BUCKİNGHAM'IN GÖZÜNDEN XIX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN GÜNEY VİLAYETLERİ (URFA, DİYARBAKIR, MARDİN, MUSUL, ERBİL, KERKÜK, KİFRİ VE BAĞDAT)	s.117-155
ZÜHRENUR PEHLİVAN	KİTAP TANTIMI: BRENDA SHAFFER, <i>SINIRLAR VE KARDEŞLER, İRAN VE AZERBAYCAN KİMLİĞİ</i>	s.156.163

BAHÇESİ VAR BARI VAR: TÜRKÇEDEN İRANÎ DİLLERE İKİ VERİNTİ ÖRNEĞİ

OSMAN KARATAY*

Makale Gönderim Tarihi
18.02.2020

Makale Kabul Tarihi
26.04.2020

Öz: Türkçenin İranî dillerle en eski dönemlerdeki ilişkileri genellikle tek taraflı olarak incelenir ve her iki tarafta da bulunan kelimeler, niteliğine bakılmaksızın Türkçede ödünçleme olarak değerlendirilir. Bu yaklaşım en başta Türkçenin Avrasya bozkır bölgesindeki İranî dilleri eriterek yerini aldığı iddiasıyla çelişmektedir, zira böyle bir iddia dolaylı olarak Türkçenin üstün taraf olduğunu ima eder. Bu makalede aslı İranî gösterilen iki makale, bağ ve bor ele alınacak ve köken incelemesi yapılacaktır. Yerleşik kültüre has bu kelimelerin Türkçeden verinti olduğu, Türkçenin etkisine uzak olduğu düşünülen Farsçanın dahi bu tarım terimlerini alıntıladığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, İran, Farsça

Abstract: The relations of Turkish with Iranian languages in the earliest periods are generally examined unilaterally and the words on both sides are regarded as borrowings in Turkish regardless of their quality. This approach contradicts primarily with the claim that Turkish has dissolved Iranian languages in the Eurasian steppe region, because such a claim implicitly implies that Turkish is the superior side. In this article, two originally Iranian articles, vineyards and boron will be discussed and an analysis of origin will be made. It is seen that even these Persian words, which are thought to be away from the influence of Turkish and that these words specific to the settled culture are in Turkish, cite these agricultural terms.

Key Words: Turkish, Iran, Persian

* Prof. Dr, Ege Üniversitesi, TDAE, Bornova - İzmir, ORCID: 0000-0002-1566-3283, karatay.osman@gmail.com.

Giriş

Yaygın bilimsel yaklaşımda Hint-Avrupa, dolayısıyla Hint-İran dillerinin ve dolayısıyla İranî dillerin kültürel olarak üstün bir halka ait olması sebebiyle temasta buldukları toplumları etkiledikleri görüşü hâkimdir. Bu peşin hükümden yola çıkılarak Türkçedeki İranî karşılıkları olan bazı kelimeler bu kaynaktan alınmış gösterilmektedir. Bunlar arasında rakamlar gibi çok temel kelimelerden unvanlara ve toplum hayatının değişik alanlardaki kültür kelimelerine kadar yayılım gösteren çok sayıda kelime bulunmaktadır.¹ Bunların listelenmesi ve tartışması çok uzun yer tutacaktır. Biz burada çıkış noktasındaki üç dikkatsizliğe dikkat çektikten sonra iki kelime ile görüşümüzü örneklendireceğiz. Bu kapsamda daha fazla çalışmayı geleceğe ve diğer araştırmacılara havale ediyoruz.

1-Türkçede bulunan bir kelimenin Altay kökleri yok ise, bu bir zayıflık olarak algılanmakta, dolayısıyla kaynağı aile dışında aranmaktadır. Örneğin *bey* kelimesinin kökteşleri Moğolca veya Tunguzcada bulunmuyorsa, buna karşılık İranî *bagā* ‘Tanrı, zengin’ gibi bir kelime bulunmuyorsa, alıntı kaynağı olarak bunun önerilmesinde sakınca görülmemektedir.² Bu kuşkusuz bilimsel bir yöntemdir ama Altay dil ailesi hakkındaki tartışmalar sürmektedir ve hâlâ ispatlanmış kabul edemeyiz. Bu kuranın zayıflığı biçimsellikten değil, kelime ortaklıklarındaki sıkıntidan gelmektedir. Altay dillerinin ortaklıklarının temel sözcük dağarcığında sıkıntılı olup, kültürel katmanda artması bunların Altay içi ödünçlemeler olduğu kuşkusunu artırıyor. Böyle bir manzarada, zaten aralarında paylaşılan fazla bir malzeme bulunmazken, falanca filanca sözcüklerin sadece Türkçede olup diğer Altay dillerinde olmamasını Türkçe adına bir zayıflık olarak telakki edip yabancı kaynak aramanın mantığı olamaz. Türkçe bu tür incelemelerde bir ailenin üyesi değil, münferit bir dil olarak ele alınmalıdır.

2-Bir kelimenin İranî bir kaynaktan geçmesi onun nihai olarak İranî olduğu anlamına gelmez. Bu diller de pekçok kelimeyi ödünçlemiştir. Doerfer’in gözle görünen dönemdeki ilişkiyi ele alan devasa çalışmasındaki havayı daha geri tarihlere taşımakta bir sıkıntı bulunmamaktadır. Yani Ortaçağlarda Türkçe ve Moğolcadan onca kelime ödünçleyen bir Farsçanın daha eski çağlarda bunu yapmadığını ‘üstün topluluk’ önyargısı dışında hangi çerçeveye ile izah edebiliriz?³

¹ Örneğin değişik âlimlerin görüşlerini Golden aktarır: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, 8. Baskı, İstanbul 2018, s.46-48, 74, 132.

² Golden, *a.g.e.*, s.152, 161.

Türkçenin aksine İranî diller sahip oldukları bir kelimenin aslen kendi malları olduğunu ispatta zor durumda bulunmaktadır. Böyle bir teşhis için öncelikle kökteşin Ari kolunun diğer alt kolu olan Hint dillerinde de bulunması beklenir. Bu da yeterli olmayacaktır, çünkü Hint-İran (Hİ) veya Ari kök dili Hint-Avrupa (HA) kök dilinden koştığı için, en azından bir tane Avrupa HA dilinde kökteşinin olmasını bekleme hakkımız doğuyor. Sadece Ari topluluğunda bulunan bir kelime Hint ve İran dillerince aynı kaynaktan ayrı ayrı veya silsile ile veya Ari çağında her ikisi tek bir dil iken ödünçlenmiş de olabilir. Bu yüzden, bu çalışmanın özelinde olduğu gibi, eğer ilk bakışta fikir verecek çok belirgin bir sözcük yapısı yoksa (örneğin Türkçe bir köke götürülemeyen üç hatta iki heceli bir kelime), ayrıntılı sorgulanması gereken taraf İranî dillerdir.

3-Yukarıdaki madde ile ilgili olarak, Ari veya İranî dillerin Türkçeye kıyasla üstün oldukları ve bu yüzden kültür ve kelime ihraç ettikleri fikrini terk etmemiz ve hatta tersine çevirmemiz gerekiyor. En başta üstün Ari ırkına inananların tarihsel yaklaşımları bizim bu önerimizi mecburi kılıyor. Eğer yaygın kabuldeki gibi Tunç Çağının Avrasya kültürleri HA kökenli halklara ait ise (Afanas'ev Toharların, öncülleri ve ardıllarıyla Andronovo İranî nüfusun) ve Altayların ötesinden gelen Türkçe belirgin bir nüfus hareketlenmesi olmaksızın bunların yerini aldıysa, demek ki Türkçe üstün taraf olarak İranî ve Tohar dilleri eritmiştir. Eriyen dil de kuşkusuz eritene kelime verebilir; Türkçe yok ettiği Soğdçadan birçok kelime almıştır. Ama bunun tersi daha caridir. Erime önce karşı taraftan sürekli bir kelime, biçimbirim ve biçim alınması, nihayetinde tam teslim olarak kendi asıl dilinden bir alt tabaka korunmak üzere, karşı dilin herşeyine teslim olmak demektir.

'İranî' Orta Asya'nın sözde Türkleşmesinin ne şekilde önerilirse önerilsin, doğası da sıkıntılıdır. Maveraünnehr, Harezmi ve Horasan için bunu geç Ortaçağda takip edebiliyoruz ama yerleşik düşüncede bozkır bölgesinde Büyük Hunların/Hsiung-nu'ların Altayların batısına atlayışı veya daha kesin bir tercihle Göktürk çağında Türk boylarının doğudan gelip Orta Asya'ya yerleşmeleri gibi kalıplar bozkırdaki koca bir İranî dünyanın yok olmasını açıklayacak içerikten yoksundur. Dolayısıyla, bu görüş mecburen süregelen ve geniş zamanlı bir Türkleşme öngörecektir, bu da çok daha eski zamanlardan itibaren İranî bölgenin Türkçenin etkisine veya doğrusu aşındırmasına maruz kaldığı anlamına gelecektir. Böyle bir yapı ise Milat sıralarını da içeren, belki daha öncesine giden 'eski' zamanlarda Türkçeden İranî dillere kelime geçişini makul kılacaktır. Bu zaman ve zemin elde olmak üzere, şu kelimelere bakalım.

a) BAĞ

Bağ kelimesi fazla bir anlam genişlemesi veya kayması olmaksızın Uygur belgelerinden itibaren Türkçede geçer ve yaklaşık bütün çağdaş Türk lehçelerinde bulunur. Kelime Clauson'a göre Farsçadan çok erken bir ödünçlemedir, *DTS*'ye göre ise Soğd kökenlidir.³ Gerçekten de Soğdçada β^{γ} 'garden' anlamını bulmaktayız.⁴ Farsçada da kelime geniş anlamda 'bahçe' demektir ama 'üzümlük' vurgusu da vardır.⁵

Clauson'un Türkçenin bu kavram için kelimesi bulunmadığından bunu ödünçlediğini iması düşündürücüdür. Bozkır bölgesindeki, özellikle Moğol bozkırlarındaki yaşam ortamının bağ bahçe kavramını anlamsızlaştırdığı doğrudur. Ancak bu eski Türklerin sadece ve sadece öyle alanlarda yaşadığı ön-şartına bağlı bir önermedir. Aşağıda göreceğimiz *bor* 'şarap' için de aynısını muhtemelen aynı mantıkla söylüyor. Doerfer'e atıfla bunun Orta Farsçadan alıntı olduğunu belirtiyor.⁶

Ancak *bağ* kelimesinin yukarıdaki 2. madde uyarınca durumuna bakılmamıştır. Bu kelimenin HA dilleri içinde yakın veya uzak bir kökteşi gözüküyor. Dahası Hint bölgesinde de bu anlamda benzer bir kelime yok. Bu elbette kelimenin diğer tüm dillerde unutulup İrani bölgede yaşadığı ihtimalini ortadan kaldırmaz ama en dar sahada, İrani bölgede de sıkıntı vardır ki, Rastorgueva ve Edelman'ın İrani köken sözlüğünde böyle bir söz bulunmaz. En yakın anlama sahip kelime olarak *bū* 'ülke, yeryüzü' geçiyor.⁷ Bunun kökteşi yaklaşık aynı biçimiyle Sanskritçede vardır (*bhū* 'earth, world') ve German ve Slav bölgelerinden destekle HA ön biçimi *bhōgh* veya *bhāgh* 'lowland, swamp' olarak kurulur.⁸ Bizi en fazla ilgilendiren dönem olan Orta Farsçada ise *bwm* 'land, ground, country' olarak karşımıza çıkar.⁹ Eğer oldu ise, Türkçeye geçişin zamanını nazara alarak, Ana İrani *bū* veya Orta Farsça *bwm* kelimesinden farazi olarak önce bağ, bahçe üretmek, ardından Türkçeye

³ Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s.311; *Drevnetyrkskiy slovar'*, Nadelyaev, V. M., vd., Leningrad 1969, s.77.

⁴ Gharib, B., *Sogdian Dictionary*, Tehran 1995, s.97.

⁵ Şükün, Ziya, *Farsça-Türkçe Lügat. Gencine'i Gültar Ferhengi Ziya*, İstanbul 1984, s.250.

⁶ Clauson, a.g.e., s.354; Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen -I*, Wiesbaden 1963, s.2.

⁷ Rastorgueva, V. S. - Edelman, D. I., *Etimologičeskij slovar' iranskih jazykov -II*, Moskva 2003, s.134.

⁸ Pokorny, Julius, *Proto-Indo-European Etymological Dictionary, A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, 2007 (www.dnghu.org), s.436, 481.

⁹ Durkin-Meisterernst, Desmont, *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Turnhout 2004, s.117.

vermeden bunu *bağ/bâ* biçimine getirmek gerekiyor. Bu ise vaki değil. Yani her iki kelime arasında ilişki kurmamız imkânsız gibi.

Orta Farsçada geçen *bwdysen* ‘garden’¹⁰ kelimesinden Yeni Farsça *bustan*’a ulaşmak mümkün ama en geç Orta Farsçanın son günlerinde Türkçeye verilmiş bir *bağ* biçimini bulmak zordur. Dolayısıyla, böyle bir ilişkide Farsçayı bir kenara koymak ve Soğdça üzerine yoğunlaşmak gerekiyor. İrani ailenin tek bir kolunda geçen bir kelimeyi bütün Türk yurtlarında kullanılan bir kelimenin kaynağı olarak görmek ile Türkçenin eritip yok ettiği Soğdçanın bu kelimeyi aslında Türkçeden aldığı varsaymak arasında bir tercihte bulunmamız lazım.

Bir diğer anlamca ilgili kaynak Ari bölgesinde yaygınlığı had safhada olan ve Türkçeye *pay*, *bağ*, *baht* gibi kelimeleri veren kök olabilir: İrani **bağ-* ‘to bestow, divide, have a share; to give, apportion’; Soğd. *by-* ‘to give, bestow’.¹¹ Gerçekten de, örneğin Soğdçada kökteş kelimenin yazılışı aynen ‘bahçe’ anlamındaki *bağ* kelimesi gibidir: *β`γ* ‘allotments’.¹² Örneğin bir mirastaki hissenin, payın zamanla toprağın kendisini anlatıyor hale gelmesini düşünebiliriz: *Bağ* ‘paylaşılmuş toprak’. Veya kelimenin Ari kökündeki mülk anlamının zamanla (fakat çok erken bir zamanda) küçük bir toprak parçasına indirgenmesini varsayabiliriz. Fakat çok sayıda kökteşi ve türevi olan bu kökün yaygın dünyasında böyle bir gelişmeyi gözleyemiyoruz. Oldu ise, tarımsal üretim için verimli Maverâünnehr arazisinde yaşayan Soğdların diline münhasır kalmış olması olası gözüküyor. Farsça bunu, eğer Türkçeden almadıysa, Soğdçadan ödünçlemiş olmalıdır.

İyi incelenmiş bir İrani dil olan Osetçede de işbu kelimeye dair ipucu bulunmuyor. Bu dilde *bægœeny* kelimesi ‘bira’ demek, ancak çağdaş veya sonraki bir kelimedir. Eski dilde Hint-Avrupa yayınlığı çok olan *œlut* kelimesi kullanılıyordu. Kelime Kabardin-Çerkez diline *begina* ‘nişastalı bir tatlı, hamur, pestil’ biçimiyle geçmiştir.¹³ Bu kelime bizim için tanıdık geliyor: *Bekni* ‘buğday, akdarı ve arpa içkisi’.¹⁴ ‘Bira’ anlamındaki bu kelimemiz aşağıdaki *bor* ile birlikte sıklıkla ikileme halinde kullanılır.¹⁵ Dolayısıyla Türkçeden,

¹⁰ Durkin-Meisterernst, *a.g.e.*, s.116.

¹¹ Cheung, Johnny, *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*, Leiden – Boston 2007, s.1-2; Rastorgueva ve Edelman, *a.g.e.*, s.45-48.

¹² Gharib, *a.g.e.*, s.97.

¹³ Abaev, V. İ., *Osetinskiy Yazık i Fol’klor -I*, Moskva – Leningrad 1949, s.106, 336, 344.

¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti-t-Türk*, yay. A. B. Ercilasun – Z. Akkoyunlu, Ankara 2015, s.188.

¹⁵ Clauson, *a.g.e.*, s.328.

muhtemelen Kıpçak çağında Osetçeye geçmiş bir kelime olduğu anlaşılıyor. Bu kelime Yeni Farsçaya, Harezmiye ve Soğdçaya da geçmiştir.¹⁶

İranî dillerin aksine Türkçenin ‘bağ’ı sahiplenmede sıkıntısı olmadığını başta söylemiştik. Hem Türkçenin bütün kollarında bulunuyor, hem de en eski kayıtlardan beri biliniyor. Biz kelimeye başka bir açıdan yaklaşacağız. Türkçe, Fince ve Macarca arasında gözlemlenebilir bir *b- = p- = f-* denkliği var.

Türkçe	Fince	Macarca
<i>baş</i>	<i>pää</i> ‘baş’	<i>fej</i> ‘baş’
<i>böl-</i>	<i>puoli</i> ‘yarım’	<i>fél</i> ‘yarım’
<i>bur-</i>	<i>pura</i> ‘burmak’	<i>fúr</i> ‘burmak’
<i>belin</i> ‘telaş, korku’	<i>pelkää</i> ‘korkmak’	<i>fél</i> ‘korkmak’
<i>bulut</i>	<i>pilvi</i> ‘bulut’	<i>felhő</i> ‘bulut’
<i>ba-</i> ‘bağlamak’	<i>paula</i> ‘ip, bağ’	<i>fűg</i> ‘bağlamak’
<i>buz, buy-</i>	<i>pakkaen</i> ‘don’	<i>fagy</i> ‘donmak’
<i>bacak</i>	<i>pohte, pohkea</i> ‘topuk’	<i>fut</i> ‘koşmak’
<i>baş-</i> ‘pişirmek’	-	<i>fől</i> ‘pişirmek’
<i>böğ</i> ‘böcek’	-	<i>pók</i> ‘örümcek’
<i>böri</i> ‘kurt’	-	<i>farkas</i> ‘kurt’, <i>féreg</i>
‘kurt (böcek)’	-	
<i>böt-</i> ‘örtmek’	-	<i>fed</i> ‘örtmek’
<i>boğ-</i>	-	<i>főj-</i> ‘boğulmak’
-	<i>puno</i> ‘örmek’	<i>fön-</i> ‘örmek’
<i>boran</i>	<i>purku</i> ‘kar fırtınası’	-
<i>bek</i> ‘sıkı, pek’	<i>paksu</i> ‘kalın, yoğun’	-
<i>bit-</i>	<i>pääät</i> ‘bitmek, son bulmak’,	-
<i>bul-</i>	<i>palvoa</i> ‘tapmak’	-
<i>bar</i> ‘hepsi’	<i>peräti</i> ‘tamamen’	-

Mevcut görünüm ayrıntılı bir çalışmanın bu tabloyu inanılmaz boyutlara taşıyabileceğini gösteriyor. Beklenenin aksine Macarca ile Fincenin genel olarak fazla bir ortaklığının olmaması bu tabloda boşluklara yol açıyor. Öte yandan, Lappça, Karelce ve Estonca gibi Baltık-Fin dillerine bakılarak boşlukların doldurulması ve yeni başlıklar açılması da mümkün olabilir. Hatta diğer Ural bölgesi dilleri de incelemeye alınabilir. Örneğin Votyak *paś* ‘oyuk, delik’, krş. Tr. *boş*. Ancak konumuz bu değil. Biz burada bir denklem

¹⁶ Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen -II-*, Wiesbaden 1965, s.309-311.

oluştüğunu gözlemliyor ve şu soruyu soruyoruz: Mac. *fá* ‘ağaç’, Fin *puu* ‘ağaç’, Tr. *bV(C)*?

Bağ ve ondan Farsça küçültme eki *-çe* ile türetilmiş *bahçe*, her ikisi de herhangi bir toprak parçasından ziyade ağaçla ilgili toprak parçasını anlatan kavramlar olarak gözüktüyor.¹⁷ Ural-Altay bölgesindeki bu ses denkliğinden edindiğimiz beklentiye göre, Türkçenin ağaçla ilgili *ba-* biçiminde bir kayıp kelimesinin olması lazım. Belki de bu kelime kayıp değil ve erken bir dönemde önce Soğdça, ondan sonra veya muhtemelen onun üzerinden Farsçaya geçmiş *bağ* kelimesimiz bunu karşılamaktadır.

Bu arada Orta Farsçada *b`dg* biçimiyle geçen *bade* ‘şarap’ kelimesinin de İran dil uzmanlarınca bu açıdan ele alınmasında fayda olabilir.¹⁸ Zira *bağ* kelimesinin bulunmadığı bir zamanda ses ve anlam ilişkisi olan bir sözcük bu dilde bulunuyor.

b) BOR

İrani kök önerilen bir diğer kelimesimiz yukarıda belirttiğimiz gibi *bor*’dur. Kelime Eski Türkçede doğrudan ‘şarap’ anlamıyla geçer. Hatta *borçı* ‘ayyaş’ demektir.¹⁹ *Borla*, *Barla* türü yer adları ‘üzüm yetiştirilen yer’ anlamıyla bu kelimedenden türetilmiştir. Kelimesimiz aynı anlam ve şekliyle Macarcada bulunur.²⁰

İlk bakışta İngilizce *beer* ‘bira’ ile benzerlik bir HA köken önerisi için ilham verebilir. İngilizce kelime Geç Latince *biber* ‘içmek’ fiilinden Batı German bölgesindeki muhtemel bir 6. yy kitabı ödünçlemeye dayanıyor: Orta İng. *ber/ beor*, Eski İng. *bēor*, Eski Friz *bār*, Eski Yüksek Alman *bior*, Eski Norsk *bjōrr* gibi.²¹ Dolayısıyla sondaki *-r* sesi mastar ekinin hatırasıdır. Kökün Rusça *pivo* ‘bira’ (< *pit* ‘içmek’) kelimesinde de karşımıza çıkan HA *pī-* ‘içmek’ biçiminde aranması lazım.²² Dolayısıyla *beer* ile *bor*’un anlam dışında bir ilgisi bulunmuyor.

¹⁷ Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati -I-*, Ankara 2016, s.548.

¹⁸ Şükün, *a.g.e.*, s.231; Durkin-Meisterernst, *a.g.e.*, s.103.

¹⁹ *Drevnetyurkskiy slovar*, s.112.

²⁰ Róna-Tas, A. - Berta, Á., *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, Wiesbaden 2011, s.147-148. Eski Türkçe şarap anlamındaki *çakır* da Macarcada *csiger* olarak bulunur (*a.g.e.*, s.242-246). Róna-Tas’a göre *bor* kırmızı, *çakır* ise beyaz şarap için kullanılıyordu.

²¹ Klein, Ernest, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. Vol 1: A-K*, London 1966, s.159; Ayto, John, *Word Origins. The Hidden Histories of English Words from A to Z*, 2. baskı, London 2005, s.55.

²² Pokorny, *a.g.e.*, s.2438.

Clauson'un dayandığı Doerfer, bu fikrinde Gabain'e dayanıyor, ancak Róna-Tas'ın belirttiği gibi, Orta Farsça bir *bōr* kelimesinin izi bulunamamıştır.²³ Biz de taramalarımızda buna kaynak olabilecek uzak veya yakın bir kelime bulamadık. Yeni Farsçada *bârec* 'it üzümü', *ber* 'meyve', *berem* 'asma ve kavak çardağı', *birig* 'üzüm salkımı' kelimeleri var.²⁴ Orta Farsçada *b`r* 'meyve' kelimesi takip edilebiliyor.²⁵ Bu kelime nihai taşımak kökünden getiriliyor ve bazı kökteşler öneriliyor: Ermeni *ber* "yield, fruit, fertility", Yunan *φέρμα* "fruit, field crop, agricultural crop", Slav. **brěčb* "fruit-tree".²⁶ Bu anlam ilgisi doğru gözüküyor, zira taşımak fiili İranî kökte de aynen meyve gibi *bar* biçimiyle bulunuyor.²⁷ Her ne kadar herhangi bir HA dilinde meyveden bahçeye bir anlam genişlemesi gözükmesede, İranî *bar* 'meyve' > Türkçe ve Macarca *bor* 'şarap' geçişi şimdilik makul gözüküyor.

Buradaki sıkıntı Türkçe ve Macarcadaki kelimenin kesin ve kısıtlı bir anlamının oluşudur. İran tarafında *bar* köklü bir içecek gelişmesi görülmezken ve daha eski dönemde 'üzüm' içeriği belli değilken ve de kelime genel anlamıyla kalırken, Türkçe kelime sadece şarap anlamını içeriyor. Bir başka sıkıntı, böyle bir ödünçlemenin öncelikli kaynağı olması beklenen Soğdçada HA *bar* 'taşımak' kökünün bulunmasına karşılık, sesteş bir meyve kelimesinin olmamasıdır. Öte yandan Starostin vd. Altay dillerinde bitki ile alakalı bir **pioro* 'of plant' kökü öneriyor ve Türkçe *bor*'u da ondan getiriyor ancak sadece bitki anlamı veriyorlar.²⁸ Elbette Türkçe ve Farsça kelimelerin sesli harflerinin farklılığı büyük bir sorun teşkil etmemektedir ama önerilen Altay kökü Türkçe biçime sesçe daha yakındır.

'Bozkır halkı' olan Türklerin dilinde böyle bir kelimenin aslen olmaması ve dışardan alınması gerektiği beklentisini ise bizzat üzüm kelimesinin Türkçe asıllı oluşu çürütüyor. Eğer Starostin gilin önerdiği Moğol **nüre* 'yabanmersini' ve Mançu-Tunguz **nure* 'şarap' kelimelerinin Türkçe *üzüm* (< **jür'ün*) ile kökteşliği doğru ise,²⁹ kadim dönemlerde üzümü bilen Türklerin yine bitkiyle ilgili bir kökten gelen *bor* kelimesine sahip olmaları da yadırganmamalıdır.

²³ Róna-Tas ve Berta, *a.g.e.*, s.148.

²⁴ Şükün, *a.g.e.*, s.236.

²⁵ Durkin-Meisterernst, *a.g.e.*, s.104.

²⁶ Pokorny, *a.g.e.*, s.401.

²⁷ Cheung, *a.g.e.*, s.6-10; Durkin-Meisterernst, *a.g.e.*, s.109.

²⁸ Starostin S. A. - Dybo, A. V. - Mudrak, O. A., *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Leiden 2003, s.1096.

²⁹ Starostin vd., *a.g.e.*, s.1000.

Öte yandan taşmaktan hamilelik ve meyve anlamına geçiş yapan HA kökteşler olmakla birlikte, bunların Hint dalında gözükmemesi, İranî kolda ise kısıtlı kalması sebebiyle Orta Farsça *bar* ‘meyve’ tek kalmaktadır. Beri tarafta ise *bor* kelimesi Türkçede eski ve yaygındır ve de Macarca ile paylaşılmaktadır. Dolayısıyla, illa da *bor* kelimesi için İranî bir ilgi düşüneceksek, Farsçanın bunu Türkçeden ödünçlediğini söylemek de eşit derecede mümkündür.

Üstelik bugün *bordo* ile ifade ettiğimiz renk, eski Türkçeden Farsçaya aynı *bor* biçimiyle ‘koyu kırmızı renk’ olarak geçmiştir.³⁰ Biz ise bu kelimeyi halen *mor* olarak kullanıyoruz.³¹

Kaynakça

- Abaev, Vladimir İ., *Osetinskiy Yazık i Fol'klor -I-*, Moskva - Leningrad 1949.
- Ayto, John, *Word Origins. The Hidden Histories of English Words from A to Z*, 2nd ed., London 2005.
- Cheung, Johnny, *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*, Leiden - Boston 2007.
- Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen - I-*, Wiesbaden 1963.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen - II-*, Wiesbaden 1965.
- Drevnetyurkskiy slovar'*, Nadelyaev, V. M., vd., Leningrad 1969.
- Durkin-Meisterernst, Desmond, *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Turnhout 2004.
- Gharib, B., *Sogdian Dictionary*, Tehran 1995.
- Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti-t-Türk*, yay. A. B. Ercilasun - Z. Akkoyunlu, Ankara 2015.

³⁰ Doerfer, *a.g.e. -II-*, s.330-331. Bordo sıfatının bizim bor ile hiçbir ilgisi bulunmaz. Kelime şaraplarıyla ünlü Batı Fransa'nın liman kenti Bordeaux'nun isminden gelir. Eski ismi kelt çağından *Burdigala* olan kentin ismi (Nikonov, V. A., *Kratkiy Toponimiçeskiy Slovar'*, Moskva, 1966, s.60), Fransızca olup, *bord d'eaux* ‘su kenarı’ anlamına gelir.

³¹ Tietze, *a.g.e.*, s.241, kelimeyi kökeni belirsiz olarak işaretler. Farsçaya Türkçeden verilmiş olan bir kelimenin Türkçede kökeninin olmayışını veya belirsizliğini anlamak güçtür.

- Klein, Ernest, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. Vol 1: A-K*, London 1966.
- Nikonov, V. A., *Kratkiy Toponimičeskiy Slovar'*, Moskva, 1966.
- Pokorny, Julius, *Proto-Indo-European Etymological Dictionary, A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, 2007 (at www.dnghu.org).
- Rastorgueva, V. S. - Edelman, D. I., *Etimologičeskij slovar' iranskih jazykov - II*, Moskva 2003.
- Róna-Tas, A. - Berta, Á., *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, Wiesbaden 2011.
- Starostin S. A. - Dybo, A. V. - Mudrak, O. A., *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Leiden 2003.
- Şükün, Ziya, *Farsça-Türkçe Lügat. Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, İstanbul 1984.
- Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati -I-*, Ankara 2016.

TABERİSTAN SEYYİDLERİ ALİ İPEK*

Makale Gönderim Tarihi
01.05.2020

Makale Kabul Tarihi
15.06.2020

Öz: Taberistan, Hazar denizinin güneyine düşen, Kazvîn sahillerine kadar uzanan Elburz silsilesinin bulunduğu genelde dağlık ve genişçe bir alanı ifade ediyor. Bu saha Doğudan Cürcân ve Kûmis, batıdan ise Deylem'le sınırlı. Dihista, Cürcân, Esterabâd ve Âmül bu alanın önemli şehirleri arasında bulunuyor. Gilan ise en önemli komşu merkez olarak yer alıyor. Bölge, İslâmî dönem öncesinde İran merkezi idareler tarafından atanan ve İspehbed denilen mahallî valiler tarafından yönetiliyordu.

Taberistan, Hz. Osman dönemi (23-35/644-656) Kûfe valisi Saîd b. el-As komutasındaki ordu tarafından 30/650 yılında fethedilerek İslâm hâkimiyetine alındı. Bu fetihlerde Ehl-i Beyt'in iki kanadının başı Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin (r.a) de yer almışlardı. Bu durum Ali evladının İran coğrafyasına geçişlerinin ilk adımını oluşturdu. Hz. Ali'nin hilâfet merkezini Kûfe'ye taşınması ise, bu ailenin doğudaki varlığının siyasî adımı oldu.

Hz. Hasan'ın Kûfe'de sürdürdüğü altı aylık hilâfeti üzerine bu görevden feragatle, Medine'de zehirlenerek vefatı, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilişinden sonra bu aile üzerindeki siyasî baskı artarak devam etti. Hz. Ali evladı bu durum karşısında İslâm coğrafyasının ücra köşelerine kadar göçmek ve yayılmak zorunda kalmışlardı. Bunlar arasında İran toprakları, Seyyid ailelerin en çok tercih ettikleri yerlerden biriydi. Bu coğrafyada dağlık Taberistan bölgesi de Ali evladının yoğun bir şekilde vardıkları ve yerleştikleri bir alan olmuştu. Seyyid ailelerin yayılma ve farklı coğrafyalara göçmelerinin en önemli nedenlerinden biri de, kendileri için cibillî bir görev addettikleri

* Prof. Dr. Emekli Öğretim Üyesi, aliipek.1071@gmail.com.

Taberistan Seyyidleri

İslâm dininin tebliği, onun Kur'an ve Sünnete göre yaşanmasının, ilmin, irfanın öğretilmesinin ruhî aşk ve zevkiydi.

Hız. Hasan (r.a) nesline mensup Seyyid aileler Taberistan'da çoğunluğu oluşturuyor. Zeyd b. Hasan ve Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib kardeşlerin oğulları, torunları bunların başında geliyor.

Hız. Hüseyin (r.a) evladı da bu coğrafyada yine amcaoğullarından ayrılmamış, bunlar da Taberistan'a yerleşerek, ilmin, mana âleminin öncüsü olmuşlardı. Taberistan'da bu kola mensup Seyyid ailelerin ekserisini Zeynel Abidin (r.a.) (Ali b. Hüseyin)'den gelen nurlu nesil oluşturuyor. Hüseyin el-Asgar b. Ali Zeynel Abidin ve İmam Ca'fer-i Sadık'ın oğlu İmam Musa Kâzım'ın oğulları, torunları bölgede sayı bakımından daha bir öne çıkıyorlardı.

Anahtar Kelimeler: Seyyid, Taberistan, İran

Abstract: Taberistan refers to a generally mountainous and wide area with the Elburz line, which falls to the south of the Caspian sea and extends to the beaches of Kazvîn. This area is limited to Cürçân and Kûmis from the east and Deylem from the west. Dihista, Cürçân, Esterabâd and Âmûl are among the important cities of this area. Gilan is the most important neighboring center. Before the Islamic period, the region was ruled by local governors, called Ispahbed, appointed by Iranian central administrations.

Taberistan, was conquered in the period of Hız. Osman (23-35/644-656) by the army under the command of Sa'îd b el-As, the governor of Kufa, in 30/650 and was taken under the rule of Islam. In these conquests, the head of the two wings of the Ahl al-Bayt was Hız. Hasan and Hız. Hussein (r.a) were also involved. This was the first step of Ali's genealogy to Iran's geography. The move of Hız. Ali's caliphate to Kufa was the political step of this family's eastern presence.

Upon the six-month caliphate of Hız. Hasan in Kufa, his death by poisoning in Madinah, after the death of Hız. Huseyin in Karbala, the political pressure on this family continued to increase. In the face of this situation, Hız. Ali's family had to migrate and spread to the remote corners of the Islamic geography. Among these, Iranian territory was one of the places most preferred by Seyyid families. In this geography, the mountainous Taberistan region was also an area where Ali's grandchildren arrived and settled intensely. One of the most important reasons for the Seyyid

families to spread and migrate to different geographies was the communication of the religion of Islam, which they deemed as a jealous duty for them, the spiritual love and pleasure of teaching the knowledge and knowledge according to the Qur'an and Sunnah. Seyyid families belonging to the generation of Hz. Hasan (r.a) constitute the majority in Taberistan. Zayd b. Hasan and Hasan b. Hasan b. Ali b. Abi Talib brothers's sons and grandchildren are among them.

Hz. Hussein's (r.a) child did not leave their uncle's sons again in this geography, and they settled in Taberistan and became the pioneer of the world of science and realm of meaning. The majority of Seyyid families belonging to this branch in Taberistan constitute the shining generation from Zeynel Abidin (r.a.) (Ali b. Hüseyin). The sons and grandchildren of Hüseyin al-Asgar b Ali Zeynel Abidin and the son of Imam Ca'fer-i Sadık, Imam Musa Kâzim, came to the fore in terms of number in the region.

Key Words: Sayyid, Taberistan, Iran

Giriş

Adını eski İran toplumlarından biri olan Taparlar'dan alan Taberistan,¹ suyunun, meyvesinin bolluğu, ibrisimi ve yünlü giysileriyle tanınır.² Kazvîn sahillerine kadar uzanan Elburz silsilesi bölgenin en önemli sıra dağlarını oluşturuyor. Hazar'la Kûmis arasında yer alan ve birçok yerleşim merkezini barındıran bu alan, günümüzde daha çok Mazenderan olarak biliniyor.³ Önce Sâriye, bunun akabinde Âmül'ün idare merkezi olduğu bu eyalette Dihistân, Esterabâd, Şâlûs gibi Gilan ve Deylem'e komşu şehirler yer alıyor.⁴ Yakut, bölgenin ilk sakinlerinin Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in evladı olduğunu kaydediyor.⁵ Bölge İslâmî dönem öncesinde İran merkezî idareleri tarafından tayin edilen

¹ Bkz. Kazivinî, Zekeriyya b. Muhammed, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut 1969, s. 356; el-Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *er-Ravzu'l-Mi'târ fi Ahbari'l-Aktar*, Tahkîk, İhsan Abbas, Beyrut 1980, 383; Kayhan, Mes'ud, *Coğrafya-yı Mu'assal-ı İran*, Tahran 1311, III, 281; Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydleri*, Gümüşhane 2012, s. 22 vd.

² İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. Cabir, Kahire 196, 124; el-Himyerî, *er-Razu'l-Mi'târ*, 383; Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir, *Ahsenü'l-Tekasım fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1906, 366.

³ Bkz. Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut 1955IV, 13; Özgüdenli, Osman Gazi, "Taberistan", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2010, Cilt: 39, s. 322-323.

⁴ Yakut, IV, 14; el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s.384; Makdisî, *Ahsen*, 353-54.

⁵ Mu'cem, IV, 14.

ve İshepbed denilen mahallî valiler tarafından yönetiliyor ve bu durum babadan oğula intikal ediyordu. Ancak genelde dağlık bir alan olan bu bölge, gerek coğrafi şartları ve gerekse sakinlerinin tabiatları bakımından pek de sakin kalmamış, eski dönemlerde bağımsız yaşamaya alışan Elburz-Hazar arasındaki halklar, daha sonra da ayaklanma ve isyan hareketlerinden geri durmamışlardı.⁶ İslâmî fetihler öncesinde Taberistan bölgesinde Bâvendiler gibi hanedanlar hüküm sürmüşlerdi.⁷

Taberistan Fetihleri

Hz. Ebû Bekir döneminde (11-13/632-634) başlayan doğu fetih hareketleri, Hz. Ömer döneminde (13-23/634-644) İran coğrafyasının yaklaşık tamamına yayılarak bu ülkenin büyük bir bölümünde İslâm hâkimiyeti kurulmuş oldu.⁸ İslâm ordularına Kafkasya yolunu açan Nihavendin fethi (21/641-642) ve bunu müteakip Hemedân, Rey, İsfahan ve Kûmis gibi yerlerde hâkimiyet kurulması (23/643-44),⁹ Taberistan akınlarına zemin hazırlamıştı. Oluşan bu ortam, Hz. Osman (r.a) döneminde İslâm ordularının fetihlerine sahne oldu. Bu dönem Kûfe valiliğine atanan Saîd b. el-As, 30/650-51 yılında başında bulunduğu Kûfe ordusuyla Taberistan fetihlerinde bulunarak, Cürçân halkıyla barışa varmış, bölge müstemilatından Tamîs yahut Tamîse, Rûyân ve Dûnbavend gibi yerleri barış yoluyla fethederek, İslâm hâkimiyetine katmıştı.¹⁰ Bununla beraber bölgenin iç ve dağlık yerlerine yönelik fetih hareketleri zaman aldı. Bu bakımdan İslâm ordularının Taberistan'ın dağlık kısımlarındaki merkezlere yönelik fetihler, Emevîler döneminde de sürdürülmüş oldu. Müslümanlar, bölge insanlarına karşı vermiş oldukları mücadelelerde zaman zaman zor durumda kalmış, yenilgiler yaşamış, kayıplar vermişlerdi. ¹¹ Kaldı ki bu

⁶ Bkz. Yakut, IV, 15; Ş, Günaltay, *İran Tarihi I*, TTK, Ankara 1987, s. 117.

⁷ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Boswort, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi*, Çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 106 vd.; Yaşaroğlu, *Taberistan*, s. 24

⁸ Bkz. Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. El-Vazîh, *Târîhu'l-Ya'kubî*, Necef 1358, II, 110; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut. 1407/1987, IV, 159; Belâzurî, *Fütühu*, s. 259; Wellhausen, Julius, *İslâmî En Eski Tarihiine Giriş*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul 1960, s. 40.

⁹ Halife b. Hayyât el-Uşfurî, *Târîh*, nşnr. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1414/1992, s. 124; Belâzurî, *Fütühu*, s. 308; İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed, *Kitâbu'l-Fütühu*, Beyrut 1986,II, 62

¹⁰ Bkz. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut (t.y), V, 269 vd.; Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütühu*, s. 467; Yakut, IV, 14-15 vd.

¹¹ Aynı yerler.

durum Emevîlerle de sınırlı kalmamıştı. İlk Abbasî halifeleri dönemlerinde de Elburz dağlarıyla korunan iç kısımlarla, Hazar denizi sahillerine yönelik askerî hareketlilik devam etmiş ve bölgede İslâm hâkimiyetinin kalıcı olmasının mücadelesi verilmiş, İslamiyet'in Taberistan'da yayılışı da bir o kadar gecikmişti.¹²

Ehl-i Beyt İran Coğrafyasında

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in (a.s.) Abâ'sının altına aldığı Hz. Ali (r.a), Hz. Fatıma ile oğulları Hasan, Hüseyin için "Allahım ! Bunlar benim Ehl-i Beytim, günahlarımı affet, kendilerini pak ve tertemiz kıl"¹³ duasında ifadesini bulan Ehl-i Beyt, Resul-i Ekrem'in yakın akrabaları anlamına geliyor.¹⁴ Seyyid adı ise kaynağını yine Hz.Peygamber'in (a.s) kızı Hz. Fatıma (r.a) için, " Sen dünya ve Cennet kadınlarının efendisisin (Seyyide)"¹⁵ ve torunu Hz. Hasan (r.a) için de, " Benim bu oğlum Seyyid'tir"¹⁶ ifadelerinden alıyor.

Hz. Osman'ın hilafeti dönemine kadar Ehl-i Beyt'ten Medine'nin dışına çıkan olmamıştı. Hz. Osman hilafeti devralınca, Seyyid ailelerin iki kanadının başında bulunacak olan Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in İran coğrafyasına geçtikleri, İsfahan ve Cürcân üzerinden Taberistan fetihlerinde buldukları kaydıma yer veriliyor.¹⁷ Abdullah b. Ömer, Huzeyfe b. el-Yemân, Saîd b. el-As, Ebû Hureyre, Abdullah b. Zübeyr gibi meşhur Sahabiler de, onlarla birlikte bu fetih ordusuna katılmışlardı.¹⁸ Bu durum Ehl-i Beyt'in İran topraklarına geçişinin ilk adımıydı.

Bu aileden doğuya geçişin ilk siyasî adımı ise Hz. Ali (r.a) tarafından atıldı. Halife Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle, hilâfeti üzerine almak durumunda kalan Hz. Ali (35/655-656),

¹² Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 472-473; Yakut, IV, 15.

¹³ Bkz. el-Ahzâb, 33; Ahmed b. Hanbel b. Muhammed eş-Şeybânî, *Müsned*, Tahkik, Vasiyullah M. Abbâs, Beyrut 1983, Fezâil, I, 583, 587/986, 994.

¹⁴ Bkz. Tirmizî, Ebû İsa b. İsa, *Sünenü'l-Tirmizî*, İstanbul (t.y), Menâkıb, 3789.

¹⁵ ed-Dulabî, Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Ensârî, *ez-Zürriyyetü'l-Tahîre*, Tahkik, M. Cevâd el-Hüseynî el-Celâlî, Beyrut 1986, s. 89-92.

¹⁶ Bkz. Tirmizî, Ebû İsa b. İsa, *Sünen*, Menâkıb, 334/3775.

¹⁷ Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 467; İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Kitâbu'l-Buldân*, nşr. M.J. De Goeje, Brill 1885, s. 307; el-İsbahanî, İsmail b. Muhammed b. Fadl b. Ali, *Siyerü's-Selef es-Salîhîn*, Tahkik, Kerem b. Hilmi, Riyâd (t.y), s. 72; el-Cürcânî, Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf b. İbrahim, *Târihu Cürcân*, Tahkik, M. Abdülmuîn Hân, Beyrut 1987, s. 44-48.

¹⁸ Cürcânî, *Târihu Cürcân*, s. 46.

oluşan şartlar, ortaya çıkan hadiseler nedeniyle Irak'a geçmek, hilâfet merkezini de Kûfe'ye taşımak zorunda kalmıştı.¹⁹ Artık bir daha Medine'ye dönmeyecek olan Hz. Ali (r.a), hilâfetini şehit oluncaya kadar (40/661) oğullarıyla kaldığı Kûfe'de sürdürmüştü. Hz. Hasan'ın altı aylık hilâfeti de Kûfe'de geçmiş, bunun akabinde kardeşi Hz. Hüseyin'le birlikte Medine'ye dönmüşlerdi.²⁰ Ne var ki Hz. Ali evladı, Emevî ve Abbasî dönemlerinde çeşitli siyasî baskılara maruz kalmışlardı. Hz. Hasan'ı zehirleyerek öldürmeleri,²¹ Hz. Hüseyin'in Kербela'de şehit edilmesi (10 Muharrem 61/680-681),²² Emevîler'in bu aileye yaşattıkları ciğer-sûz sıkıntılarının başında geliyor. Ehl-i Beyt'e karşı reva görülen bu sıkıntılar Abbasîler döneminde de devam etmiş, Seyyid ailelerin İslâm dünyasının en ücra köşelerine kadar yayılmalarına yol açmıştı.²³ Bu aile fertlerinin farklı coğrafyalara göç etmelerinin en önemli nedenlerinden biri de, İslâm dininin tebliği, dinî inanç ve uygulamalarında zamanla oluşan yanlışları Kur'an ve Sünnet'e göre tecdit etmek, buna göre yaşamının yolunu göstermekti.

Taberistan'da Hz. Hasan Evladı

Hz. Peygamber'in (a.s.) torunu Hz. Hasan'ın neslinden gelen Seyyid aileler "Hasenî" unvanıyla tanınıyorlar. Hz. Hasan'ın (r.a) soyu oğulları Hasan, Ubeydullah (Abdullah), Amr, Zeyd, İbrahim ve bunlardan teselsül eden torunlarıyla devam ediyor.²⁴ Bunlardan Zeyd b. Hasan ve Hasan b. Hasan, Taberistan'da

¹⁹ İbn Dukmak, *el-Cevherü's-Semîn fî Siyeri'l-Mülük ve's-Selâtîn*, Tahkîk, M. Kemalüddin İzzeddin Ali, Beyrut 1985, I, 56-62; 62; İbnü'l-Magazilî, Ali b. Muhammed el-Cüllabî, el-Vasitî, *Menâkıbu Ehlî'l-Beyt*, Tahkîk, M. Kâzım el-Mahmudî, Tahran 2006, s. 59-69.

²⁰ Bkz. İbn Dukmak, *el-Cevherü's-Semîn*, I, 67.

²¹ İbn Dukmak, *el-Cevherü's-Semîn*, I, 68; ed-Dulabî, *ez-Züriyyetü'l-Tahire*, s. 89-92.

²² Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcu'z-Zehab ve Meâdintü'l-Cevher*, Beyrut 1965, III, 546-62; İbnü'l- Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fî'l-Târîh*, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979, IV, 19-36.

²³ Bkz. Taberî, IX, 43; Mes'udî, *Mürûc*, III, 327.

²⁴ Hz. Hasan'ın oğullarıyla ilgili bkz. İbn İnebe, Cemâlüddin Ahmed b. Ali el-Hüseyinî, *Umdetü'l-Tâlib fî Ensâbi Âli Ebî Tâlib*, Beyrut (t.y), 87; er-Razî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *eş-Şeceretü'l-Mübâreke fî'l-Ezkâr et-Tâlibiyye*, Tahkîk, es-Seyyid Mehdî er-Recâi, Kum 1409, s. 3 vd.; el-Akikî, Yahya b. el-Hasan b. Ubeydullah el-Hüseyinî, el-medenî, *Kitâbu'l-Muakkabîn*, Tahkîk, M. Hüseyin, (y.y) 2015, s. 229 vd.; et-Taberî, Muhibbî'd-Dîn Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah b. Muhammed el-Mekkî, *Zehâirü'l-Ukbâ r fî Menâkibi Zevî'l-Kurbâ*, Tahkîk, Ekrem el-Bûşî, (y.t.y), s. 245; el-Mervezî, *el-Fahrî fî Ensâbi'l-Talibiyyîn*, alwaraq.net, s. 4 vd.

bulunan “ Hasenî “ kola mensup Seyyid ailelerin kaynağını oluşturuyorlar.

A- Zeyd b. Hasan Nesli

Medine doğumlu olan (30/650-651) Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib, yaşadığı dönemde Haşimîler'in en yaşlısı ve önde geleniydi. Irak yolculuğunda amcası Hz. Hüseyin'e katılmayan Zeyd, kardeşi Hasan b. Hasan'dan yedi yaş büyüktü. Yarattığı alicenaplığı, cömert ve sevimli tabiatıyla insanların ilgisini çeken Zeyd b. Hasan, görenlere Evlad-ı Resul olduğumu hissettiriyordu. Zeyd, Halife I. Velid döneminde (86-96/705-715), Hz. Peygamber'in (a.s) Sadakatının mütevellisi olarak görevlendirilmişti. Halife Ömer b. Abdülaziz de Medine valisine bir yazı göndererek, Zeyd b. Hasan, Haşim oğullarının efendisi, şerifi ve onların en yaşlı olanıdır. Senden yardım talebinde bulunduğunda, ona yardım et! Diyordu.²⁵ Doksan yaşında Medine yakınlarında bulunan Bethâ'da vefat eden Zeyd b. Hasan (120/737-738), Beki' kabristanına defnedildi.²⁶ Zeyd b. Hasan'ın nesli hayatta kalan tek oğlu Hasan b. Zeyd'le devam etmiş oldu.

Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib, Medine doğumlu (83/702). Zamanındaki Haşimîlerin en yaşlısı ve saygı duyulan biriydi. Hasan b. Zeyd, Abbasilerden yana bir yaklaşım içinde bulunuyordu. Bunun için Halife Mansur, kendisini Medine valiliğine tayin etmiş ve bu görevde beş yıl kalarak “ Emîr” unvanını almış, bununla da tanınır olmuştu. Hasan b. Zeyd'in oğulları da babalarından verasetle aldıkları bu unvanı taşımış ve bununla bilinir olmuşlardı. Daha sonra siyasî bir endişeye kapılan Mansur, Hasan b. Zeyd'i bu görevden azlederek, Bağdat'a getirmiş ve burada hapsedmişti. Halife Mehdi tarafından serbest bırakılan Hasan b. Zeyd, aynı halife ile bulunduğu hac yolculuğu sırasında ileri bir yaşta (yüz, doksan beş veya seksen beş), Medine yakınlarındaki Hacer denilen yerde vefat etmiş ve oraya da defnedilmişti.²⁷ Hasan b. Zeyd'in, dualarının kabulüyle meşhur Seyyide-i Nefise'nin de babası

²⁵ Bkz. İbn Hacer el-Askalanî, Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Hint 1326, III, 406; el-Akikî, *el-Muakkebin*, s. 291.

²⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 406; İbn Inebe, *Umde*, s. 89; Razî, *Şecere*, s. 41; el-Akikî, *el-Muakkebin*, s. 291.

²⁷ Bu konularda bkz. İbn Inebe, *Umde*, s. 90; el-Akikî, *el-Muakkebin*, s. 292; Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, Beyrut 1990, II, 191.

olduğuna yer veriliyor.²⁸ Hasan b. Zeyd'in Kasım, Ali, Zeyd, İbrahim, İshak, Abdullah ve İsmail adında oğulları bulunuyordu, soyu da bunlarla devam etmişti.²⁹ Bunların evladından İran'ın dağlık bölgesine, bilhassa Taberistan'a goç ederek buralarda varlık gösterdiklerini görüyoruz.

1-Kasım b. Hasan b. Zeyd

Hasan b. Zeyd'in büyük oğlu olan Kasım (100-145/719-762-63), züht ve takva sahibi biriydi. Ancak bu da babası gibi Hasan el-Müsemnâ b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib oğulları aleyhine Abbasiler'i destekliyordu. Fıkıh alanında önemli bir yeri olan ve Haremeyn (Mekke-Medine) kadılığında da bulunan Kasım'ın Halife Mansur tarafından Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye üzerin gönderilen İsa b. Musa komasındaki Irak ordusuna katıldığına da yer veriliyor.³⁰ Kasım'ın soyu oğulları Muhammed el-Bethanî ve Abdurrahman eş-Şecerî ile devam ederek, Taberistan'a kadar yayılmışlardı.³¹ Bunlardan birincisine "Bethaniler",³² ikincisine ise "Şeceriler"³³ deniliyor.

a-Taberistan'da Bethanî Seyyidler

Muhammed el-Bethanî b. Kasım b. Hasan b. Zeyd'in Kasım, İbrahim, Musa, İsa, Harun, Ali ve Abdurrahman (Ahmed), adlarında yedi oğlu bulunuyordu. Bunların oğulları ve torunlarından Taberistan'a yerleşerek, burada siyasi yahut ilmi faaliyette bulunan veya sade bir hayat sürdürenler olmuştu. Bethanî ailesi Taberistan'da çok geniş bir yer tutuyor.

Medine Reisi olarak bilinen İbrahim b. Muhammed el-Bethanî'nin oğlu Muhammed el-Mecnûn, Taberistan sakinlerinden biriydi. İbrahim'in diğer oğlu Ali'nin evlat ve

²⁸ İbn Mülekkîn, Siraceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed eş-Şafî el-Misrî, *Tabakâtu'l-Evliya*, Tahkik, Nureddin Şerîbe, Kahire 1994, s. 407; İbn Inebe, *Umde*, s. 90.

²⁹ Bkz. Mervezî, *el-Fahrî*, s. 4 vd.; İbn Inebe, *Umde*, s. 90-91.

³⁰ İbn Inebe, *Umde*, 90 vd.; el-Akîkî, *el-Muakkebin*, s. 295.

³¹ Mervezî, *el-Fahrî*, s. 4 vd.;

³² Medine'de Zulhuleyfe Betha'sı (vadi). Hz. Peygamber (a.s) çıktığı bir gaza seferinde Bethâi İbn Ezher'de bir ağaç altına inmiş ve burada namaz kılmuştu. Muhammed el-Bethanî b. Kasım b. Hasan b. Zeyd ailesi de burada buldukları için bu unvanı almışlar. Bkz. Yakut, I, 446; el-Akîkî, *el-Mi'akkebin*, s. 296.

³³ Medine'ye altı mil mesafede bulunan Zulhuleyfe'de bir ağaç. Hz. Peygamber (a.s) Medine'den buraya gelerek, Umre için ihrama giriyordu. Abdurrahman b. Kasım b. Hasan b.Zeyd ailesi burada oldukları için, kendilerine "eş-Şecerî" denilmiş. Bkz. Yakut, III, 325; İbn Inebe, *Umde*, s. 106.

torunları da Taberistan'da bulunuyorlardı.³⁴ Ali b. İbrahim el-Bethanî'nin kardeşi Zeyd'in torunları yine Taberistan'a yerleşmişlerdi.³⁵

Muhammed el-Bethanî'nin oğullarından Kûfe reisi olarak tanınan İsa'nın Ebû Turab olarak bilinen oğlu Muhammed'in evladından Taberistan'da yaşayanların bulunduğuna yer veriliyor.³⁶ İsa'nın yine Ebû Turab lakabını taşıyan diğer oğlu Ali, Taberistan Nakîbiydi.³⁷ Ali b. İsa'nın tek oğlu olan Davud da Taberistan'da ikamet etmiş ve burada Nakîplik görevinde bulunmuştu. Davud b. Ali'nin altı oğlundan biri olan ve Nişapur Nakîplerinin dedesi sayılan Ebû Abdullah Hüseyin, Taberistan ve Nişapur'da kalmıştı.³⁸ Davud b. Ali en-Nakîb'in diğer bir oğlu Muhammed ise Taberistan Âmül'ünde bulunuyordu. Ahmed b. Davud'un oğlu Ali, Taberistan'da Halife olarak tanıyor ve bu bölgede çok sayıda evlat ve ahfadının bulunduğuna yer veriliyor.³⁹ Şeyhu's-Şeref el-Ubeydelî'nin kaydına göre ise, ahmed b. Davud b. Ali en-Nakîb'in oğulları Zeyd, Ali ve Davud, Taberistan'da Nakîplik görevinde bulunmuşlardı.⁴⁰ el-Bethanî ailesinden Ahmed el-Hatîb'in oğulları Hamza, Ebû Ca'fer Muhammed ve Hüseyin'in evladı da Taberistan'da yaşamışlardı.⁴¹

Muhammed el-Bethanî b. Hasan b. Zeyd'in oğlu Musa, Medine Sâdâtından biriydi. Onun on oğlundan bir olan Ahmed, Taberistan'da yerleşmiş, çocukları da burada çoğalmışlardı.⁴² Harun b. Muhammed el-Bethanî b. Hasan b. Zeyd'in beş oğlundan Hamza b. Harun el-Bethanî'nin evladı, soylarını Rey ve Taberistan'da sürdürmüşlerdi.⁴³ Harun'un evladından her birinin buldukları yerlerde sayılır ilim erbabından olmaları,

³⁴ el-Ubeydelî, Şeyhu's-Şeref Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ebî Ca'fer, *Tehzîbü'l-Ensâb*, Ta'lik, Abdullah eş-Şerîf el-Hemîn, Tahkîk, M. Kâzım el-Mahmudî, Kum 1413, s. 109, 122; Mervezî, *el-Fahrî*, s. 4. Razî, *Şecere*, s. 96.

³⁵ Razî, *Şecere*, s. 48; Mervezî, *el-Fahrî*, s. 6; İbn İnebe, *Umde*, s. 99.

³⁶ Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 115; Mervezî, *el-Fahrî*, s. 6.

³⁷ Razî, *Şecere*, 42; Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 115.

³⁸ Mervezî, *el-Fahrî*, s. 6; İbn İnebe, *Umde*, s. 96,99; Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 115.

³⁹ Bkz. Mervezî, *el-Fahrî*, s. 6; Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 11.

⁴⁰ Bkz. *Tehzîb*, s. 117.

⁴¹ Razî, *Şecere*, s. 44, 49.

⁴² Razî, *Şecere*, 96.

⁴³ İbn İnebe, *Umde*, s. 92.

bölgedeki ilmî zenginlik ve faaliyetler açısından önem arz ediyor.⁴⁴

Abdurrahman b.Muhammed el-Bethanî b. Hasan b. Zeyd'in Ca'fer ve Ali adlarında iki oğlu vardı. Ca'fer b. Abdurrahman'ın oğlu Ahmed'ten olan torunu Tahir Taberistan'da yaşıyordu.⁴⁵ Ali b. Abdurrahman b. el-Kasım b. Muhammed el-Bethanî'nin Taberistan'da çok sayıda evladının bulunduğu ifade ediliyor. Bunun kardeşi Muhammed b. Abdurrahman b.el-Kasım b. Muhammed el-Bethanî'nin oğulları Ahmed ve Hamza'nın da Taberistan'da çok sayıda evlatları, bakiyeleri bulunuyor.⁴⁶ Muhammed Dirazkisiyu b. Abdurrahman b. el-Kasım'ın torunu Ahmed de Taberistan'da bulunuyordu.⁴⁷

Hız. Hasan (r.a) evladından Taberistan'da bulunan Bethanî Seyyidler, bahsedilenlerle sınırlı olmayacağı muhakkak. Kalabalık bir sayıları olan aile fertlerinden Çin'e kadar uzananların bulunduğu görmek de mümkün.⁴⁸

b-Taberistan'da Şecerî Seyyidler

eş-Şecerî Seyyidlerinin başı olan Abdurrahman b. el-Kasım b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib'in doğumuyla ilgili bilgi verilmiyor. Abdurrahman, Medine yakınlarında Semure ağacının bulunduğu ve "eş-Şecere" denilen yere indiği, burada kaldığı için "eş-Şecerî" lakabını almış, evladı da bu unvanla tanınır olmuşlardı.⁴⁹ Abdurrahman eş-Şecerî'nin genç yaşta Medine'de vefat etmiş olduğu düşünülüyor.⁵⁰

Taberistan, Abdurrahman eş-Şecerî b. el-Kasım b. Hasan b. Zeyd'ten teselsül eden kalabalık bir nüfus ve çok sayıda Seyyid ailelerle şenlenmiş, zenginleşmişti.⁵¹ Bu çerçevede Ali b. Abdurrahman eş-Şecerî'nin torunu Muhammed b. İbrahim, Taberistan idaresini elinde bulunduran Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail'in vezirliğini yapmış ve bu unvanla tanınır olmuştu. Nitekim Muhammed'in oğulları ve torunları da bu unvanı taşıyor olmuşlardı.⁵² Ali b. Abdurrahman'ın fazileti ve

⁴⁴ Bkz. Ubeydelî, *Tehzîb*, s.120.

⁴⁵ İbn Inebe, *Umde*, s. 92-93, 99.

⁴⁶ Bkz. Razî, *Şecere*, s. 47.

⁴⁷ Mervezî, *el-Fahrî*, s. 5; İbn Inebe, *Umde*, s. 106.

⁴⁸ Bkz. Mervezî, *el-Fahrî*, s. 12.

⁴⁹ Bkz. Yakut, III, 325; İbn Inebe, *Umde*, s. 106; Akîkî, *el-Muâkkabîn*, s. 298.

⁵⁰ Akîkî, *el-Muâkkabîn*, s. 298, dipnot, 1.

⁵¹ Mervezî, *el-Fahrî*, s. 11; Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 122; Akîkî, *el-Muâkkabîn*, s.298.

⁵² Bkz. Mervezî, *el-Fahrî*, s. 9; Ubeydelî, *Tehzîb*, 124 vd.

iyilikseverliğiyle tanınan bir diğer torunu Ebu'l-Fadl Yahya b. Ebî Muhammed de, Taberistan sakinlerinden biriydi.⁵³

Seyyid Ali b. Abdurrahman eş-Şecerî'nin oğlu İbrahim el-Attâr'ın neslini sürdüren evladı, Taberistan'da bulunuyorlardı. Hasan b. Zeyd'in damadı Ahmed b. Muhammed b. İbrahim bunlardan biriydi.⁵⁴ Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, Hasan b. Zeyd'ten sonra Taberistan'da idareyi ele geçirmiş, ancak aynı aileden Muhammed b. Zeyd tarafından öldürülmüştü.⁵⁵ Abbas b. İbrahim b. Ali b. Abdurrahman eş-Şecerî ise, Taberistan kadılığında bulunmuştu.⁵⁶ Hasan b. Ali es-Seyyid b. Abdurrahman eş-Şecerî'nin evladı da Rey ve Kûfe'de nesillerini devam ettirmişlerdi.⁵⁷ Öyle anlaşılıyor ki Abdurrahman eş-Şecerî'nin oğullarından Ali'nin Taberistan ve civarında çok sayıda evladı bulunuyordu.⁵⁸

Ca'fer b. Abdurrahman eş-Şecerî'nin torunlarından Muhammed b. Ahmed, Taberistan'da yaşamıştı. Bunun kardeşi Yahya b. Ca'fer b. Ahmed b. Ubeydullah'ın Kazvîn ve Rey gibi Taberistan'a komşu merkezlerde çok sayıda evladı bulunuyordu. Bu aileden Zeyd b. Muhammed ise Taberistan Camii imamıydı.⁵⁹

Şecerî ailesinden Taberistan'a hâkim olanlardan biri de, Abdurrahman eş-Şecerî'nin torunlarından Ebû Muhammed Hasan ed-Daî es-Sagîr'di. Bu şahsın beş oğlundan biri olan Ebû Abdullah Muhammed el-Mehdî li-Dinillah, Zeydiyye İmamlarından biriydi. Muhammed, Bağdat Nakîpliğinde bulunmuş, Deylem'de adına biat alarak, halifeliğini ilan etmişti.⁶⁰ Bunun kardeşi Ebû Ali İsmail el-A'ver'in az da olsa, Âmül ve Taberistan'da bakiyeleri bulunuyordu.⁶¹ Hasan b. Muhammed b. Abdurrahman eş-Şecerî'nin evladından birçokları da Taberistan ve Rey'de ikamet ediyorlardı.⁶²

Abdurrahman eş-Şecerî'nin evladından Ahmed b. Ca'fer b. Ahmed b. Ubeydullah, yüksek bir ilim ve fazilet

⁵³ İbn Inebe, *Umde*, s. 110; Ubeydeli, *Tehzib*, s. 123.

⁵⁴ İbn Inebe, *Umde*, s. 110; Razî, *Şecere*, s. 110; Ubeydeli, *Tehzib*, s. 125.

⁵⁵ Razî, *Şecere*, s. 110.

⁵⁶ İbn Inebe, *Umde*, s. 110; Ubeydeli, *Tehzib*, s. 125.

⁵⁷ İbn Inebe, *Umde*, s. 110.

⁵⁸ Bkz. Razî, *Şecere*, s. 107.

⁵⁹ Ubeydeli, *Tehzib*, s. 130; İbn Inebe, *Umde*, s. 108-109

⁶⁰ Mervezî, *el-Fahrî*, s. 8.

⁶¹ Bkz. Aynı yer.

⁶² Razî, *Şecere*, s. 109.

sahibiydi. Başta Fıkıh olmak üzere, İslâmî ilimlerin hemen her alanında derin bilgi sahibi olan Ahmed b. Ca'fer, Taberistan'da Nakîplik görevinde de bulunmuştu.⁶³ Ca'fer b. Abdurrahman eş-Şecerî'nin torunu Ebû Ali Muhammed b. Ahmed Kerkûre b. Muhammed'in bir oğlu da Taberistan sakinlerinden biriydi.⁶⁴

Taberistan'ın da içinde bulunduğu İran'ın Cibal, dağlık bölgesi daha birçok Seyyid ailelerle dolu. Dolayısıyla aralarında yine çok sayıda ilim ehlinin de bulunduğu Bethanî ve Şecerî Seyyidler, irfanları, faziletleri ve kemâllerıyla bölge insanlarının manevî mimarları, rehberleri olmuşlardı.

2-İshak b. Hasan b. Zeyd

Kevkebî olarak tanınan İshak b. Hasan b. Zeyd (168/784-785), önceleri Harun er-Reşîd'in yanında yer alarak, âdeta onun gözü-kulağı olmuş. Hz. Ali evladından bir kısım insanların, onun sözüyle öldürülmüş oldukları da söyleniyor. Ancak daha sonra Halife Harun'u kızdıran İshak, Bağdat'ta hapse atılarak, 34 yaşında burada vefat etmişti.⁶⁵ Uzun künyesi İshak b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib olan Kevkebî'nin oğlu Ca'fer'in üç oğlundan biri olan Muhammed Taberistan Âmül'ünde bulunmuş, ancak siyâsî tutumundan dolayı öldürülmüştü. Bunun kardeşleri Hüseyin ve Ahmed de, Hasan b. Zeyd b. Muhammed'in Tahirîler'e karşı verdiği mücadelede Taberistan'da öldürülmüşlerdi.⁶⁶

3-İsmail b. Hasan b. Zeyd

Hasan b. Zeyd'in en küçük oğlu olan Ebû Muhammed İsmail (168-236/784-840) ibadete düşkün biriydi, günlerinden birini oruçlu geçiriyordu. İsmail, yaşının küçüklüğü nedeniyle Ali evladından Hüseyin b. Ali b. Hasan'ın Abbasî halifesi Hadî'ye (Musa) karşı Mekke yakınlarında "Fahh" denilen yerde giriştiği savaşa (169/786) katılamamıştı.⁶⁷ Faziletli, istikametli biri olan İsmail b. Hasan b. Zeyd, aynı zamanda güçlü-kuvvetli oluşu, cesareti ve çalışkanlığı nedeniyle, "taşı sıkırsa suyunu çıkarır" anlamında kendisine Halibu'l-Hicare lakabı verilmişti.⁶⁸ İsmail b.

⁶³ İbn İnebe, *Umde*, s. 107; Razî, *Şecere*, s. 107.

⁶⁴ Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 127.

⁶⁵ Akîkî, *el-Muvakkâin*, s. 305.

⁶⁶ Mervezî, *el-Fahrî*, s. 13; Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 145. Ayrıca bkz. Kazvîni, Abdülkerim b. Muhammed, *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, Tahkîk, Azîzallah el-Uttarîdî, 1987, II, 1410.

⁶⁷ Bkz. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 326; Akîkî, *el-Muâkkabîn*, 306.

⁶⁸ Razî, *Şecere*, s. 68; Ubeydelî, *Tehzîb*, 141; Akîkî, *el-Muâkkabîn*, 306.

Hasan b. Zeyd'in evladı Taberistan'da daha çok siyasî yönleri ve Zeydi Devletiyle öne çıkıyorlar.

Uzun künyesi Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib olan Hasan b. Zeyd, ed-Daî el-Kebîr, daha önce Rey'de bulunuyordu. Taberistan halkıyla Tahirîler arasında bir anlaşmazlık olunca, Hasan b. Zeyd'e biat edilerek, Taberistan'a gelmesi talebinde bulunulmuş. Bunun üzerine Taberistan'a gelen Hasan b. Zeyd, 250/864-865 yılında Horasan Tahirîlerine karşı (Tahirî Devleti) başlatmış olduğu mücadele sonunda, Taberistan'dan Kazvîn'e kadar olan yerleri ele geçirerek Zeydiler devletini kurmuş oldu.⁶⁹ Bu devlet, Muhammed b. İsmail b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib'in oğlu Zeyd'in adına kurulmuş ve bununla da maruf olmuştu.⁷⁰ Hasan b. Zeyd, hâkimiyetinde bulunan yerlerde yirmi yıllık zorlu bir hükümranlık sürecinin akabinde, 270/884 (Recep-Şaban) yahut 271/885 yılında Taberistan'da vefat ederek, buraya da defnedildi.⁷¹

Taberistan hâkimiyeti Hasan b. Zeyd'ten sonra kardeşi Muhammed b. Zeyd'in eline geçti. Seyyid Muhammed, yüksek ruhlu, faziletli, cömert, edîb, şair, ârif, güzel görünümlü, cesaretli ve şahsiyetli biriydi.⁷² Muhammed b. Zeyd, on yedi yıllık hâkimiyeti süresince halife olarak kabul edilmiş, Nişapur'da bile adına hutbe okutulmuştu.⁷³ Ancak Kirman Safarîlerini yenilgiye uğratarak hâkimiyet alanını genişletmek isteyen Sâmânî Süleyman b. Ahmed, Muhammed b. Zeyd'ten Gürcân'ı da kendisine bırakması talebinde bulundu. Taberistan Zeydî

⁶⁹ Bkz. Taberî, X, 128 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 130 vd.; Kazvîni, *Tedvîn*, II, 410; Mervezî, *el-Fahrî*, s. 14; Razî, *Şecere*, s. 68; Ziriklî, *A'lâm*, II, 191-192.

⁷⁰ Akîkî, *el-Muakkabîn*, s. 306. Taberistan'da Zeydiyye Devleti ve dönemleriyle ilgili bkz. Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, s. 72 vd. Bu arada Taberistan Zeydîleriyle, Zeydiyye Mezhebi kurucusunu karıştırmamak lazım. Bunlardan birincisi Hasenî koldan İsmail b. Hasan b. Zeyd'in torunlarından Hasan b. Zeyd tarafından kurulmuş. Zeydiyye Mezhebi ise, Hüseyinî, Zeyd b. Ali (Zeynel Abidin) b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib'in ortaya koyduğu bir anlayış. Zeydiyye Mezhebi ve Zeyd b. Ali b. Hüseyin için, şimdilik bkz. Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. El-Vazîh, *Târîhu'l-Ya'kubî*, Necef 1358, II, 325; Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 208; Ebû Zehra, Muhammed, *Târîhu'l-Mezâhib el-İslâmiyye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî,(y.y) 1989, s. 44.

⁷¹ Taberî, X, 554; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 407; Kazvîni, *Tedvîn*, II, 410; Razî, *Şecere*, s. 68; Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 142; Akîkî, *el-Muakkabîn*, s. 306. Beyhakî, *Zahîrüddîn*, Hasan b. Zeyd'in Taberistan'da öldürüldüğünü söylüyor, Bkz. *Lübâbü'l-Ensâb ve'l-Elkâb ve'l-A'kâb*, <http://alwaraq.net>, s. 33.

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 504; Akîkî, *el-Muvakkâin*, s. 306.

⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 407; İbn Inebe, *Umde*, s. 111; Razî, *Şecere*, 68.

devletinin başında bulunan Muhammed b. Zeyd'in bu talebi kabul etmemesi üzerine, Cürçân kapısında çıkan savaşta Zeydiler ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Muhammed b. Zeyd, oğlunun esir düştüğü bu savaşta aldığı yaradan da iyileşmeyerek vefat etmiş ve Cürçân'da defnedilmişti (287/900).⁷⁴ Bununla beraber Muhammed b. Zeyd'in evladının Taberistan ve Rey'de hâlâ varlıklarını devam ettirdikleri ifade ediliyor.⁷⁵

Taberistan'da kurulan Zeydiler Devleti, diğer yerlerde sıkıntıda bulunan Seyyid ailelerin yoğun bir şekilde bu bölgeye gelmeleri ve sığınmalarının yolunu açtı. Zeynel Abidin'in (r.a) torunlarından Hüseyin el-Kevkebî b. Ahmed ed-Duh bunlardan biriydi. Kazvîn'de Tahirîlere karşı verdiği mücadelede yenilgiye uğrayan Hüseyin el-Kevkebî, Taberistan'a, Hasan b. Zeyd'in yanına sığınmak zarureti duymuştu.⁷⁶

4-Ali b. Hasan b. Zeyd

Ali b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib'in Ebher, Zencân, Taberistan ve Hemedân'da çok sayıda evladı bulunduğu bilgisi veriliyor.⁷⁷ es-Sedîd yahut eş-Şedîd lakabıyla da bilinen Ali b. Hasan b. Zeyd (125-158/742-774), Halife Mansur'a karşı Medine'de hilâfetini ilan eden (145/762) Abdullah b. Hasan el-Müsennâ'nın oğlu Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin yanında yer almıştı. Ali'nin bu sıralarda yirmi yaşında bulunduğu tahmin ediliyor.⁷⁸ Hasan b. Zeyd'in Mansur'un Medine Emirliği döneminde babasının yanında bulunan Ali es-Sedîd, daha sonra yine babasıyla birlikte Bağdat'a götürülerek, hapse atılmış ve burada aldığı darbeler sonucu vefat etmiş, Fırat kıyısına defnedilmişti.⁷⁹

B- Taberistan'da Abdullah b. Hasan Nesli

Abdullah b. Hasan el-Müsennâ b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib 69/689 yılında Medine'de dünyaya geldi. Amcası Hz. Hüseyin'le (r.a) Kerbelâ hadisesine katılarak, yaralı olarak önce Kûfe'ye, daha sonra da Medine'ye getirildi. Zamanında Hâşim Oğullarının en yaşlı olanı, fazileti ve ilmiyle de en önde geleniydi.

⁷⁴ Taberî, X, 636; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 504; Razî, *Şecere*, s. 68; Akikî, *el-Muakkabîn*, 306.

⁷⁵ Bkz. Razî *Şecere*, s. 72; Akikî, *el-Muakkabîn*, s. 306.

⁷⁶ Bkz. İbn Inebe, *Umde*, 283

⁷⁷ İbn Inebe, *Umde*, s. 112; Razî, *Şecere*, s. 72.

⁷⁸ Bkz. Akikî, *el-Muakkabîn*, 300, dipnot: 1.

⁷⁹ İbn Inebe, *Umde*, s. 112-113; Ubeydelî, *Tehzib*, s. 139; Akikî, *el-Muakkabîn*, 300.

Güzelliğiyle de dikkat çeken Abdullah, Hz. Peygamber'e (a.s) de en çok benzeyendi. Abdullah, yaşça kardeşi Zeyd b. Hasan'dan küçüktü. Halife Ömer b. Abdülaziz'in yanında üstün bir yere sahip olan Abdullah b. Hasan, halifenin Hz. Hasan evladından çıkması gerektiğini savunuyor, oğlu Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'yi bu iş için elyak görüyordu.⁸⁰

Abdullah b. Hasan, bu çerçevede oğulları Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ve İbrahim'den dolayı Halife Mansur'un baskısına maruz kalmıştı. Mansur'dan duydukları endişe dolayısıyla saklanmak zorunda Kalan Muhammed ve İbrahim'in yerlerini söylemesi için sıkıştırılan Abdullah b. Hasan, bunu olumlu karşılamayınca, önce Medine'de Mervan'ın evinde gözaltına alınmış, daha sonra akrabalarıyla birlikte Bağdat'a götürülerek, hapsedilmişlerdi. Abdullah b. Hasan ve kardeşi Hasan b. Hasan, hapisanenin ağır şartlarının yanı sıra, kendilerine uygulanan işkencelere dayanamayarak, kısa bir süre sonra, 145/762 yılında vefat etmişlerdi.⁸¹ Bunun üzerine Mansur'a muhalefetle halifeliğini ilan eden Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye, Medine'de hilafet ordusuna karşı verdiği mücadelede hayatını kaybetti (145/762). İbrahim b. Abdullah b. Hasan ise Basra'da halifeliğini ilan ederek güçlü bir duruma geldi. Ancak o da Kûfe yakınlarında, Bâhamrâ denen yerde Mansur'un ordusuna karşı verdiği savaşta birçok arkadaşıyla birlikte öldürülmüştü(145/762).⁸²

Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin soyu, Sind üzerinden Kâbil'e kaçan, ancak burada öldürülen Abdullah el-Eşter'in oğlu Muhammed, bunun da oğulları Hasan, Ali ve İbrahim'le devam ettirilmiştir.⁸³ el-Kâbilî nispetini alan ve babası gibi burada öldürülen Muhammed b. Abdullah el-Eşter'in

⁸⁰ Bu konularda bkz. El-Bürî, *el-Cevhere fî Nesebi'n-Nebi ve Ashabili'l-Aşere*, Tahkik, Muhammed et-Tancı, Riyad 1983, s. 283; Mes'udî, *Mürûc*, III, 254; el-Askalanî, Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahabe*, Beyrut 1328, II, 131; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 229; İbn Inebe, *Umde*, 120; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 78.

⁸¹ Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, Ali b. Hüseyin, *Mekâtülü't-Talibiyyîn*, Tahkik, S. Ahmed Sakr, Beyrut (t.y), s. 188 vd.; Taberî, VIII, 464; Askalanî, *el-İsâbe*, II, 131.

⁸² Taberî, VIII, 473; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 521; İbn Inebe, *Umde*, s. 130; es-Safedî, Salahuddin Halil b. Aybek, *Kitâbu'l-Vaî bi'l-Vefeyât*, nşr. Seven Dederîng, Wiesbaden 1974, III, 299, IV, 31.

⁸³ İbn Inebe, *Umde*, 129; Razî, *Şecere*, s. 4-5; Akikî, *el-Muâkkabîn*, s. 239.

torunlarından İbrahim b. Ali'nin Taberistan ve Cürçân'da evladının bulunduğu bilgisi veriliyor.⁸⁴

Eşter ailesinden Hasan el-A'ver b. Muhammed b. Abdullah el-Eşter'in oğlu Abdullah'ın da Cürçân, Rey ve Taberistan'ın Şâlûs'unda evladı bulunuyordu. Bunlardan Haydar b. Hasan b. Ahmed b. Hasan b. Kasım b. Abdullah b. Hasan el-A'ver b. Muhammed b. Abdullah el-Eşter Şâlûs ulemasından biriydi.⁸⁵ Kasım b. Hasan el-A'ver b. Muhammed b. Abdullah el-Eşter'in oğulları da Taberistan sakinleri arasında görünüyorlar.⁸⁶

İbn Inebe, Şeyhimiz, Üstadımız dediği Neseb İlminin önde gelenlerden biri olan el-Ömerî'nin Muhammed b. Abdullah el-Eşter'in oğlu İbrahim'in evladının Taberistan ve Cürçân'da çoğaldıkları kaydına yer verdiğini söylüyor.⁸⁷

Abdullah b. Hasan el-Müsennâ'nın oğlu Yahya ise, Taberistan'ın komşusu, aslında zaman içinde burayı da içine alan Deylem'in sahibi olarak biliniyor.⁸⁸ Ca'fer-i Sadık'ın (r.h.) terbiyesinden geçerek Hadîs ve Fıkı ilimlerinde söz sahibi olan Yahya b. Abdullah, amcasının oğlu Hüseyin b. Ali'nin yanında yer alarak, Halife Hadi'ye karşı 169/785-86 yılında meydana gelen "Fahh" hâdisesinden yaralı olarak kurtulmuş, Horasan ve Mâverâünnehir'i dolaşarak Deylem'e yerleşmişti.⁸⁹

Deylem halkı ve etraftan gelen insanların desteğini alan Yahya b. Abdullah, 75/791-92 yılından itibaren açıktan biat almaya başladı. Ancak bu duruma ilgisiz kalmayan Halife Harun er-Reşîd, Fazl b. Yahya el-Bermekî'yi bölge valiliğine tayin ederek, Yahya b. Abdullah'a karşı mücadele etmekle görevlendirdi. Fazl b. Yahya'nın çabaları sonucu, savaşı değil barıştan yana bir yaklaşım gösteren Yahya b. Abdullah, Harun er-Reşîd'in Kadılar, Fakihler ve Hâşim-oğullarından ileri gelenlerin huzurunda kendi el yazısıyla yazmış olduğu taahhüt-nâmeye istinaden teslim olmayı kabul etmiş oldu. Ne var ki Bağdat'a getirildikten sonra da Harun er-Reşîd'in siyasî endişelerinden kurtulamayan Yahya b. Abdullah'ın konulduğu

⁸⁴ Bkz. İbn Inebe, *Umde*, s. 127.

⁸⁵ Razî, *Şecere*, s. 5.

⁸⁶ Bkz. Razî, *Şecere*, s. 4; Ubeydeli, *Tehzib*, s. 36.

⁸⁷ Bkz. *Umde*, s. 127.

⁸⁸ Razî, *Şecere*, s. 4, 17-18; Ubeydeli, *Tehzib*, s. 58 vd.

⁸⁹ Ya'kubî, II, 408; Taberî, IX, 42; Ahmed b. Sehl er-Razî, *Ahbâru Fahh ve Haberü Yahya b. Abdullah ve Ehlihi Idris b. Abdullah*, Tahkik, D. Mahir Cerrâr, Beyrut 1995, s. 156.

son hapis devresi onun ölümüne neden oldu (180/796).⁹⁰ Fakat Yahya b. Abdullah'ın evladı Deylem'deki varlıklarını sürdürmüşlerdi.⁹¹ Dolayısıyla Abdullah b. Hasan evladı, kardeşi Zeyd b. Hasan kadar olmasa da, Taberistan, Cürçân, Rey ve Deylem'de İslâm dininin yayılması, insanların aydınlanması, kültür ve medeniyetlerinin zenginleşmesine rehber olmuşlardı.

C-Taberistan'da Davud b. Hasan Nesli

Dâud b. Hasan el-Müsennâ b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib, Ebû Tâlib ailesinin ileri gelenlerinden biriydi. Abdullah b. Hasan'ın kardeşi olan Davud, Hz. Ali' (r.a) Sadakâtının velayetini üzerinde bulunduruyordu. Cömert, iyiliksever ve ailesinde sevilen biri de olan Davud b. Hasan, aynı zamanda Ca'fe-i Sadık'ın da sütkardeşiydi. Yaklaşık 80/83 (700-702) yılında Medine'de dünyaya gelen Davud b. Hasan, 140/757-58'de altmış yaşında olarak yine bu şehirde vefat etmiş oldu.⁹²

Davud b. Hasan'ın soyu daha çok oğlu Süleyman ve bunun da tek oğlu olan Muhammed'le devam etmişti. Berberî lakabıyla tanınan Muhammed b. Süleyman (yaklaşık 160-199/776-814-15), Ebu's-Serâya es-Serî b. Mansur eş-Şaybanî'nin Abbasî halifesi Me'mûn'a karşı İbrahim b. Hasan el-Müsennâ'nın torunu Muhammed b. İbrahim b. İsmail adına Kûfe'de halifeliğini ilan ettiği zaman (199/814-15), kendisi de Medine'de benzer girişimde bulunarak öldürülmüştü.⁹³ Bunun akabinde Muhammed'in çocuklarının İran'ın dağlık bölgesine geçtikleri anlaşılıyor.

Nitekim Muhammed b. Süleyman b. Davud b. Hasan evladından kalabalık bir nüfusun Taberistan'da bulunduğu bilgisini görüyoruz.⁹⁴ Ali b. Hasan el-Küreşî, Muhammed b. Hasan Hulbe (Cebele) el-Kadî bunlardandı. Bu aileden birçokları da Âmül'de bulunuyorlardı.⁹⁵ Ayrıca İbrahim b. Hasan b. Muhammed b. Süleyman b. Davud'un oğlu Muhammed'in

⁹⁰ Taberî, IX, 90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 125; İbnü'l-İmâd, Abdullhay el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri Men Zehab*, Beyrut 1409/1988, I, 132; Razî, *Şecere*, s. 17-18.

⁹¹ Bkz. Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 58 vd.

⁹² Razî, *Şecere*, s. 34; Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 99 vd.; Akikî, *el-Muâkkabîn*, s. 288.

⁹³ Taberî, IX, 389; Mes'udî, *Mürûc*, III, 439; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 302; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I, 359; İbn *Inebe*, s. 199; Razî, *Şecere*, s. 34; Akikî, *Tehzîb*, 289.

⁹⁴ Bkz. Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 102-103.

⁹⁵ Aynı eser, s. 104; Mervezî, *el-Fahrî*, s. 3.

oğulları Ca'fer ve Hüseyin de hayatlarını Taberistan'da sürdürmüşlerdi.⁹⁶

D-Taberistan'da İbrahim b. Hasan Nesli

Abdullah b. Hasan'ın kardeşi olan İbrahim b. Hasan el-Müsennâ b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib (78-145/698-762), Halife Mansur'un Bağdat Hâşimiye hapisanesinde ilk vefat eden Hz. Ali evladından biriydi. İbrahim bu sırada altmış yedi yaşında bulunuyordu. İbrahim b. Hasan, Hz. Peygamber'e (a.s) en çok benzeyenlerden de biriydi. Kabri Kûfe yakınlarında bulunuyor ve hâlâ ziyaret ediliyor. Cömert ve ihsanı bol oluşundan dolayı "el-Gamer" lakabını alan İbrahim'in soyu tek oğlu İsmail ed-Dîbac'la devam etmişti.⁹⁷

İbrahim b. Hasan el-Müsennâ'nın torunu İmam el-Kasım b. İbrahim (Tabâtabâ) er-Ressî, âlim, zahit. Fıkıhta söz sahibi ve Zeydî İmamlardan da biriydi. Kendisine tabi olanlardan 220/835 yılında biat alan Kasım b. İbrahim, 246/860-61 yılına kadar Medine yakınlarındaki er-Ress dağında saklanarak, yetmiş yedi yaşında burada vefat etmiş oldu.⁹⁸

Kasım b. İbrahim'in yedi oğlundan biri olan Hüseyin ilmi, ibadete düşkünlüğü ve Fıkıhtaki derin bilgisiyle tanınıyordu. Hüseyin b. Kasım, ilmiyle, irfanıyla hayatını sürdürdüğü Taberistan ve bölgesindeki insanları aydınlatmış, onlara öncülük etmişti.⁹⁹

Zeydî İmamlarından Yahya (el-Hadî) b. Hüseyin b. Kasım b. İbrahim Tabâtabâ'nın oğlu Muhammed el-Murtaza'nın sekiz oğlundan biri olan Hasan el-Ebbeh (et-Tecc)'in Ahvaz, Şiraz ve Taberistan'da çok sayıda evladı bulunuyordu. Hasan el-Ebbeh'in İmam olarak tanınan kardeşi Hüseyin'in çocukları da Taberistan'da yaşamışlardı.¹⁰⁰

Bu arada Hasan el-Müsennâ b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib'in oğlu Ca'fer'in evladından az da olsa Taberistan'da bulunanların olduğunu belirtmek lazım. C'fer b. Hasan el-Müsennâ'nın torunu Abdullah b. Hasan, Halife Me'mûn

⁹⁶ Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 4.

⁹⁷ Bkz. Taberî, VIII, 434; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 514; İbn Inebe, *Umde*, s. 187; Akikî, *el-Muâkkabîn*, s. 270. İbn Inebe, İbrahim b. Hasan vefat ettiği zaman altmış dokuz yaşında bulunduğunu söylüyor. Bkz. *Umde*, s. 187.

⁹⁸ İbn Inebe, *Umde*, s. 201; Razî, *Şecere*, s. 24; Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 65.

⁹⁹ Bkz. Razî, *Şecere*, s. 24.

¹⁰⁰ İbn Inebe, *Umde*, s. 204; Razî, *Şecere*, s. 24-26.

tarafından Kûfe Emirliğine tayin olunduğu için, ailenin bundan sonra gelenleri de isimlerine ek olarak “Emir “ unvanını kullanmışlardı.¹⁰¹ Bunlardan biri olan Abdullah b. Hasan b. Ca’fer b. Hasan el-Müsennâ’nın oğlu Ubeydullah el-Emîr’in torunlarından Muhammed b. Hüseyin’in oğulları Zeyd ve Ali de Taberistan’da “Hasanî” koldan bulunan Seyyidlerdi.¹⁰² Dolayısıyla Taberistan örneğinde görüldüğü gibi, Hasan el-Müsennâ b. Hasan b Ali b. Ebî Talib, Ehl-i Beyt’ten İran’ın dağlık bölümünde en çok evladı bulunan biri olmuştu. Aralarında önemli sayıda ilim erbabının bulunduğu bu nurlu nesil mensupları, bölgede yanlış inançların kaldırılması, bunların yerine İslâm itikadının yerleştirilmesi ve bu insanların medenileşmelerinde büyük hizmetleri olmuştu.¹⁰³

Taberistan’da Hz. Hüseyin Nesli

Taberistan, Hz. Hasan (r.a) evladı kadar olmasa da, Hz. Hüseyin (r.a) neslinden olan Seyyidlere de ev sahipliği yapmıştı.

Hz. Hüseyin (r.a) hicretin dördüncü senesinde dünyaya geldi. Kardeşi Hz. Hasan’la aralarında az bir yaş farkı olan Hz. Hüseyin, Hz.. Peygamber’in (a.s) dünya reyhanım diyerek çok sevdiği torunlarından ikincisiydi. Çocukluğunu dedesi Hz. Peygamber’in (a.s) yanında geçiren Hz. Hüseyin, Hz. Osman’ın hilâfetinin sonuna kadar da Medine’de, babası Hz. Ali’nin yanında kaldı. Medine fukahasının önde gelenlerinden biri olan, ibadete düşkünlüğü ve cömertliğiyle tanınan Hz. Hüseyin (r.a), yakın akrabalarıyla birlikte Kerbelâ’da canına kıyılmış (10 Muharrem 61/680-81) ve Ehl-i Beyt ilk şehidini vermişti.¹⁰⁴

A-Ali (Zeynel Abidin) b. Hüseyin Evladı

Hz. Hüseyin’in nesli geride kalan tek oğlu Ali el-Asgar’la (Zeynel Abidîn) devam itmiş oldu. Medine’de dünyaya gelen Ali b. Hüseyin (38/658-59), babasının yanında Kerbelâ vakasına katıldığı sırada 23 yaşında bulunuyordu ve çadırda hasta yattığı için kendisine dokunulmamıştı. Daha sonra Şam’a, Emevî halifesi Zeyd b. Muâviye’nin sarayına götürülen Zeynel Abidîn

¹⁰¹ Bkz. Ubeydelî, Tehzîb, s. 85.

¹⁰² Aynı eser, s. 92.

¹⁰³ Mes’udî, Mürûc, IV, 217; Tahsin Yazıcı, “Deylem”, Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1994, C. IX, s. 263-265.

¹⁰⁴ Bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Mes’udî, Mürûc, 54-62; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 507; İbn Hacer, el-İsâbe, I, 329; Beyhakî, Lübâb, s. 26; İbn İnebe, 221; Zübeyrî, Mus’ab b. Abdullah, Nesebü Kureyş, nşr. Layfi Profemol, Kahire (ty), s. 14.

(r.a) ve ailesinden yanında bulunanlar, buradan Medine'ye gönderilmişlerdi. Ömrünün bundan sonraki kısmını Medine'de geçiren Ali b. Hüseyin (Zeynel Abidin), 94/712 yılında burada vefat etmiş oldu.¹⁰⁵

Zeynel Abidin'in (r.a) evladından İslâm dünyasının birçok yerlerinde nur-efşan hayatlarını sürdürenler bulunduğu gibi, İran'ın dağlık bölgesinde ve Taberistan'da ikamet edenlerin olduğunu da görüyoruz. Hüseyinî koldan Taberistan'da bulunan bu Seyyidlerle ilgili bilgileri daha çok Şeyhu's-Şeref el-Ubeydelî'nin eserinden tespit edebildik.

1-Zeyd b. Ali b. Hüseyin Nesli

Tabiîn'in büyüklerinden olan Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib (79-122/698-740), Haşimîlerin Fıkıh, Kıraat, Garîbü'l-Kur'an ve Edebiyatta önde gelenlerinden de biriydi, Kur'an'a, Mescide düşkünlüğüyle meşhurdu. Önce Kûfe'de ikamet eden Zeyd b. Ali, bir vesile geldiği Şam'da Emevî Halifesi Hişam'ın baskısına maruz kalarak, burada altı ay hapiste kaldı. Zeyd, bunun akabinde Irak'a döndüyse de, kısa bir süre sonra Medine'ye geçmek iradesinde bulundu. Bir süre sonra Kûfelilerden gelen bir grubun, Emevîlere karşı mücadele etmesi gerektiği teşvik ve tahrikiyle, yeniden Kûfe'ye dönen Zeyd b. Ali, burada önemli bir sayıda insandan biat alarak, 120/737-38 yılında halifeliğini ilan etti. Zeydiyye Mezhebinin kurucusu da olan Zeyd b. Ali'nin bu tutumu, hilafete karşı savaş açmak anlamına geliyordu. Nitekim Bu sırada Irak Valisi Yusuf b. Ömer es-Sakafî, Zeyd b. Ali üzerine ordu göndermekte gecikmedi. Arada meydana gelen savaşta yenilgiye uğrayan Zeyd, yanında bulunan birçok arkadaşıyla birlikte kendisi de şehit düştü. O, bu sırada kırk iki yaşında bulunuyordu.¹⁰⁶ Kaynakların birçoğunda artık "Zeyd eş-Şehîd" olarak kaydedilen Zeyd b. Ali evladından Taberistan'a geçenler ve burada yerleşenler de olmuştu.

Bu çerçevede Muhammed b. Zeyd eş-Şehîd'in torunlarından Ahmed b. Ca'fer'in çocuklarının Taberistan'da yaşadıklarına yer veriliyor. Ahmed b. Ca'fer b. Muhammed'in

¹⁰⁵ Zübeyrî, *Nesebü Kureş*, s. 21; Beyhakî, *Lübâb*, 23; Akikî, *el-Muâkkabîn*, s. 310.

¹⁰⁶ Bu konularda bkz. Zübeyrî, *Nesebü Kureş*, s. 22; Taberî, III, 28 vd. ; *Mes'ûdî, Mürûc*, III, 206-208; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 229-247; es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed, *el-Ensâb*, tashih, Abdurrahman b. Yahya, Haydarabâd 1962, s. 695; Akikî, *el-Muâkkabîn*, s. 344; Ziriklî, *el-A'âm*, III, 59.

oğlu Ebu'l-Kasım Ali'nin iki oğlu Hüseyin ve Ahmed Taberistan'ı şenlendiren sakinlerinden biriydi.¹⁰⁷

Zeyd b. İsa b. Zeyd eş-Şehîd'in evladından Ebû Ca'fer Muhammed'in oğuları da Taberistan sakinleriydi. Hasan b. Yahya b. Hüseyin b. Zeyd eş-Şehîd ailesinden Zeyd b. Hasan Taberistan fukahası arasında bulunuyordu.¹⁰⁸

2-Hüseyin el-Asgar b. Ali Nesli

Hüseyin el-Asgar b. Ali (Zeynelabidin) b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib, Medine'de dünyaya geldi (81/700 yahut 93/-711). Aynı adı taşıyan kardeşi Hüseyin (el-Ekber) den dolayı kendisine "el-Asgar" lakabı verildi. Hüseyin el-Asgar, babası Zeynel Abidin ve halası Fatma binti Hüseyin'den hadis rivayetlerinde bulundu. Günde bir dinar sadaka verdiği kaydedilen Hasan el-Asgar b. Ali, altmış dört yahut yetmiş altı yaşında yine Medine'de vefat ederek (157/773-74), Beki' kabristanına defnedildi.¹⁰⁹ Zeynelabidin (r.a) evladından Taberistan'da bulunanların çoğunu Hüseyin el-Asgar'ın oğulları ve torunlarının oluşturduğu anlaşılıyor.

a-Ubeydullah el-A'rec b. Hüseyin el-Asgar

Hüseyin el-Asgar b. Ali Zeynel Abidin'in oğlu Ubeydullah el-A'rec'in oğulları Hasan ve Hüseyin'in Taberistan'da yaşadıklarının kaydını görüyoruz. Bunlardan Hasan b. Ubeydullah'ın oğulları da nesillerini Taberistan'da devam ettirmişlerdi, Aynı aileden Ebû Muhammed el-Hasan, Taberistan Nakıbiydi.¹¹⁰ Hüseyin b. Muhammed b. Ubeydulla'nın üç oğlundan biri olan Yahya, fakih, zahit ve âlim bir şahsiyetti, Taberistan'da vaazlık yapıyordu.¹¹¹ Beyhakî, Ubeydullah el-A'rec'in bir diğer torunu Hasan b. Ali'nin oğulları İbrahim ve Muhammed'in kabirlerinin Taberistan'da bulunduğunu söylüyor.¹¹²

b-Abdullah el-Akîkî b. Hüseyin el-Asgar

Zeynel Abidin'in evladından Abdullah b. Hüseyin el-Agar'ın torunu Muhammed el-Akîkî b. Ca'fer'in çocukları Taberistan'da bulunuyorlardı. Ali b. Muhammed el-Akîkî'nin oğlu Yahya, Cürçân Kadısı, torunu Muhammed ise Taberistan

¹⁰⁷ Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 219.

¹⁰⁸ Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 199, 215.

¹⁰⁹ Beyhakî, *Lübâb*, s. 26; Akîkî, *el-Muvâkkabîn*, s. 369.

¹¹⁰ Aynı eser, s. 212, 229.

¹¹¹ Mervezî, *el-Fahrî*, s. 1.

¹¹² Bkz. *Lübâb*, s. 33.

Nakıbiydi. Ali b. Muhammed el-Akikî'nin bir diğer oğlu Emîr Kasım'ın da Taberistan'da bakiyeleri, neslini devam ettirenleri vardı.¹¹³

Ca'fer b. Abdullah b. Hüseyin el-Asgar'ın oğlu İsmail Sahsah (el-Münkızı)'ın oğulları Tahir ve İbrahim Taberistan'da yaşamışlardı. İbrahim b. İsmail el-Münkızı'nın iki oğlu Kasım ve İbrahim'in çocukları da Taberistan'da ikamet etmişlerdi. Bunun yanında el-Akikî lakabıyla bilinen Hasan b. Ahmed b. Ca'fer b. Abdullah b. Hasan el-Asgar'ın Taberistan'da bâkiyeleri, çocukları vardı. Bunun kardeşi Hüseyin b. Ahmed de Taberistan'da ikamet ediyordu.¹¹⁴

c-Ali b. Hüseyin el-Asgar

Ali b. Hüseyin el-Asgar'ın nesli İsa, Ahmed, Musa ve Muhammed adında oğullarıyla sürdürülmüştü. Bunlardan İsa b. Ahmed b. İsa el-Akikî'nin oğulları Abdullah ve Hüseyin Taberistan'a yerleşmiş ve ailelerini burada devam ettirmişlerdi.¹¹⁵

Ali b. Hüseyin' diğer oğlu Ahmed b. Ali b. Hüseyin el-Asgar'ın torunlarından Zeyd b. Ali b. Ahmed, Taberistan sakinlerinden biriydi. Muhammed b. Ali b. Ahmed'in oğullarından bazılarının da Taberistan'da bulduklarına yer veriliyor. Muhammed'in bir diğer torunu Ali b. Yahya'nın çocuklarının da Taberistan'da bulunmuş oldukları söyleniyor.¹¹⁶

d-Süleyman b. Hüseyin el-Asgar

Süleyman b. Hasan el-Asgar b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib'in Süleyman, Hasan ve Hüseyin adında oğullarından Hüseyin Anî'l-Eşnânî'nin oğullarının Taberistan'da buldukları ve kalabalık sayıya ulaştıklarının haberi veriliyor. Bunun kardeşi Hasan b. Süleyman b. Süleyman'ın çocuklarının da bir kısmının Horasan'da, bir bölümünün de Taberistan'da bulduklarının rivayetine yer veriliyor.¹¹⁷

3-Muhammed el-Bakır b. Ali Nesli

Muhammed b. el-Bakır b. Ali Zeynel Abidîn b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib, İlmî şahsiyetindeki vüsatı, doluluğu

¹¹³ Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 236; Mervezî, *el-Fahrî*, s. 28.

¹¹⁴ Bkz. Aynı eser, s. 239-241; Mervezî, *el-Fahrî*, s. 28.

¹¹⁵ Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 243-245.

¹¹⁶ Ubeydelî, *Tehzîb*, 243-248; Mervezî, *el-Fahrî*, s. 28

¹¹⁷ Aynı eser, s. 252. Ayrıca bkz. Mervezî, *el-Fahrî*, s. 28.

nedeniyle, kendisine “ el-Bakır” lakabı verilmiş. On iki İmamdan biri olan Muhammed el-Bakır, 57/676 yılının Safer ayında Medine’de dünyaya geldi. İmam Bakır, dedesi Hz. Hüseyin şehit edildiği zaman üç yaşında bulunuyordu. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib’in kızı Fatma, Muhammed’in annesiydi. Bu bakımdan O, Hasenî ve Hüseyinî vasıfları kendinde toplayan, ilminin derinliği, hilminin, nezaketinin enginliği ve kadrinin yüceliğiyle meşhur olmuştu. Ashaptan Câbir b. Abdullah’la görüştüğü ve aralarında bir muhaverenin geçtiğine de yer verilen Muhammed el-Bakır, 114/732-33 yılının Rebiyülahir ayında yetmiş üç yaşında Humeyme’de¹¹⁸ vefat etmiş, Medine’ye götürülerek Bekî’ kabristanına defnedilmişti.¹¹⁹

İmam Muhammed el-Bakır’ın Ca’fer (es-Sadık), Abdullah, İbrahim ve Ubeydullah adında oğulları vardı. Ancak onun neslinin sadece Ca’fer-i Sadık’la devam ettiği üzerinde ittifak bulunuyor.¹²⁰

Ca’fer-i Sadık b. Muhammed el-Bakır

Ca’fer-i Sadık b. Muhammed el-Bakır b. Ali Zeynel Abidin b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib, 80/699-700 yılında dünyaya geldi. 12 İmamdan biri olan Ca’fer-ı Sadık, döneminde Ehl-i Beyt’in ve Tabiîn’in büyüklerinden biriydi. İlimiyle, irfanıyla, Evlad-ı Resul oluşuyla, insanlara şeref ve feyiz kaynağı olan bu İmam, sözünün, özünün doğruluğu nedeniyle de “es-Sadık” lakabını almıştı. Ayrıca İmam Ca’fer’in (r.h) annesi Ümmü Ferme, Hz. Ebu Bekir’in torunu olması hasebiyle de (babası Kasım b. Muhammed b. Ebu Beki) “Siddikî” idi. O, sade Kur’an ilimlerinde değil, zamanın bazı fen bilimlerinde de söz sahibiydi. İbn Hallikân, Câbir b. Hayyân’ın, Ca’fer-i Sadık’ın risalelerini bir arada topladığını kaydediyor.¹²¹

Ca’fer-i Sadık da (r.h), dönemin Abbasî halifesi Mansur’un baskısına maruz kalmış, ancak İlahî inayete kurtulmuştu. İmam Ebû Hanife, İmam Malik gibi müçtehitlerin ve daha çok sayıda ilim ehlinin yetişmesine kaynak olan İmam

¹¹⁸ Şam tarafında, Arzu’ş-Şerat’ta Emevîler dönemi Abbasî-Haşimî hareketinin merkezi, bkz. Yakut, II, 307.

¹¹⁹ Bkz. İbnü’l-Esir, el-Kâmil, V, 180; İbn Inebe, *Umde*, s. 224-25; Akiki, *el-Muâkkabîn*, s. 312; İbn Hallikân, Ebû’l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü’l-A’yan ve İnbau Ebnai’z-Zaman*, Tahkik, İhsan Abbas, Beyrut, t.y, IV, 174.

¹²⁰ Bkz. İbn Inebe, *Umde*, s. 225; Razî, *Şecere*, s. 76; Ubeydelî, *Tehzî*, s. 147.

¹²¹ Bkz. *Vefeyât*, I, 327.

Ca'fer, 148/765-66 yılı Medine'de vefat ederek, Bekî' kabristanına konuldu.¹²² Ca'fer-i Sadık'ın nesli Musa Kâzım, İsmail, Muhammed ve İshak adında oğullarıyla devam etmiş oldu. Bunların evlat ve torunlarından İran coğrafyasının geneline dağılanlar olduğu gibi, bu ülkenin Taberistan bölgesine geçenlerin ve burada yerleşenlerin bulunduğunu da görüyoruz.

a-Musa el-Kâzım b. Ca'fer

Musa el-Kâzım b. Ca'fer b. Muhammed el-Bakır b. Ali Zeynel Abidin b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib, 128/745-46 yılında Ebvâ'da dünyaya geldi. O, kendisine kötülükte bulunanlara karşı bile iyilikte bulunduğu, öfkesini yendiği, ince ruhluluğu nedeniyle, "el-Kâzım" lakabıyla tanındı. Bu bakımdan herkes tarafından sevilen Musa Kâzım, cömert, tasaddukta bulunmaya düşkün de biriydi. Onun para kesesi insanlar yanında "Surretu Musa" olarak darbu mesel olmuştu. İmam Kâzım, hadis rivayetinde Sika, Saduk, ilimde mütebahhir bir şahsiyete sahipti. Mescit-i Nebevîye bağlılığı ve ibadete düşkünlüğüyle de bilinen Musa Kâzım'ın, bu güzel vasıflarını kıskananlar, onun aleyhinde Harun er-Reşid'in siyasî endişesine yol açan bir kısım girişimlerde bulunmuşlardı. Bunun üzerine Bağdat'a getirilerek hapsedilen İmam Kâzım, kendisine verilen zehirle 183/799-80 yılının Recep ayında 55 yaşında olarak burada şehit oldu.¹²³

İslâm coğrafyasının birçok yerine yayılan Musa el-Kâzım'ın geride bıraktığı oğullarından¹²⁴ bazılarının çocukları da nesillerini Taberistan'da sürdürmüşlerdi. Bu cümleden olarak Musa el-Kâzım'ın oğlu Ali er-Rızâ'nın evladından Kasım el-Eşec b. İbrahim es-Sânî b. İbrahim el-Askerî'nin nesli Taberistan'da devam etmişti. Musa el-Kâzım'ın diğer oğlu Hamza'nın torunları da Taberistan'da ikamet ediyorlardı.¹²⁵

İsmail b. Musa el-Kâzım'ın torunlarından Hasan b. Musa b. İsmail, Taberistan'da yaşamıştı. İmam Kâzım'ın oğlu

¹²² İbn İnebe, *Umde*, s. 225; Akikî, *el-Muakkabîn*, s. 310; Razî, *Şecere*, 76; İbn Hellikân, *Vefeyât*, I, 327; Zirikli, *el-A'lâm*, II, 126.

¹²³ Bu konularda bkz. Mes'udî, *Mürûc*, III, 341,355; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 332; İbn İnebe, *Umde*, s. 226; Razî, *Şecere*, s. 76; Akikî, *el-Muakkabîn*, s. 320; İbn Hellikân, *Vefeyât*, V, 308.

¹²⁴ Bazı kaynaklarda verilen bilgilere göre Musa el-Kâzım'ın 11, 13 yahut 14 oğlu vardı. Bkz. İbn İnebe, *Umde*, s. 227; Razî, *Şecere*, s. 76; İbn Hellikân, *Vefeyât*, s. v, 308.

¹²⁵ Bkz. Ubeydelî, *Tehzib*, 151, 169.

Hasan'ın torunu Musa b. Ca'fer'in çocuklarının da Taberistan'da bulduklarına yer veriliyor.¹²⁶

b-Ali el-Ureyzî b. Ca'fer

Ca'fer-i Sadık'ın küçük oğlu Ali, Medine'ye dört mil mesafede Ureyz köyünde dünyaya geldiği (148/765-66) ve burada yaşadığı için “el-Ureyzî” nispetiyle tanınır oldu. Ali el-Ureyzî, babası vefat ettiği zaman daha yeni doğmuş, bebektir. Hayatının ilerleyen safhasında büyük bir ilim ehli olan Ali el-Ureyzî, kardeşi Musa el-Kâzım'dan hadis rivayetinde bulunmuştu. el-Ureyzî, diğer kardeşi Muhammed ed-Dîbac'ın Mekke'de hilafetini ilan ederek ortaya çıkması hareketine de katılmış, ancak kısa sürede bu katılımından vaz geçmiş bulunuyordu. Uzun bir ömür sürdüğü ve Hasan el-Askerî'yi gördüğü (öl. 260/873-74)¹²⁷ belirtilen Ali el-Ureyzî, 210/825-26 yılında vefat etmiş oldu.¹²⁸

Ali el-Ureyzî b. Ca'fer es-Sadık'ın nesli Muhammed, Ahmed eş_Şa'ranî, Hasan ve Ca'fer es-Sagîr adlarında oğullarıyla devam etmişti. Bunlardan Muhammed b. Ali el-Ureyzî'nin torunu Ca'fer el-Esved b. Hüseyin'in oğullarından bir kısmı Rey'de, bir kısmı ise Taberistan'da bulunuyorlardı. Muhammed b. Ali el-Ureyzî'nin diğer oğlu İsa'nın evladı ise, komşu Rey ve Kazvîn'de yerleşmişlerdi.¹²⁹

c-Muhammed ed-Dîbâc b. Ca'fer

Muhammed b. Ca'fer es-Sadık b. Muhammed el-Bakır b. Ali Zeynel Abidin b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib (doğumu yaklaşık 133/750-51), Ali evladının önde gelenlerinden, heybetli, cesur, feraset sahibi, muhakemesi güçlü biriydi. Yüzünün nuranî oluşundan dolayı “ed-Dîbac” lakabını alan Muhammed, Mekke'de ikamet ediyor, züht hayatını gizlemiyordu. Me'mûn'un hilafetinin başlarında, akrabalarından bazılarının Muhammed'e halife olarak biat etmeleri üzerine (199/814-15), Hicaz halkı da onu Müminlerin Emîri olarak tanımış oldu. Bunun üzerine

¹²⁶ Aynı eser, s. 165, 171.

¹²⁷ Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Musa el-Kâzım için bkz. İbn Hellikân, *Vefeyat*, II, 94.

¹²⁸ Bkz. İbn Inebe, *Umde*, s. 271; Akiki, *el-Muâkkabûn*, s. 336.

¹²⁹ İbn Inebe, *Umde*, s. 274; ubeydelî, *Tehzib*, s. 176, 179.

gönderilen hilafet birliklerine karşı verdiği mücadelede yetersiz kalan Muhammed, önce Mekke yakınlarındaki Cühayfe'ye ve buradan yolu üzerindeki yerlerden yanına aldığı halkla Medine'ye girmek istedi ise de, savunma gücüne karşı verdiği savaşta büyük bir kayba uğrayarak Mekke'ye döndü. Âmanla Mekke'ye giren Muhammed, bu sırada hâlâ Merv'de bulunan Me'mûn'a götürülmekten kurtulamadı. Halife tarafından başışlanan ve ikram gören Muhammed, 203/818 yılında Cürcân'da vefat etti.¹³⁰

Muhammed ed-Dîbâc b. Ca'fer es-Sadık'ın nesli, oğulları Ali el-Harisî, Kasım ve Hüseyin'le devam etmiş oldu. Bunlardan Ali el-Harisî'nin evladından Taberistan'da yaşayanların bulunduğuna yer veriliyor. İbn Inebe'nin kaydına göre Ali el-Harisî, Ebu's-Serayâ'nın Me'mûn'a karşı hareketi zamanında (199/814-15) Basra'da bulunuyordu.¹³¹ Verilen bilgiye göre, Ali el-Harisî'nin oğlu Hüseyin'in torunlarından Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Cûr, Taberistan'da ikamet ediyordu. Ali el-Harisî'nin diğer torunlarından Rey, Kazvîn ve Nîşâpur gibi komşu merkezlerde dağılanların olduğu görülüyor.¹³²

Mervezî, Muhammed ed-Dîbâc b. Ca'fer es-Sadık'ın ailesini “Benu'l-Utrûş” olarak kaydediyor ve bunların başında Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali Hüseyin b. Ali el-Harisî'nin geldiğini söylüyor.¹³³

4-Abdullah el-Bahr b. Ali Nesli

Muhammed el-Bakır'ın kardeşi olan Abdullah (94-151/713-768), yüzünün nuranî oluşu, güzelliği nedeniyle “el-Bahr” lakabını almış. Abdullah el-Bahr, hem Hz. Peygamber'in (a.s.) ve hem de Hz. Ali'nin (r.a) sadakat mal varlıklarının mütevellisiydi. O, vefat ettiği zaman elli yedi yaşında bulunuyordu.¹³⁴

Abdullah el-Bahr, Zeynel Abidin'in en az evlat sahibi olan oğullarından biri olarak biliniyor. Onun nesli tek oğlu Muhammed el-Erkat'la, bunun da evladı yine tek oğlu İsmail'le devam etmişti. Bunlardan İran'ın dağlık bölgesi ve Taberistan'a geçenler ve buralarda yerleşenlerin olduğu görülüyor. Nitekim

¹³⁰ İbn Inebe, *Umde*, s. 275; Akikî, *el-Muâkkabîn*, s. 335; Zirikî, *el-A'lâm*, VI, 79.

¹³¹ Bkz. *Umde*, s. 276.

¹³² Ubeydelî, *Tehzîb*, s. 182.

¹³³ Bkz. *el-Fahrî*, s. 26.

¹³⁴ İbn Inebe, *Umde*, s. 282; Akikî, *Tehzîb*, s. 338.

Abdullah el-Bahir'ın torunlarından Abdullah el-Utrûş Cürçân'da, İsmail ed-Duh b. Hüseyin b. el-Benefsec b. İsmail b. Muhammed el-Erkat da Rey'de yerleşmişti.¹³⁵ Ayrıca Abdullah el-Utrûş'un oğlu Hamza'nın hem Rey ve hem de Taberistan dolaylarında kalabalık bir ailesi, evladı bulunuyordu. Bunlardan Rey'de bulunanlar “ Beni'l-Utrûş- Utrûş Oğulları” olarak biliniyorlardı.¹³⁶

5-Ömer el-Eşref b. Ali Nesli

Ömer el-Eşref b. Ali Zeynel Abidin b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib (78- 145-150/697-98-762-767), ilim ehli, Muhaddis, ibadete düşkün, takva sahibi ve cömert bir şahsiyete sahipti. O, başta Buhari olarak, diğer Kütüb-i Sitte'nin ravileri arasında bulunuyor. Muhammed el-Bakır, Kardeşi Ömer'e saygı gösteriyor, ikramda bulunuyordu. Ömer, dedesi Hz. Ali'nin Fedek ve Sadakat malının mütevellisiydi.. Ömer el-Eşref, vefat ettiği zaman altmış beş veya yetmiş yaşında bulunuyordu. Onun nesli oğulları Ali el-Asgar ve Muhammed el-Ekber'le devam etmişti.¹³⁷

Ömer el-Eşref b. Ali Zeynel Abidin evladından Deylem ve Taberistan'da büyük bir hizmet yürütenler olmuştu. Bunlardan Hasan b. Ali b. Hasan b. Ömer b. Ali (230-304/845-916-17), 290/902 yılında Deylem'e gelerek yıllarca burada ikamet ett. O, ilim, marifet sahibi, şair, fıkhıta söz sahibi muhakemesinde tutarlı biriydi. O sırada Deylem ve dağlık kısımlardaki halk hâlâ Mecusî dininde, cahilî bir anlayışta bulunuyordu. Hasan b. Ali ve siyasî sıkıntılardan bölgeye sığınarak bir zaman burada kalan Yahya b. Abdullah b. Hasan gibi Seyyidler, sürdürdükleri gayretler sonucu Deylem ve bölgesindeki halklar İslâm dinini kabul ederek, aydınlık bir tarihe kavuşmuşlardı.¹³⁸

Hasan b. Ali el-Utrûş, 301/913-14 yılında Sâmâniler'e karşı verdiği mücadele sonucu Taberistan'a da hâkim oldu ve “en-Nâsır” unvanını taşıdı. O, idaresinde adaletli ve hakkaniyetli

¹³⁵ İbn İnebe, *Umde*, s. 282; Razî, *Şecere*, s. 120.

¹³⁶ Mervezî, *el-Fahrî*, s. 27.

¹³⁷ Razî, *Şecere*, s. 121; Akikî, *Tehzib*, s. 340.

¹³⁸ Bkz. Mes'udî, *Mürûc*, IV, 217; Akikî, *el-Muakkabîn*, s. 341; Yazıcı, “Deylem”, *DİA*, IX, 496-499.

oluşuyla meşhur oldu. Hasan b. Ali, 304/916-17 yılının Şaban ayında Âmül'de vefat etmiş oldu.¹³⁹

Sonuç

Ehl-i Beyt'ten İran coğrafyasına ilk adım atan Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin (r.a) oldu. Seyyid ailelerin Hasenî ve Hüseyinî kollarının başı olan bu iki Peygamber (a.s) torunu, Hz. Osman döneminde İslâm ordularıyla Isfahan ve Cürcân üzerinden Taberistan fetihlerinde bulunmuşlardı. Hz. Ali'nin zamanın ilcaatı olarak hilâfet merkezini Kûfe'ye taşıması, Ehl-i Beyt'in İran'a geçişinin siyasî ve ikinci adımını oluşturdu. Âl-i Abâ Ashabı bu üç şahsiyetin, ilerleyen zamanda farklı şekillerde şehit edilişlerini müteakip siyasî baskılara maruz kalan Seyyidler, yine en çok İran topraklarına göç etmeyi tercih etmişlerdi.

İran'ın dağlık bölgesi, Deylem ve Taberistan, coğrafi konumları itibarıyla savunmaya elverişli olmaları, Seyyid ailelerin bu bölgelere daha çok göç etmelerinin bir nedeni olmuştu. Ayrıca bu bölgelerde İslâm dininin tebliği ve yayılmasına duyulan ihtiyaç, âdeta Seyyid aileleri buraya cezbediyordu. Nitekim İslâm dinin Deylem halkı arasında yayılışı, ancak Seyyidlerin bu bölgeye gelişleriyle tahakkuk etmişti.

Hz. Hasan (r.a) nesli Seyyidler, Taberistan'da daha kalabalık bur durumda bulunuyorlardı. Hz. Hüseyin (r.a) evladı Seyyidler de, amcazâdelerini yalnız bırakmamış, birlikte Taberistan'ı şenlendirmişlerdi. Bu süreçte her iki kol mensubu Seyyidlerden Taberistan'ın siyasî hâkimiyetini elinde bulunduranlar da çıkmıştı. En önemlisi de Hasenî ve Hüseyinî Seyyidlerin, Taberistan'ın aydınlık bir tarihe kavuşması, bu bölgede medenî bir ortamın oluşması, kültür, ilim, irfan ve kemalî bir hayatın yaşanmasında öncü olmalarıydı. Bu bakımdan Taberistan ve bölgesinde, İbn Cerî et-Taberî gibi sayısız ilim ehlinin yetişmelerinin kaynağında Seyyidlerin bulunduğunu unutmamak lazımdır.

¹³⁹ Mes'udî, *Mürûc*, IV, 217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 81; Akikî, *el-Muakkabîn*, s. 341; Ubeydeli, *Tehzîb*, 186.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel b. Muhammed eş-Şeybânî, *Müsned*, Tahkîk, Vasiyullah M. Abbâs, Beyrut 1983.
- Ahmed b. Sehl er-Razî, *Ahbâru Fahh ve Haberü Yahya b. Abdullah ve Ehîhi İdris b. Abdullah*, Tahkîk, D. Mahir Cerrâr, Beyrut 1995.
- el-Akîkî, Yahya b. el-Hasan b. Ubeydullah el-Hüseynî, el-medenî, *Kitâbu'l-Muakkabîn*, Tahkîk, M. Hüseyin, (y.y) 2015.
- el-Askalânî, Ahmed b.Ali, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahabe*, Beyrut 1328.
- Beyhakî, Zahîrüddîn, *Lübâbü'l-Ensâb ve'l-Elkâb ve'l-A'kâb*, <http://alwaraq.net>.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. A.Enis et-Tabba'-Ö. Enis et-Tabba', Beyrut 1987.
- El-Bürî, *el-Cevhere fî Nesebi'n-Nebî ve Ashabihî'l-Aşere*, Tahkîk, Muhammed et-Tancî, Riyad 1983,.
- el-Cürcânî, Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf b. İbrahim, *Târîhu Cürcân*, Tahkîk, M. Abdülmûîn Hân, Beyrut 1987.
- ed-Dulabî, Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Ensarî, *ez-Zürriyyetü't-Tahire*, Tahkîk, M. Cevâd el-Hüseynî el-Celâlî, Beyrut 1986.
- Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, Ali b. Hüseyin, *Mekâtülü't-Talibiyîn*, Tahkîk, S. Ahmed Sakr, Beyrut (t.y).
- Ebü Zehra, Muhammed, *Târîhu'l-Mezâhib el-İslâmiyye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî,(y.y) 1989.
- Günaltay, M. Şemseddin, İran Tarihi I, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar, TTK, Ankara 1987.
- Halife b. Hayyât el-Uşfurî, *Târîh*, nşnr. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1414/1992.
- el-Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *er-Ravzu'l-Mî'târ fî Ahbari'l-Aktar*, tahkîk, İhsan Ab bas, Beyrut 1980.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed, *Kitâbu'l-Fütûh*, Beyrut 1986.

Taberistan Seyyidleri

- İbn Dukmak, *el-Cevherü's-Semîn fi Siyeri'l-Mülük ve's-Selâtin*, Tahkik, M. Kemalüddin İzzeddin Ali, Beyrut 1985.
- İbn Hacer el-Askalanî, Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Hint 1326.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yan ve İnbau Ebna'z-Zaman*, Tahkik, İhsan Abbas, Beyrut, t.y.
- İbn Inebe, Cemâlüddin Ahmed b. Ali el-Hüseynî, *Umdetü't-Tâlib fi Ensâbi Âli Ebî Tâlib*, Beyrut (t.y).
- İbn Mülekkîn, Sirâceddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed eş-Şafî el-Misrî, *Tabakâtu'l-Evliya*, Tahkik, Nureddin Şerîbe, Kahire 1994.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979.
- İbnü'l-İmâd, Abdulhay el-Hanbelî, Şezerâtu'z-Zehab *fi Ahbari Men Zehab*, Beyrut 1409/1988.
- İbnü'l-Magazilî, Ali b. Muhammed el-Cüllabî, el-Vasîf, *Menâkıbu Ehli'l-Beyt*, Tahkik, M. Kâzım el-Mahmudî, Tahran 2006.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. Cabir, Kahire 196..
- el-İsbahanî, İsmail b. Muhammed b. Fadl b. Ali, *Siyerü's-Selef es-Salihîn*, Tahkik, Kerem b. Hilmi, Riyad (t.y).
- Kayhan, Mes'ud, *Coğrafya-yı Mufassal-ı İran*, Tahran 1311.
- Kazivinî, Zekerîyya b. Muhammed, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut 1969 .
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir, *Ahsenü't-Tekasım fi, Ma'rifeti'l-Ekâlim*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1906.
- El-Mervezî, *el-Fahrî fi Ensâbi't-Talibiyîn*, alwaraq.net, (y.t.y).
- Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher*, Beyrut 1965.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Taberistan", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2010, Cilt:39, s. 322-323.

Taberistan Seyyidleri

- er-Razî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *eş-Şeceretü'l-Mübâreke fi'l-Ezkâr et-Tâlibiyye*, Tahkîk, es-Seyyid Mehdi er-Recâî, Kum 1409.
- es-Safedî, Salahüddin Halil b. Aybek, *Kitâbu'l-Vafî bi'l-Vefeyât*, nşr. Seven Dederling, Wiesbaden 1974.
- es-Sem'ânî,, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed, *el-Ensâb*, tashih, Abdurrahman b. Yahya, Haydarabâd 1962.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut (t.y).
- Tirmizî, Ebû İsâ b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, İstanbul (t.y).
- Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. El-Vazih, *Târihu'l-Ya'kubî*, Necef 1358.
- Yakut el-Hamevî, Şihabüddin Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1955.
- Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydileri*, Gümüşhane 2012.
- Yazıcı, Tahsin, "Deylem", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, C. IX, s. 496-499.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Beyrut 1990.
- Zübeyrî, Mus'ab b. Abdullah, *Nesebü Kureyş*, nşr. Layfî Profemol, Kahire (ty).

MOĞOL TARİHİNİN TEMEL LATİNCE KAYNAKLARI ÜZERİNE

ALTAY TAYFUN ÖZCAN**

Makale Gönderim Tarihi
01.05.2020

Makale Kabul Tarihi
31.05.2020

Öz: Her ne kadar Avrupa Moğollarla çok geç bir tarihte yüz yüze gelmişse de Latin kaynakları Moğol tarihi için önemli bir mevki elde etmiştir. Dahası Latince kaynaklar Farsça ve diğer dillerde kaleme alınan daha başka kaynaklara göre hem daha çeşitli türdedir hem de çok daha canlı tasvirlerle sahiptirler. Bununla birlikte Türk tarihçilerinin Moğol tarihi ile ilgili daha çok doğu kaynak dillerinde kaleme alınmış kaynaklara odaklandıkları ve Latin kaynaklarını ikinci plana attıkları bir gerçektir. Ancak son yıllarda bu durumun değiştiği ve Moğollarla ilgili Latince kaynakların öneminin artarak hak ettiği bir seviyeye yükseldiği görülmektedir. Bu ilginin önümüzdeki on yıllarda daha da gelişeceği anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın kaleme alınmasının nedenlerinden birisi bu muhtemel gelecek karşısında tarihçilere Moğol tarihini alakadar eden Latince temel kaynakların neler olduğu hususunda bir çerçeve çizmektedir. Öte yandan inceleme, ülkemizde ilerleyen yıllarda hangi Latince kaynakların öncelikli olarak çevrilmesi hususunda tarihçilere bir rehber olarak kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Latince Kaynaklar, Avrupa, Seyahatname.

¹ Bu çalışma 16–17 Mayıs 2018’de İstanbul’da gerçekleştirilen *Türk–Moğol Tarihi Çalıştay*nda aynı adla sunulmuş tebliğin gözden geçirilmiş ve aradan geçen zamanda yapılan incelemelerin de eklenerek güncelleştirildiği hâlidir.

**Doç.Dr. Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ORCID:0000000264049711. altayfun@gmail.com.

On the Primary Latin Sources of the Mongol History

Abstract: Although Europe faced with the Mongols lately, Latin sources gained a very important position for the Mongol history. Moreover, Latin sources are both more diverse and have more vivid descriptions than other sources written in Persian and other languages. However, it is a fact that Turkish historians focused on the sources written in eastern languages and put Latin sources at the second plan about the Mongol history. But, it has been observed that his situation started to change in recent years and the importance of the Latin sources about Mongol history has increased to a level that they deserve. It is understood that this interest will develop further in the coming decades. One of the reasons for this study is to draw a framework about Latin sources concerned with Mongol history for historians in the face of this possible future. On the other hand, this study was written as a guide to historians about which Latin sources should be translated as priority in our country in the coming years.

Keywords: Mongols, Latin sources, Europe, Itinerary.

Giriş

Günümüz tarihçiliği yeniden bir kabuk değiştirmenin evresindedir. Artık yazarlar, kaynak metinlerde aktarılanları sadece basit düzeyde kalan “kaynak tenkidi” gibi süzgeçlerden değil, aynı zamanda kaynaklarda aktarılan bilgilerin ne derecede propaganda özelliği taşıdığına, kaynak yazarının “o” ifade ile aslında okuyucusuna ne gibi bir “mesaj” vermeye çalıştığına veya “neyin propagandası”nı yaptığına odaklanmaktadırlar. Öyle görünüyor ki bu yeni bakış açısı, klasik düzeyde kalmış olan tarihçilikleri ilerleyen yıllarda bir sınavla karşı karşıya bırakacaktır. Ancak elbette şunu ifade etmek gerekir ki, bu yeni bakış açısı arkasında derin bir tarih incelemeleri geçmişine sahiptir. Bunun en önemli yönü, kaynak metinlerin batı dillerine çevrilmiş olması, arda kalanların da süreç içerisinde çevrilmeye devam etmesidir. Reşidüddin’in, Cuveyni’nin veya Cüzcani’nin eserlerinin çevirilerinin –tam veya kısmî olarak– ülkemizde ancak son zamanlarda yayınlanmasına karşın batı dillerinde durum çok farklıdır. Bugün artık Türk ve Moğol tarihçiliğinin

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

istikameti bir yandan batıda gelişen bu tarihçilik anlayışına hızla adapte olmak, bir yandan da hızla ana kaynakların dillerine çevrilmesine katkıda bulunmak olmalıdır. Elbette bir yekûn olarak bu iş çok zordur. Nitekim Türk tarihinde olduğu gibi Moğol tarihi ile ilgili kaynaklar da çok dillidir ve Arapçadan Farsçaya, Çince'den Rusçaya, Grekçeden Latinceye ve Ermeniceden Gürcüceye varıncaya dek pek çok dile yayılmıştır. Ancak bunlar arasından bilhassa Latince kaynakları diğerlerinin önüne geçiren bazı özellikleri vardır.

Latince kaynakları yine Moğollarla ilgili bilgi veren kaynaklardan farklılaştıran hususlardan en önemlisi, diğer dillerde kaleme alınan eserlerin tamamı birer vakanüvis eseri olmasına karşın Latince kaynakların seyahatnameler, mektuplar, resmî evraklar, raporlar gibi birbirinden farklı özelliği olan alt kümelere ayrılmasıdır. Bunlardan Moğollar arasında zaman geçirmiş kişiler tarafından kaleme alınan seyahatnameler bilhassa önemlidir. Zira, diğer kaynaklarda Moğollara giden kimselerin hatıraları sadece kısa bir takım bilgilerle geçiştirilirken Latince seyahatnameler zengin tasvirleri, canlı gözlemleri ile dikkat çekicidir ve insanî dokuya sahiptir. Bu ve bunun gibi önemli yönlerine karşın, ülkemizde Moğol tarihi ile ilgili Latince kaynakların birkaçı hariç pek bilinmediği dikkati çeker. Hatta bu konularda çalışma yapanların bile aslında çokça faydalanması gereken bu kaynak gurubunu ihmal ettikleri ve bundan ötürü de çalışmalarını zedeledikleri bir gerçektir. Elbette bu durum sadece Moğol tarihi ile ilgili bir durum olmayıp, diğer dallar için de geçerlidir ve bu yönü ile Latince kaynaklar bir Pandora kutusu gibi bilinmezliklerle dolu bir şekilde uzmanların önünde durmaktadır.

Moğol tarihinin Latince kaynakları denilince karşımıza 1220'li yılların hemen başından 1660'lara kadar uzanan geniş, ancak bir o kadar da dağınık bir literatür çıkmaktadır. Bu büyük evre içerisinde Moğollar ile alakalı konuları içeren mektuplar, emirnameler ve raporlar yanında çok önemli de eserler de kaleme alınmıştır. Söz konusu mektuplar ve emirnameler çeşitli külliyatlar içerisinde neşredilmiştir. Mesela Papa IX. Gregorius'un ve Papa IV. Innocentius'un emirnamelerini içeren belgeler kendi şahsi evrakları içerisinde neşredilmiş oldukları¹

¹ *Acta Honorii III et Gregorii IX*, ed. A Tautu, Rome 1950; *Acta Innocentii IV*, ed. T.T. Haluscynskyj, M.M. Mojnar, Romae 1962. Bu eserler elimde bulunmamaktadır.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

gibi *Fontes Rerum Germanicum*, *Monumenta Germaniae Historica*, *Monumenta Hungariae Historica*, *Monumenta Poloniae Historica*, *Monumenta Poloniae Vaticana*, *Vetera Monumenta Historica Hungaria Sacram Illustrantia* gibi çok ciltli külliyatlar içerisinde de gerek Papalık ve gerekse çeşitli bürokratlar ile daha başka kimselerin evrakları yayınlanmıştır. Bu mektuplar arasından bazıları 1981’de Karl-Ernest Lupprian tarafından *Die Beziehungen der Papste zu islamischen und Mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels* başlıklı incelemede ayrıca neşredilmiştir. Bunlar arasında dikkat çekici mektuplardan birisi Papa IV. Aleksandr’ın Berke Han’a gönderdiği bir mektuptur². Ancak yine de bu eser içerisine alınmamış daha pek çok evrak vardır. Mesela Berke Han’ın Macar Kralı IV. Bela’ya gönderdiği bir heyet ve çok daha ilgi çekici Latince evraklar, yukarıda adları gösterilen külliyatlardan birisi içerisinde yer almaktadır. Bütün bunlar, zamanındaki siyasi durum çerçevesini de içerecek şekilde teker teker ele alınmayı beklemektedir.

Latince belge koleksiyonları içerisinde bulunan Moğollarla ilgili evrakın siyasi tarih açısından taşıdığı tüm önemine karşın, Moğol tarihi ile alakalı Latince kaynaklar denilince akla ilk önce seyahatnameler gelmektedir. Bunlar arasında bilhassa da Plano Carpinili Johannes ile Rubruklu Willem’in eserleri, sadece Moğol tarihi uzmanlarının değil, diğer konularda çalışan uzmanların bile adlarını duydukları seyahatnamelerdir. Gerçekten her iki eserin de, Moğol tarihi kaynakları içerisinde önemi haizdir. Bu husus en iyi şekilde, Moğol tarihinin pek çok konusu üzerinde kalem oynatma yeterliliğini her zaman pek iyi şekilde göstermiş olan B. Spuler’in şu sözleri ile kendisini gösterir: “*İlhanlılar devleti için böyle haberlere sahip olamadığımızda da esefleniriz. Şark yazarlarının cılız haberleri ve diğer haberlerle karşılaştığımız zaman bu iki eserin mükemmelliği her defasında meydana çıkmaktadır*”³.

Taşıdığı bu öneme karşın Plano Carpinili Johannes ile Rubruklu Willem’in eserlerinin bugün Türkçe çevirileri, Latince orijinallerinden değil, Latince’den Almancaya veya İngilizceye

² Bu eserin genel bir tanıtımı için bk. P. Jackson, “Karl-Ernest Lupprian, Die Beziehungen der Papste zu Islamischen und Mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 45/ 3, 1982, s.590.

³ B. Spuler, *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, TTK yay., Ankara 2011, s.26.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

tercümelerinden yapılmışlardır⁴. Elbette çevirildikleri ilk zamanlarda ciddi bir eksikliği kapatsa da her iki eserin de Latince'den yeni çevirilerinin yapılması ve titiz bir şekilde notlandırılarak neşredilmesi gerekir. Moğol tarihinin Latince kaynaklarından olup doğrudan orijinal dillerinden tercüme edilmiş kaynaklara bakıldığında karşımıza iki eser çıkar. Bunlardan ilki Erendiz Özbayoğlu tarafından tercüme edilen Saint Quentinli Simon'un eseri⁵, diğeri ise Altay Tayfun Özcan tarafından çevrilen Korykoslu Hayton'un eseridir⁶. Diğer taraftan Altay Tayfun Özcan *Moğollar Avrupa'da* başlığı altında Moğolların Avrupa hareketleri sırasında hadiseler içerisinde bulunup bunları aktaran Torre Maggioreli Roger'in *Carmen Miserabile* adlı eseri⁷ ile Splitli Toma'nın kroniği içerisinde Moğollarla alakalı başlıkları⁸ ve Julian'a ait bir mektup ile onun seyahati ile alakalı bir raporu⁹ Türkçeye çevirmiştir. Bu eserlerden daha kısa olmak üzere Parisli Matthew tarafından kaleme alınan *Chronica Maiora* içerisindeki Moğollarla ilgili kısımlar da yine Altay Tayfun Özcan tarafından çevrilmiş ve bir makale içerisinde yayımlanmıştır¹⁰.

⁴ *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, çev. E. Ayan, Gece Kitaplığı yay., İstanbul 2014; Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. E. Ayan, Ayrıışığı Kitapları, İstanbul 2001; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Z. Kılıç, Kitap yay., İstanbul 2010.

⁵ Simon de Saint Quentin, *Bir Keçişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. E. Özbayoğlu, Daktav yay., Antalya 2006.

⁶ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince'den çeviren ve notlandıran A.T. Özcan, Selenge yay., İstanbul 2015.

⁷ "Torre Maggioreli Üstat Roger, Macaristan Krallığının Tatarlar Tarafından Yıkımı Üzerine Ağıt", *Moğollar Avrupa'da*, Hazırlayan, Çeviren ve Notlandıran A.T. Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s.135-218.

⁸ "Splitli Toma, Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi", *Moğollar Avrupa'da*, Hazırlayan, Çeviren ve Notlandıran A.T. Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s.89-131.

⁹ Her iki metin şuradadır: "Macar Papaz Julian'ın Seyahati ile İlgili Metinler", *Moğollar Avrupa'da*, Hazırlayan, Çeviren ve Notlandıran A.T. Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s.51-85. Julian'ın mektubu daha önce A.T. Özcan tarafından bir makale olarak ele alınmıştı. Bk. A.T. Özcan, "Macar Papaz Julian'ın 1237 Tarihli Moğol Raporu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXIX/S.48, 2010, s.89-99.

¹⁰ A.T. Özcan, "Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar", *Tarih Okulu*, S. XVI, 2013, s.23-77. Bu kronikteki Moğollara yönelik algi ile ilgili olarak ayrıca şu incelemeye de bk. A.T. Özcan, "Chronica Maiora'da Moğol İmajı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXVII/II, 2012, s.427-458.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

Moğollarla ilgili bu tür eserlerin Türkçeye çevrilmesi işinin ilerleyen yıllarda daha da artacağı beklenmektedir. Nitekim son birkaç yıldır Moğollarla Avrupa arasında kurulmuş ilişkilerle ciddi bir ilginin gösterilmeye başlandığı ve birbiri ardında çeşitli araştırmacıların bu konulara yöneldikleri görülmektedir. Elbette bu ilginin kendisini öncelikle Latince öğrenmeye çalışmakla ve ortalama düzeyde de olsa kaynakları takip edebilecek seviyeye gelmekle donatması gerekir. Bugün Moğol tarihi ile ilgili Latince kaynakların bolluğu ile Türkçe literatürde bunlarla ilgili çalışmaların azlığı arasındaki tezat, bu sahada inceleme yapmak isteyen meslektaş adaylarını kuşkusuz ki cesaretlendirmelidir. Biz burada bir ölçüde böylesi bir gayrete girişmek isteyecek araştırmacılara öncelikle nelerin ele alınması gerektiği hususunda bir çerçeve çizmeye çalışacağız.

Moğollarla ilgili ilk Latince kayıtlar 1221’de Moğolların Harezmsah Sultanlığına düzenledikleri saldırı haberleri ile karşımıza çıkmaktadır¹¹. Bunu, birkaç yıl sonra, Cebe ve Subetay’ın saldırdıkları Gürcistan’dan Papa III. Honorius’a gönderilen Latince mektuplar takip etti¹². 1236’da ise karşımıza Moğollarla ilgili ilk detaylı tasvir ortaya çıktı. Macar Papaz Julian’ın gördüklerine dayanan bu raporun Papalığa ulaşması bir anda büyük bir korkunun da ortaya çıkmasına neden oldu. Zira burada, Moğolların sadece Rusya sınırında kalmakla yetinmek istemedikleri ve daha da batıya yürümek istedikleri aktarıyordu¹³. Gerçekten de hadiseler Julian’ın aktardığı gibi oldu. Moğollar 1241 sonlarında Avrupa sınırlarına dayandılar.

Moğolların Avrupa’daki saldırıları ile ilgili üç önemli eser bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Split Piskoposu Toma’nın kaleme aldığı *Historia Salonitanorum atque Spalatınorum Pontificum* (Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi) adlı eseridir. Kaynakta Moğolların Avrupa’ya ulaşmaya dek yürüttükleri faaliyetler, Macarlarla mücadeleleri ve Balkanlardaki harekâtları hakkında olduğu kadar Moğolların askeri kabiliyetleri ve

¹¹ Söz konusu haberler ile ilgili olarak bk. J. Richard, “The Relatio de Davide as a Source for Mongol History and the Legend of Prester John”, *Proceedings of the 35th Permanent International Altaistic Conference*, Taipei 1993, s.417-429; R. Hautala, “Latin Sources’ Information About the Mongols Related to Their Re-Conquest of Transcaucasia”, *Zolotoordnskoie Obozrenie*, No. 3/ 2015, s.7-9.

¹² Bu mektuplar ile ilgili olarak bk. P. Jackson, *The Mongols and the West*, Pearson-Longman Press, Harlow 2005, s.48-49.

¹³ “Macar Papaz Julian’ın Seyahati ile ilgili Metinler”, s.62-63, 81; A.T. Özcan, “Macar Papaz Julian’ın 1237 Tarihli Moğol Raporu”, s.98.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

tasvirleri gibi son derece önemli bilgiler bulunur. Diğer taraftan, eserde bilhassa Moğolların Split kuşatması ile ilgili kayıtları önemlidir. Zira, eserin yazarı Toma, Moğollar kenti kuşattığında kentte kilisesinin başında bulunuyordu ve bu eseri ile bize sadece kuşatma sırasında yaşadıklarını değil aynı zamanda Moğol kuşatması altında kalan bir kişinin psikolojisini de son derece iyi bir şekilde sunar¹⁴.

Moğol saldırıları sırasındaki tanıklıklara dayanılarak kaleme alınan bir diğer eser ise Torre Maggiorali Roger tarafından kaleme alınmış *Carmen Miserabile super Destructione Regni Hungariae per Tartaros* (Macar Krallığı'nın Tatarlar Tarafından Yok Edilmesi Üzerine Ağıt) başlıklı bir metindir. Daha sonraki dönemlerde Split Kilisesi'nde de görev alacak olan Roger'in bu eseri, Moğolların bilhassa Macaristan'daki faaliyetleri ile ilgili zengin materyal sunar ve ayrıca Moğollarla ilgili canlı tasvirlerle sahiptir. Bunun nedeni, Roger'in Moğollara esir düşmüş olması ve bir süre bu hayatının sürmesinden ileri gelmektedir. Roger'in eseri İtalyancadan Almancaya ve Rusçaya kadar değişik dillere tercüme edilmiştir. Ancak bunlar arasında en kolay ulaşılabilir ve takip edilebilir olanı J.M. Bak and M. Rady tarafından 2010'da neşredilen Latince orijinal metin ve İngilizce çevirisi olarak hazırlanmış olan neşirdir. Eser 2020'de *Moğollar Avrupa'da* başlıklı çalışma içerisinde notlandırılarak tercüme edilmiştir¹⁵. Yine Moğolların

¹⁴ Eserin en iyi versiyonu, Latince nüsha ile İngilizce çevirisinin eş zamanlı olarak sunulduğu şu çalışmadır: Thomae Archidiaconi Spalatensis, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum / History of the Bishops of Solona and Split*, ed. and trans. D. Karbic et al, Central European University, Budapest 2006. Eserin bir de 1997'de neşredilmiş Rusça tercümesi de vardır ki noktaları ile ve çevirisi ile mühimdir: Toma Splitskiy, *İstoriya Arhiepiskopov Saloni i Splita*, Vstupitel'naya Stat'ya, Perevod, Kommentariy O.A. Akimovoy, İzdatel'stvo İndrik, Moskva 1997. Bu eserde Moğollar ile ilgili dört başlık A.T. Özcan tarafından notlandırılarak tercüme edilmiştir. Bk. "Splitli Toma, Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi", s.89-131. Bu eserde yer alan Moğollarla ilgili bilgiler ayrıca şu çalışmada da mütalaa edilmiştir. Bk. A.T. Özcan, "Splitli Toma'nın Historia Salonitanorum Atque Spalatinorum Pontificum Adlı Eseri ve Moğollara İlişkin Kayıtları Üzerine", *Genel Türk Tarihi Kaynakları*, ed. M. Alpargu vd., Kültür Yayınları, Ordu 2019, s.257-267.

¹⁵ Magistri Rogerii, "Epistola in Miserabile Carmen Super Destructione Rengi Hungarie per Tartaros Facta", *Anonymus and Master Roger*, translated and edited by J.M. Bak and M. Rady, Central European Press, Budapest-New York 2010, s.133-227. Rusça tercümesi: Magistr Rogeriy, *Gorestnaya Pesn' o Razorenii Vengerskogo Korolevstva Tatarami*, Perevod s Latinskogo Yazka, Vstupitel'naya Stat'ya i Kommentarii A.S. Dosaeva, İzdatel'stvo Dimitriy Bulanin, Sanktpetersburg 2012. Türkçe tercümesi: "Torre Maggiorali Üstat

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

Avrupa'daki faaliyetleri ile ilgili çeşitli bilgileri içeren ve bu arada *Additamentum* (Ek) kısmında bu zaman zarfında kaleme alınmış bazı mektupları içeren *Chronica Maiora* (Büyük Yıllık) da önemlidir. Parisli Matthew tarafından kaleme alınmış bu eserde Moğollarla ilgili kısımlar yukarıda da ifade edildiği üzere Altay Tayfun Özcan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir¹⁶. Moğolların bu faaliyetleri sırasında, saldırıların bir anda Fransa'ya ulaşabileceği korkusu ile Chateaurouxlu Eudes tarafından 1241'de kaleme alınmış *Sermon in consilio pro negotio Tartarorum* (Tatarların Yarattığı Rahatsızlık Karşısında İzlenecek Yol Hakkında bir Vaaz) başlıklı bir ilahi de önemlidir¹⁷. İşgalden çok sonraki yıllarda kaleme alınan ilahi ve şiir gibi çalışmalarda da Moğollardan bahsedilir ki bunlar da Moğol korkusunun nerelere kadar yayıldığını göstermesi açısından önemlidir. Mesela Joan Soarez Coelho'nun XIII. yüzyılın ortalarında Portekiz'de yazdığı bir şarkı kendi dilinde olsa da bunlara ilginç bir örnektir¹⁸. Yine muahhar olmakla birlikte yazarı belli olmayan *Chronicon Pictum* veya *Chronicon Budense*¹⁹, Dlugosz'un *Historiae Polonicae* adlı eseri²⁰ ve Livonyalı Heinric'in kroniği²¹ içerisinde de Moğol saldırısı işlenmiştir. Bunların da yine ele alınması yararlı olacaktır.

Moğolların Avrupa'dan 1242'de çekilmelerini, Avrupa'da umumî bir rahatlama takip etti. Yukarıda çeşitli koleksiyonlar içerisinde bulunduğu bahsedilen, Avrupa'nın bir yerinden diğerine gönderilen çok sayıda mektup işte bu ortam içerisinde

Roger, Macaristan Krallığının Tatarlar Tarafından Yıkımı Üzerine Ağıt", s.135-218.

¹⁶ A.T. Özcan, "Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar", s.23-77.

¹⁷ Bk. A. Charansonnet, *L'université, L'Eglise et l'Etat dans les sermons du cardinal Eudes de Châteauroux (1190 ?-1273)*, These Docteur de l'Université de Lyon 2, 2001, s.73-76. Metin, ve bunun içerisinde yer aldığı koleksiyon ile el yazmaları için ayrıca bk. A. Power, *Roger Bacon and the Defence of Christendom*, Cambridge University Press 2013, s.44; A. Charansonnet, "Du Berry en Curie: La carrière du cardinal Eudes de Châteautoux (1190 ?-1273) et son refret dans sa prédication", *Revue d'histoire de l'Eglise de France*, Vol. 86/ 2000, s.33/ 81. dn.

¹⁸ B. Lü, "The Mongol in the Text", *Under the Influence Questioning the Comparative in Medieval Castile*, ed. C. Robinson and L. Rouhi, Brill Publishing, Leiden-Boston 2005, s.295.

¹⁹ *Chronicon Budense*, Textum recognovit, Notis Illustravit, Lemmata ac Indices Adiect et Praefatus est Iosephus Podhradczky, Budae 1838.

²⁰ Joannis Dlugossi, *Longini Canonici Cracoviensis Historiae Polonicae*, Tomus II, Cracoviae 1873.

²¹ "Heinrici Chronicon Lyconiae", *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptorum, Tomus XXIII, Leipzig 1925, s.231-332.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

kaleme alınmışlardır. Bu mektupların büyük bir kısmında Moğolların yeniden Avrupa hudutlarında ortaya çıkıp çıkmayacaklarına ilişkin ortak bir endişe hâkimdir. Bu endişenin Avrupa'nın tamamında etkin olmasına karşın Papalıkta çok farklı bir gayreti de ortaya çıkardığı görülmektedir. Papalık hızla Moğollarla ilgili gerçekçi bilgileri toplamaya başlamıştı. Bu konuda Papalık makamını ilk bilgilendiren kişi Aquileia Piskoposu Bertold'du. Buna daha başkaları da eklendi²². Ancak neticede Papalık bir süre sonra Moğolları beklemek yerine Moğollara bir elçilik heyeti göndererek niyetlerini öğrenmeye karar verdi. Bu konuda iki heyetin belirlendiği görülmektedir. Bunlardan ilki Deşt-i Kıpçak üzerinden Moğolistan'a gönderilen Plano Carpinili Johannes'in başında bulunduğu heyet, diğeri ise İran üzerinden Moğolistan'a gitmekle görevlendirilmiş Lombardialı Ascelin ile aralarında Saint Quentinli Simon'un da bulunduğu maiyetinden oluşuyordu. Yukarıda da ifade edildiği üzere her ikisi de bugün Türk okuru tarafından okunabilmektedir. Ancak bunlardan sadece ikinci heyetin seyahati doğrudan Latince orijinalinden çevrilmiştir. Bunların yanında iki kişiden daha bahsetmemiz gerekir. Bunlardan ilki Polonyalı Benedikt'tir. Plano Carpinili Johannes'in heyetinde bulunan bu din adamı memleketine döndükten sonra bir rapor kaleme almıştır. Buradaki bilgiler genel mahiyette olsa da Moğolların Büyük Hanı Güyük'ün Papa IV. Innocentius'a gönderdiği mektup ve daha başka hususları ile önemlidir²³. Bu arada Plano Carpinili Johannes ile birlikte Moğolistan'a gidip gitmediği belli olmasa da önemli bir kaynak sahibi olan C. de Bridia'yı da zikretmek gerekir²⁴.

Moğollara gönderilen bu ilk elçilik heyetleri ile Avrupa, Moğolların halen daha Avrupa'ya yeniden gelmek fikrinden

²² I. de Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, Faber and Faber Limited Publishing, London 1971, s.86.

²³ Metnin İngilizceye yapılmış tercümesi için bk. "The Narrative of Brother Benedict the Pole", *The Mongol Mission*, translated by a nun of Stanbrook Abbey, edited and with Introduction C. Dowson, Sheed and Ward Publishers, New York 1955, s.79-84. Ergin Ayan da bu rapor ile ilgili "Fransiskan Rahiplerinin Moğollara Elçilik Seyahati, Polonyalı Benedict'in Şifahi Raporu" başlıklı bir makale kaleme almıştır. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan bu makaleyi inceleme fırsatım olmadı.

²⁴ "Hystoria tartarorum Fratri C. de Bridia", *Hristianskiy Mir i Velikaya Mongol'skaya İmperiya, Materiali Frantsiskanskoy Missi 1245 goda*, Kričeskiy Tekst, Perevod s Latni S.V. Aksanova i A.G. Yurčenko, İzdatel'skaya Gruppya Evraziya, Sanktpeterburg 2002, s.77-126. Bu kaynağın Türkçe çevirisi Ahmet Deniz Altunbaş tarafından neşredilecektir.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

vazgeçmediklerini öğrendiyse de en azından bunun yakın bir gelecekte vuku bulmayacağını da anlamış oluyordu. Ancak birkaç yıl sonra gündem tamamen değişti. Zira Güyük'ün Büyük Hanlığı zamanında İran ve çevresindeki Moğol mülkünün idarecisi olarak tayin edilen Elçigiday'ın Fransa Kralı IX. Louis'ye gönderdiği mektupları²⁵, Moğolların Ortadoğu'da Avrupalılarla müttefik olabilecekleri bir geleceği vaat ediyordu. IX. Louis önce, daha önce Moğollara gönderilmiş, ancak seyahatini başarı ile tamamlayamayıp memleketine geri dönen Longjumeau'lu Andrew'i, ardından da -eserinden yukarıda bahsedilen- Rubruklu Willem'i Moğollara göndererek Memlûk Sultanlığı ile mücadelesinde bir destek elde etmeye çalıştı. Buna mukabil her iki temasında da bir netice elde edemedi. Fakat bu dönemdeki ilişkiler, artık bizim önümüze Plano Carpinili Johannes zamanında kurulmuş temaslardan farklı bir ilişki tarzını ortaya koymaktadır. Avrupalılar için Moğollar artık eskisi gibi "canavarvari" bir şekilde görülen bir halk değil, aksine, bir müttefik olarak ortaya çıkıyordu. Bazı eserlerde bu bakış dostluk seviyesine de yükselmiştir. Bu dostluğun en önemli alanı, diplomatik dilde kendisini gösteren değişimdir. Daha önce Avrupa'ya işgalci olarak gelen Moğollar şimdi bir müttefik aday olarak beliriyorlardı.

Moğollarla Avrupalılar arasındaki ilk resmî yazışma Julian'ın raporunda aktarılan, Ögedey Kağan'ın Macar Kralı IV. Bela'ya gönderdiği ultimatom mektubudur²⁶. Bunu, Güyük Han'ın katından Plano Carpinili Johannes'e teslim edilen bir diğer Latince mektup²⁷ ile yine Güyük'ün Büyük Hanlığı zamanında İran ve çevresindeki Moğol mülkünün idarecisi olarak tayin edilen Elçigiday'ın -yukarıda bahsedilen- 1248'de

²⁵ Elçigiday'ın mektubu ile ilgili olarak bk. D. Aigle, "The Letters of Eljigidei, Hülegü and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism?", *Inner Asia*, Vol. 7, 2005, ss.143-162.

²⁶ A.T. Özcan, "Macar Papaz Julian'ın 1237 Tarihli Moğol Raporu", s.98.

²⁷ Johannes'in yol arkadaşı Benedict'in seyahat ile ilgili kısa raporu içerisindeki Latince çevirisi ile Adamlı Selebene'nin eseri içerisindeki bir alıntı sayesinde günümüze erişen bu mektup, Moğolca olarak hazırlanan mektubun önce Farsçaya ve ardından Latinceye çevirisi olarak değerlendirilmişse de, P. Pelliot'nun bu mektubun Farsça orijinal nüshasını Vatikan arşivlerinde bulması ile her şey bir anda değişti. Zira bu mektup ile Latince çeviri arasında yapılan karşılaştırmalı incelemeler, Latince çevirinin, muhtemelen alınan ek yardımlardan ötürü, Moğolca orijinale daha yakın olduğunu ortaya koymuştur. Bk. I. de Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, s.102-103.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

Fransa Kralı IX. Louis'ye gönderdiği mektup takip etti²⁸. Ancak bu dönemdeki en önemli yazışmanın sahibi, Hülegü'ydü. Önemli komutanlarından Ketboga'nın 1260'da Ayn Calut'da Memluk Sultanlığı ile giriştiği muharebede ağır bir yenilgi alması üzerine Fransa Kralı IX. Louis'ye Memluk Sultanlığına karşı ittifak teklif eden Hülegü'nün Latince mektubu²⁹ Moğol-Avrupa ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Zira bundan sonra İran'daki Moğollarla Avrupa arasındaki ilişkiler her daim bir müttefiklik kurma çabası ilişkisi çerçevesinde gelişecektir. Burada bu ilişkileri teker teker saymaya lüzum yoktur. Ancak bunlar arasında bilhassa Argun zamanındaki temaslar son derece ilgi çekicidir. Gerek Argun'un gönderdiği mektuplar ve gerekse Avrupa'dan kendisine gelen mektuplar J.B. Chabot tarafından neşredilmiştir³⁰. Gazan zamanındaki bazı yazışmalar da yine çeşitli incelemelere konu olmuştur. Bunlardan birisi de F.W. Cleaves ile Mostaert'in incelemesidir³¹. Diğer taraftan bu Latince mektupların bir diğer yönü ise Büyük Hanlık ile ilgilidir.

Kurulan bu resmi ilişkiler yanında, temaslar sırasında boy gösteren çeşitli kişilerin eserleri de önemlidir. Bunlardan birisi İngiltere Kralı I. Edward'ın İlhan Keyhatu'ya gönderdiği Langleyli Geoffrey'in seyahatnamesidir³². Henüz tam bir çevirisinin hiçbir dilde bulunmadığı bu eser yanında bir de Korykuslu Hayton'un *Flos Historiarum Terre Orientis* (Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı) başlıklı bir eseri de yine söz konusu ilişkiler ağı çerçevesinde kaleme alınmıştır. Ancak doğrudan bir seyahati konu almaktan çok eser, Papa Clementis'e sunulmuş Moğollarla ittifak hâlinde gerçekleştirilmesi planlanan bir sefer tasarısı olarak kaleme alınmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu eser Türkçeye doğrudan Latince'den çevrilmiştir. Buna benzer daha başka raporlar ve eserler de

²⁸ Elçigiday'ın mektupları ile ilgili olarak bk. D. Aigle, "The Letters of Elçigidei, Hülegü and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism?", *Inner Asia*, Vol.7, 2005, ss.143-162.

²⁹ P. Meyvaert, "An Unknown Letter of Hulagu Ilkhan of Persia to King Louis IX of France", *Viator*, 11, 1980, s.245-259.

³⁰ J.B. Chabot, "Notes sur les relations du roi Argoun avec l'Occident", *Dans Revue de l'Orient Latin*, II/ 1894, s.566-638

³¹ A. Mostaert, F.W. Cleaves, "Trois Documents Mongols des Archives Secretes Vaticanes", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.15/3-4, 1952, s.470, 471

³² Orijinal Latince nüshası şurada edit edilerek neşredilmiştir. Eser şu çalışmada neşredilmiştir. C. Desimoni, "I conti dell'ambasciata al Chan di Persia nel MCXCH", *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, Vol. XIII, 1884, s.539-643. Söz konusu eser ile ilgili olarak ayrıca bk. J. Paviot, "England and the Mongols", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 10/ 3, 2000, s.315.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

vardır. Bu bağlamda dikkat çekici eserlerden birisi Aadaeli William'ın *Tractatus de quomodo Sarraceni sunt expugnandi* (Müslümanlar Nasıl Yenilirler Üzerine İnceleme) adlı eseridir³³. Buna benzer bir diğer eser de *Directorum ad Passagium Faciendum* (Deniz Ötesine Sefer Düzenlemek İçin Nizamname) adlı eserdir³⁴. Asla unutulmadan geçilmemesi gereken bir diğer kaynak eser de Marino Sanudo'nun *Liber Secretorum* (Gizemlerin Kitabı) adlı eseridir. Hayton ve diğerlerinin eserlerinde olduğu gibi burada da yazar Memlûk Sultanlığına karşı düzenlenecek seferde Moğollara değinir. Buradaki bilgilerin bazılarında Hayton'un eserinin ciddi bir tesiri vardır. Ancak yine de bu konudaki literatürün en önemli eserlerindendir³⁵. Moğollarla ilgili Latince yazının bir diğer unsuru ise doğuda bir din adamı olarak varlık gösteren ve misyonerlik çalışmaları ile öne çıkan kimselerin kaleme aldıkları eserler ve mektuplar gibi şahsi evraklardır.

1280'li yıllardan itibaren Moğol dünyasının farklı noktalarında Katolik din adamlarının ortaya çıkmaları doğrudan doğruya Moğolların din adamlarına sağladıkları rahat yaşam koşulları ile ilgiliydi. Katolik din adamlarının bilhassa Çin'deki etkinlikleri son derece dikkat çekicidir. Dahası, bunlardan günümüze ulaşan bazı kaynaklar da vardır. Monte Corvinolu Johannes'in üç mektubu³⁶ ile Kastilyalı Peregrine ile Perusialı

³³ Bu eserin Latince-İngilizce iki dilli çok iyi bir neşri ve çevirisi yapılmıştır. Bk. William of Adam, *How to Defeat the Saracens*, Text and Translation with Notes, Giles Constable, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC 2012.

³⁴ C.R. Beazley, "Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum", *The American Historical Review*, Vol. 12/4, 1907, s.810-857.

³⁵ Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, translated by P. Lock, Ashgate Publishing, Farnham 2011. Bu kaynak ile ilgili son bir çalışma ülkemizde Serdar Çavuşdere tarafından yapılmıştır. Burada yazar daha çok Batı Anadolu'daki Türkmenlerle Latinler arasındaki ilişkiler üzerine eğilir. Bk. S. Çavuşdere, *Marino Sanudo Torsello'nun Gözünden XIV. Yüzyılın Birinci Yarısında Ege'de Egemenli Mücadelesi 1291-1353, Latinler, Denizci Türkmen Beylikleri ve Haçlılar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

³⁶ "Epistolae Fr. Iohannis de Monte Corvino", *Sinica Franciscana*, Vol. I (Itinera et Relationes Fratrum Minorum), Collegit, ad fidem codicum redegit et ad notavit P. Anastasius van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze 1929, s.341-355. Mektupların İngilizce çevirisi için bk. *Cathay and the Way Thither being a Collection of Medieval Notices of China*, Vol. III, translated and edited by H. Yule, Printed for the Hakluyt Society, London 1914, s.45-70; C. Dowson, *Mongol Mission*, Sheed and Ward Publ., New York 1955, s.224-231. Söz konusu mektuplar için bk. I. Gillman and H.J. Klimkeit, *Christians in Asia before 1500*, Routledge Press, London and New York 1999, s.300-301.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

Andreas'ın birer mektubu³⁷ yanında Pordenoneli Odoric³⁸, Corali Johannes³⁹ ve Marignollili Johannes'in⁴⁰ de seyahatnameleri vardır. Diğer taraftan Katolik din adamları sadece Çin'de değil, Moğol egemenliğindeki daha farklı bölgelerde de faaliyet gösteriyorlardı. Mesela Severacı Jordanus 1320'lerin sonlarında Hindistan ve doğusundaki bölgelere ulaşarak buralarda dolaşmış ve dinini tebliğ etmiştir. Başından geçenleri de *Mirabilia* (Harika Şeyler) adlı bir eserde bir araya getirmiştir⁴¹. Onun ayrıca iki mektubu da yine günümüze erişmiştir⁴². Vittoriali Pascal ise Deşti Kıpçak ve İtil boylarında bulunup sonrasında Almalık taraflarında faaliyet göstermiştir. Onun başından geçenleri ise bir mektubu sayesinde biliyoruz⁴³. 1200'lerin sonlarında

³⁷ “Epistola Fr. Peregrini Episcopi Zaytunensis”, *Sinica Franciscana*, Vol. I (Itinera et Relationes Fratrum Minorum), Collegit, ad fidem codicum redegit et ad notavit P. Anastasius van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze 1929, s.365-368; “Epistola”, *Sinica Franciscana*, Vol. I (Itinera et Relationes Fratrum Minorum), Collegit, ad fidem codicum redegit et ad notavit P. Anastasius van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze 1929, s.373-377. Söz konusu mektuplar için bk. *Cathay and the Way Thither*, III, s.71-75; C. Dowson, *Mongol Mission*, 232-237. Ayrıca bk. I. Gillman and H.J. Klimkeit, *Christians in Asia before 1500*, s.303.

³⁸ Odoric'in eseri Avrupa'da çok okunan eserlerden birisi olmasından ötürü günümüze İtalya'dan İngiltere'ye ve Polonya'ya kadar yayılmış neredeyse yüz kopyası gelmiştir. Bu yazmalar arasında ciddi bir edisyon H. Yule tarafından yapılmıştır. Bk. *Cathay and the Way Thither being a Collection of Medieval Notices of China*, Vol. II, translated and edited by H. Yule, Printed for the Hakluyt Society, London 1913, s.279-336. Eserin İngilizce tercümesi de aynı eser içerisinde yer almaktadır. Bk. *Cathay and the Way Thither*, s.97-277.

³⁹ Eserin orijinal Latince nüshası kayıptır ve sadece Eski Fransızcaya Ypresli Johannes tarafından yapılmış tercümesi ile bilinmektedir. Eserinin İngilizce tercümesi için bk. *Cathay and the Way Thither*, III, s.89-103.

⁴⁰ *Monumenta Historica Boemiae Nusquam Antenac Edita*, Tomus II, Pragae 1768, s.79-282 (seyahat şu sayfalar arasında: s.84-112); “Relatio Fr. Iohannis de Marignolli”, *Sinica Franciscana*, Vol. I (Itinera et Relationes Fratrum Minorum), Collegit, ad fidem codicum redegit et ad notavit P. Anastasius van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze 1929, s.524-560. Eserin İngilizce tercümesi için bk. *Cathay and the Way Thither*, III, s.210-269.

⁴¹ Eserin Latince metni için bk. Jordan ou Jourdain Catalani, “Description des Merveilles d'une Patrie de l'Asie”, *Recueil de Voyages et de Memoires*, Tome Quatrieme, Paris 1839, s.37-64. Eserin İngilizce tercümesi için bk. *Mirabilia Descripta, the Wonders of the East by Friar Jordanus*, translated with the addition of a commentary by H. Yule, London 1864.

⁴² *Cathay and the Way Thither*, III, s.75-80.

⁴³ Luca Waddingo Hiberno, *Annales Minorum seu Trium Ordinum A.S. Francisco Institutorum*, Tomus Septimus, Romae 1733, s.256-257; “Fr. Paschalis de Victoria Epistola”, *Sinica Franciscana*, Vol. I (Itinera et Relationes Fratrum Minorum), Collegit, ad fidem codicum redegit et ad notavit P. Anastasius van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze 1929, s.501-506. Ayrıca bk. *Cathay and the Way Thither*, III, s.81-88.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinde bulunan ve Bağdat'daki Katolik kilisesinin başında bulunan Monte Crucisli Riccoldo'nun *Liber Peregrinationis* (Hacıların kitabı) bu konuda en ilgi çekenlerden birisidir. Ortadoğu'daki çeşitli yerler hakkında verdiği bilgilerin yanında eserinde Bağdat'ın ele geçirilmesinden Moğolların dini anlayışları ve kültürüne varıncaya dek Moğollarla ilgili son derece önemli bilgiler içermektedir. Bu eser Ahmet Deniz Altunbaş tarafından 2018'de Latince'den Türkçeye tercüme edilmiştir⁴⁴. Yine aynı şekilde Ortadoğu'da bir misyoner olarak bulunmuş Ramon Llull'un eserleri de önemlidir. Çalışmalarından bazılarını anadili Katalanca olarak kaleme almışsa da *Quomodo Terra Sancta Recuperari Potest* (Kutsal Topraklar Nasıl Yeniden Ele Geçirilebilir) başlıklı incelemesi ile *Liber de Fine* (İnanç üzerine Kitap) ve *Liber super Psalmum* (İlahi üzerine kitap) da önemlidir⁴⁵.

Moğollar hakkında Latince kaynaklar XIII yüzyılın ikinci yarısını fevkalade bir şekilde geçirdikten sonra XIV. yüzyılın ikinci çeyreği ile birlikte gerilemeye başladı. Her ne kadar Christoph Columbus'un Çin'e ulaşmak üzere yolculuğuna giriştiği sırada hala Moğollar ve onların egemenliğindeki topraklar gündemdeki yerini koruyorsa da⁴⁶ artık Columbus bile bir ölçüde hayalleri romantik seviyede kalmış bir Floransalıydı. Bu durumun ortaya çıkması, elbette Moğol egemenliği altındaki topraklardaki sükûnetin bozulması kadar Moğol egemenliğinin çözülme evresine girmesi ile yakından ilişkiliydi. Bununla birlikte XVI. yüzyıl ile birlikte Moğollarla ilgili Latince kaynakların sayısında yine bir artış kendisini göstermeye başladı. Elbette bu eserler, misyonerlerin veya Moğollara gönderilen elçilerin kaleminden çıkmıyor, daha çok Moğollarla ilişkili bazı konularla alakalı insanlar tarafından yazılıyorlardı. Ancak yine de bir şekilde elde son derece önemli eserler bulunmaktadır. Mesela Sigismund von Herberstein'in eserinde bilhassa Kazan Hanlığı ile ilgili son derece önemli bilgiler vardır⁴⁷. Yine bu meyanda çok

⁴⁴ *Peregrinatores Medii Aevi Quatuor*, ed. J.C.M. Laurent, Leipzig 1864, s.105-141. Eserin Türkçe çevirisi: Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, Latince aslından Çeviren A.D. Altunbaş, Kronik kitap, İstanbul 2018.

⁴⁵ Ramon Llull'un çalışmaları ve Moğollarla ilgili bilgileri ile ilgili olarak bk. B. Liu, "The Mongol in the Text", s.310-319.

⁴⁶ Columbus'un seyahatının Moğollarla ilişkisi hakkında bk. A. Hamdani, "Ottoman Response to the Discovery of America and the New Route to India", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 101/ 3, 1981, s.39-48.

⁴⁷ *Rerum Moscoviticarum Commentarii Sigismundi Liberi Baronis in Herberstein*, Basileae 1571

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

meşhur eserlerden birisi de Miechowlu Mathias'ın *Tractatus de Duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis* (İki Sarmatya Asya ve Avrupa ve Onun İçerdikleri Üzerine İnceleme)⁴⁸ ile Litvanyalı Mihail'in *De Moribus Tartarorum Litvanorum et Moscorum*'u (Tatarların, Litvanyalıların ve Moskovalıların Gelenekleri Üzerine)⁴⁹, Jan Lasicki'nin *De Russorum Moscovitarum et Tartarorum Religione* (Rusların, Moskovalıların ve Tatarların Dinleri Üzerine)⁵⁰, Joachim Pastorius'un *Bellum Scythico-Cosacicum seu de Coniuratione Tartarorum Cosacorum et plebis Russicae contra Regnum Poloniae* (İskit-Kosak Savaşı yahut Tatarların Kosakların ve Rus halk tabakasının Polonya Krallığı'na karşı Tezgâhı)⁵¹ gibi eserleri bunlardandır. Yine XVI. yüzyılda kaleme alınmış, Paulo Oderborn'un *Ioannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis Vita* adlı eseri⁵² gibi veya Antonii Possevini'nin *Missio Moscovitica* adlı eseri⁵³ gibi kaynaklarda, Kazan Hanlığı ve çevresindeki Moğol unsuru ile ilgili bilgiler de ayrıca tetkik edilmelidir. Diğer taraftan benzer eserler kendisini Çin sınırlarında da gösterir ki burada bir Cizvit din adamı olarak uzun yıllar bulunmuş Martino Martinio'nun kaleme aldığı iki eser önemlidir. Bunlardan ilki *De Bello Tartarico Historia*, diğeri de *Regni Siniensis a Tartaris devastati Enarratio* başlığı ile 1654 ve 1661'de neşredilmişlerdir⁵⁴.

Netice olarak Latince kaynaklar bugün Moğollar üzerine incelemelerde bulunan Türk ve Moğol tarihçiler için ciddi bir şekilde ele alınması gereken bir kaynak gurubu olarak kendisini gösterir. Bugün bunların bazılarının İngilizce veya Almanca çevirilerine ulaşıyor olmak, bunları orijinal dillerinden Türkçeye veya Moğolcaya çevirmek zorunluluğunu ortadan kaldırmaz. Avrupa'da bile Plano Carpinili Johannes'in birkaç çevirisinin bulunduğu bir bilimsel ortamın varlığı akla getirilecek olunursa, işin önemi daha iyi bir şekilde anlaşılabilir. Ancak altını özenle

⁴⁸ *Tractatus de Duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de Contentis in Eis*, 1518.

⁴⁹ Michalonis Litvani, *De Moribus Tartarorum Litvanorum et Moschorum*, Basiliae 1615.

⁵⁰ Jan Lesicki, *De Russorum Moscovitarum et Tartarorum Religione, Sacrifiis, Nuoriarum, Funerum*, 1582.

⁵¹ Joachim Pastorius, *Bellum Scythico-Cosacicum seu de Coniuratione Tartarorum Cosacorum et plebis Russicae contra Regnum Poloniae*, Dantisci 1652.

⁵² Paulo Oderborni, *Ioannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis Vita*, 1585.

⁵³ Antonii Possevini, *Missio Moscovitica*, Parisiis 1882.

⁵⁴ Martino Martinio, *De Bello Tartarico Historia*, Antverpiae 1654; Martino Martini, *Regni Siniensis a Tartaris devastati Enarratio*, Amstelaedami 1661.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

çizmek isteriz ki bu hassas durumun, kaynakların İngilizce veya Almanca yahut Fransızca çevirilerinin Türkçeye tercümesi ile baltalanmaması son derece önemlidir. Genç meslektaşlarımızın ve meslektaş adaylarımızın Latince öğrenerek bu belgelerle ilgili yayınlar yapmaları önemlidir. Eğer bu konuda bir literatür yaratabilsek ileride Türk tarihçiliği güvenilir bir çeviri külliyatına sahip olarak bugün batılı bilim adamlarının kavuştuğu özgürlüğe kavuşabilirler.

Kaynakça

Aigle, D., “The Letters of Eljigidei, Hülegü and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism?”, *Inner Asia*, Vol.7, 2005, ss.143-162.

Antonii Possevini, *Missio Moscovitica*, Parisiis 1882.

Cathay and the Way Thither being a Collection of Medieval Notices of China, Vol. II, translated and edited by H. Yule, Printed for the Hakluyt Society, London 1913.

Cathay and the Way Thither being a Collection of Medieval Notices of China, Vol. III, translated and edited by H. Yule, Printed for the Hakluyt Society, London 1914.

Chabot, J.B.; “Notes sur les relations du roi Argoun avec l’Occident”, *Dans Revue de l’Orient Latin*, II/ 1894, s.566-638.

Charansonnet, A., “Du Berry en Curie: La carrière du cardinal Eudes de Châteautoux (1190 ?-1273) et son refret dans sa prédication”, *Revue d’histoire de l’Eglise de France*, Vol. 86/ 2000, s.5-37.

Charansonnet, A., *L’université, L’Eglise et l’Etat dans les sermons du cardinal Eudes de Châteauroux (1190 ?-1273)*, These Docteur de l’Universite de Lyon 2, 2001.

Chronicon Budense, Textum recognovit, Notis Illustravit, Lemmata ac Indices Adiecit et Praefatus est Iosephus Podhradczky, Budae 1838.

Çavuşdere, S., *Marino Sanudo Torsello’nun Gözünden XIV. Yüzyılın Birinci Yarısında Ege’de Egemenli Mücadelesi 1291-1353*, *Latinler, Denizci Türkmen Beylikleri ve Haçlılar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

Desimoni, C., “I conti dell’ambasciata al Chan di Persia nel MCXCII”, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, Vol.XIII, 1884, s.539-643.

“Epistola Fr. Peregrini Episcopi Zaytunensis”, *Sinica Franciscana*, Vol. I (Itinera et Relationes Fratrum Minorum), Collegit, ad fidem codicum redegit et ad notavit P. Anastasius van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze 1929, s.365-368.

“Epistola”, *Sinica Franciscana*, Vol. I (Itinera et Relationes Fratrum Minorum), Collegit, ad fidem codicum redegit et ad notavit P. Anastasius van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze 1929, s.373-377.

“Epistolae Fr. Iohannis de Monte Corvino”, *Sinica Franciscana*, Vol. I (Itinera et Relationes Fratrum Minorum), Collegit, ad fidem codicum redegit et ad notavit P. Anastasius van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze 1929, s.341-355.

“Fr. Paschalis de Victoria Epistola”, *Sinica Franciscana*, Vol. I (Itinera et Relationes Fratrum Minorum), Collegit, ad fidem codicum redegit et ad notavit P. Anastasius van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze 1929, s.501-506.

Gillman, I. and Klimkeit, H.J., *Christians in Asia before 1500*, Routledge Press, London and New York 1999.

Hamdani, A., “Ottoman Response to the Discovery of America and the New Route to India”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 101/ 3, 1981, s.39-48.

Hautala, R., “Latin Sources’ Information About the Mongols Related to Their Re-Conquest of Transcaucasia”, *Zolotoordmskoe Obozrenie*, No. 3/ 2015, s.6-21.

“Heinrici Chronicon Lyconiae”, *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptorum, Tomus XXIII, Leipzig 1925, s.231-332.

“Hystoria tartarorum Fratri C. de Bridia”, *Hristianskiy Mir i Velikaya Mongol’skaya İmperiya, Materiali Frantsiskanskoy Missi 1245 goda*, Kritičeskiy Tekst, Perevod s Latini S.V. Aksenova i A.G. Yurçenko, İzdatel’skaya Gruppy Evraziya, Sanktpeterburg 2002, s.77-126

Jackson, P., *The Mongols and the West*, Pearson-Longman Press, Harlow 2005.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

- Jan Lesicki, *De Russorum Moscovitarum et Tartarorum Religione, Sacrificiis, Nuoriarum, Funerum*, 1582.
- Joachim Pastorius, *Bellum Scythico-Cosacicum seu de Coniuratione Tartarorum Cosacorum et plebis Russicae contra Regnum Poloniae*, Dantisci 1652
- Joannis Dlugossi, *Longini Canonici Cracoviensis Historiae Polonicae*, Tomus II, Cracoviae 1873.
- Jordan ou Jourdain Catalani, “Description des Merveilles d’une Patrie de l’Asie”, *Recueil de Voyages et de Memoires*, Tome Quatrieme, Paris 1839, s.37-64.
- Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince den çeviren ve notlandıran A.T. Özcan, Selenge yay., İstanbul 2015.
- Liu, B., “The Mongol in the Text”, *Under the Influence Questioning the Comparative in Medieval Castile*, ed. C. Robinson and L. Rouhi, Brill Publishing, Leiden-Boston 2005, s.291-325.
- Luca Waddingo Hiberno, *Annales Minorum seu Trium Ordinum A.S. Francisco Institutorum*, Tomus Septimus, Romae 1733.
- “Macar Papaz Julian’ın Seyahati ile ilgili Metinler”, *Moğollar Avrupa’da*, Hazırlayan, Çeviren ve Notlandıran A.T. Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s.51-85.
- Magistr Rogeriy, *Gorestnaya Pesn’ o Razorenii Vengerskogo Korolevstva Tatarami*, Perevod s Latinskogo Yazıka, Vstupitel’naya Stat’ya i Kommentarii A.S. Dosaeva, İzdatel’stvo Dimitriy Bulanin, Sanktpetersburg 2012.
- Magistri Rogerii, “Epistola in Miserabile Carmen Super Destructione Rengi Hungarie per Tartaros Facta”, *Anonymus and Master Roger*, translated and edited by J.M. Bak and M. Rady, Central European Press, Budapest-New York 2010, s.133-227.
- Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, translated by P. Lock, Ashgate Publishing, Farnham 2011.
- Martino Martini, *Regni Sinensis a Tartaris devastati Enarratio*, Amstelaedami 1661.
- Martino Martinio, *De Bello Tartarico Historia*, Antverpiae 1654.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

- Meyvaert, P., “An Unknown Letter of Hulagu Ilkhan of Persia to King Louis IX of France”, *Viator*, 11, 1980, s.245-259.
- Michalonis Litvani, *De Moribus Tartarorum Litvanorum et Moschorum*, Basiliae 1615.
- Mirabilia Descripta, the Wonders of the East by Friar Jordanus*, translated with the addition of a commentary by H. Yule, London 1864.
- Mirabilia Descripta, the Wonders of the East by Friar Jordanus*, translated with the addition of a commentary by H. Yule, London 1864.
- Mostaert, A., Cleaves, F.W., “Trois Documets Mongols des Archives Secretes Vaticannes”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.15/3-4, 1952, s. 419-506.
- Özcan, A.T., “Chronica Maiora’da Moğol İmajı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXVII/II, 2012, s.427-458.
- Özcan, A.T., “Chronica Maiora’da Moğollara Dair Kayıtlar”, *Tarih Okulu*, S.XVI, 2013, s.23-77.
- Özcan, A.T., “Macar Papaz Julian’ın 1237 Tarihli Moğol Raporu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXIX/S.48, 2010, s.89-99.
- Özcan, A.T., “Splitli Toma’nın Historia Salonitanorum Atque Spalatinorum Pontificium Adlı Eseri ve Moğollara İlişkin Kayıtları Üzerine”, *Genel Türk Tarihi Kaynakları*, ed. M. Alpargu vd., Kütür Yayınları, Ordu 2019, s.257-267.
- Paullo Oderborni, *Ioannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis Vita*, 1585.
- Paviot, J., “England and the Mongols”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 10/ 3, 2000, s.305-318.
- Peregrinatores Medii Aevi Quatutor*, ed. J.C.M. Laurent, Leipzig 1864, s.105-141.
- Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, çev. E. Ayan, Gece Kitaplığı yay., İstanbul 2014.
- Power, A., *Roger Bacon and the Defence of Christendom*, Cambridge University Press 2013.
- Rachewiltz, I. de, *Papal Envoys to the Great Khans*, Faber and Faber Limited Publishing, London 1971.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

“Relatio Fr. Iohannis de Marignolli”, *Sinica Franciscana*, Vol. I (Itinera et Relationes Fratrum Minorum), Collegit, ad fidem codicum redegit et ad notavit P. Anastasius van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze 1929, s.524-560.

Rerum Moscoviticarum Commentarii Sigismundi Liberi Baronis in Herberstein, Basileae 1571.

Richard, J., “The Relatio de Davide as a Source for Mongol History and the Legend of Prester John”, *Proceedings of the 35th Permanent International Altaistic Conference*, Taipei 1993, s.417-429.

Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, Latince aslından Çeviren A.D. Altunbaş, Kronik kitap, İstanbul 2018.

Simon de Saint Quentin, *Bir Keşifin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. E. Özbayoğlu, Daktav yay., Antalya 2006.

“Splitli Toma, Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa’da*, Hazırlayan, Çeviren ve Notlandıran A.T. Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s.89-131.

“The Narrative of Brother Benedict the Pole”, *The Mongol Mission*, translated by a nun of Stanbrook Abbey, edited and with an Introduction C. Dowson, Sheed and Ward Publishers, New York 1955, s.79-84.

Thomae Archidiaconi Spalatensis, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum / History of the Bishops of Solona and Split*, ed. and trans. D. Karbic et al, Central European University, Budapest 2006.

Toma Splitskiy, *İstoriya Arhiepiskopov Saloni i Splita*, Vstupitel’naya Stat’ya, Perevod, Kommentariy O.A. Akimovoy, İzdatel’svo İndrik, Moskva 1997.

“Torre Maggioreli Üstat Roger, Macaristan Krallığının Tatarlar Tarafından Yıkımı Üzerine Ağıt”, *Moğollar Avrupa’da*, Hazırlayan, Çeviren ve Notlandıran A.T. Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s.135-218.

Tractatus de Duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de Contentis in Eis, 1518.

Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. E. Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Moğol Tarihinin Temel Latince Kaynakları Üzerine

William of Adam, *How to Defeat the Saracens*, Text and Translation with Notes, Giles Constable, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC 2012.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

BAYRAM ARİF KÖSE*

Makale Gönderim Tarihi
11.05.2020

Makale Kabul Tarihi
31.05.2020

Öz: Abbasi Devleti'nin kuruluş faaliyetlerinin Turan'ın idari olarak bağlı olduğu Horasan'da şekillenmesi Müslüman Araplarla Türklerin arasındaki ilişkilerin tarihi seyrini değiştirmişti. Çin baskısında dağınık bir şekilde yaşayan yerel Türk beyleri Talas Savaşı'nı müteakip gelişen olaylarla hem İslam dinine girmeye başlamışlar hem de Abbasi kadrolarında yerlerini almışlardı. Başlangıçta Ebû Müslim-i Horasânî'nin yanında önemli işler başaran Türkler, kısa sürede Abbasi halifelerinin dikkatini çektiler. Sadece askerî kabiliyetleri değil aynı zamanda verilen görevleri yerine getirmekte itaatkâr oluşları ve Müslümanlara benzer yaşam tarzları bu iki toplumun kaynaşmasını hızlandırdı. Bu makale; kuruluş aşamasında ve ilk dönemlerinde Abbasilerin devlet kademelerinde yer alan Türklerin, İslamiyetin bu uzun ömürlü hanedanına etkisi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Turan, Mâverâünnehir, Talas

“Turan” Influence in the first Abbasid State Official

Abstract: The formation of the establishment activities of the Abbasids in Khorasan, where Turan was affiliated as administrative, changed the historical course of the relations between Muslim Arabs and Turks. Regional Turkish rulers, living in a scattered way in the Chinese pressure, both started

* Doç. Dr. Artvinçoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
ORCID: 0000-0002-9900-9835, b.arifkose@artvin.edu.tr .

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

entering the religion of Islam and took their place in the Abbasid cadres with the events following the War of Talas. In the beginning, Turks, who accomplished important works alongside Abu Muslim Khurasani, attracted the attention of Abbasid caliphs in a short time. Not only their military capabilities, but also their faithful and lifestyle similar to Muslims accelerated the fusion of these two community. This article; the effect of Islam on this long-lived dynasty of Turks, who were in the state ranks of Abbasids during the foundation and early stages, was examined.

Key words: Abbasid, Turan, Mâwarânnahr, Talas

Giriş

İslam Devleti'nin sınırları Hz. Ömer (r.a.) (12-24/634-644) döneminde yapılan fetihlerle genişlemiş ve Müslüman Araplar farklı milletlerle komşu olmuşlardı. Özellikle İran'ın fethiyle birlikte bu bölgenin sakinleri İslam hâkimiyetine girmiş ve sınırların Ceyhun Nehri'ne dayanmasıyla Müslüman Araplar Türklerle komşu olmaya başlamıştı. Bu durum Müslümanları buradaki halkı yakından tanımaya teşvik etmiştir. Farsça kaynakların “nehirin ötesi” olarak tarif ettiği coğrafi bölge Ceyhun Nehri'nin ötesindeki coğrafyaydı. Bu bakımdan Farsların kullandığı Mâverâünnehir¹ tabiri, Arapların kullandığı Mâverâü'l-Ceyhûn tabiriyle aynı anlama gelmektedir. İran'ın fethini müteakip Mâverâünnehir'e İslam dininin yayılması amacıyla asker gönderen Müslümanlar bu tabirle Amuderya'nın yani Ceyhun Nehri'nin diğer yakasında kalan Turanî kavimlerin yaşadığı Turan bölgesini kastediyorlardı. Arapların Haytal olarak

¹ M. Ö. 4. yüzyıllarda Büyük İskender'in seferlerine konu olan Mâverâünnehir'in tarihi M. Ö. 2000'li yıllarda Aryânilerin göçlerine kadar uzanır. M. Ö. 2. yüzyılda doğudan gelen kavimlerin göçlerinden etkilenen bölge sonrasında Yüe-çilerin ve Kuşanların hâkimiyetine girdi. 5. yüzyıl ortalarından 6. yüzyıl sonlarına kadar Eftalit hâkimiyetinde olan bölge daha sonra Batı Göktürklerin hâkimiyetine girerek önemli bir Türk yurdu haline geldi. Çinlilerin Doğu Cha'o olarak zikrettikleri bu bölgeye Müslümanların gelişi ve yaşanan mücadeleler Türklerin İslamiyet'e girişinin temelleri sayılmaktadır. Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, *DİA*, c. 28, 2003, s. 178; C. Edmund Bosworth, “Mâ wârâ al-nahr”, *Encyclopaedia Iranica*, V, 2000, s. 852-859; İslamiyet öncesi dönemde Turan-İran ilişkileri hakkında bkz. Ali Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 44-91.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

da zikrettiği bölge batı kaynaklarında Transoxiana olarak geçmektedir. Türklerin Çayardı adıyla kaydettiği Turan bölgesi Ebü'l-Fidâ'nın belirttiğine göre Mâverâünnehir'in tamamını kapsamaktadır. Turan bölgesinin güçlü meskûnları olan Türkler, İslamiyet'i kabulle kalmayıp Abbasiler döneminde devlet kademelerini hatta hilafet makamının yetkilerini uygulamada tamamen ele geçireceklerdi. Romalıların Beyaz Hunlar dediği Mâverâünnehir Türkleri, İslam kaynaklarında pek çok meziyetleriyle anlatılır. Özellikle idarî ve askerî tecrübelere haiz olan Türkler kısa sürede Müslüman komutanların dikkatini çekti. Daha çok Karluk ve Oğuz Türklerinin yer aldığı Soğd, Fergana, Şur, Üşrüşene, Buhara, Semerkand, Kiş, Nesev, İsbicab, Hocand, Hokand, Harkâne ve Oş gibi Türk beldelerinin fethi Türklerin İslamiyet'i tanıyıp Müslüman olma sürecini de hızlandırmıştı.² İslam kaynakları bu bölgeyi ilmin beşiği, İslam'ın sarsılmaz direği, Türklerin serhaddi ve Oğuzların kalkını olarak tarif etmektedir. Mâverâünnehir Türklerini Rumların korkulu rüyası olarak tarif eden bu kaynaklar onları ayrıca Müslümanların medâr-ı iftiharî olarak görmüşlerdir. İslam müelliflerinin belirttiğine göre, bölgenin Türk hükümdarları dünyanın en iyi hükümdarları ordularıyla başı öne asla eğdirilemeyen ordulardır. Dinlerine batıl ve sapkın fikirleri asla bulaştırmamışlardı. Öyle ki burada köle olan biri başka yerde hükümdar gibidir. Kaynaklar Mâverâünnehir'i yani buradaki Türkleri Mekke ve Medine'nin garantisi olarak görmektedir. Bu durum Turan'daki savaşçı Türklerin İslam devletlerinde çok mühim görevlere getirildiğinin ve Müslümanların buradaki halka çok güvendiğinin kanıtıdır.³

² Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. 5, Beyrut 1977, s. 54; İmâdüddin İsmâil b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, (neşr. M. Reinaud), Paris 1840, s. 484, 496-497; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Newyork 1873, s. 433; Mâverâünnehir'in sınırları, önemli yerleşim yerleri ve yer isimlerinin telaffuzları hakkında bkz. Nagehan Güler, “Cengiz Hân'ın Mâverâünnehir'i Zaptı (1220)”, *Anasay*, Sy. 1, Ağustos 2017, s. 16-19.

³ Şemsüddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmi el-Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm li ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. M. J. De Goje), Brill 1877, s. 260-266; Ayrıca bkz. Şihâbeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ehsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (çev. ve notlar: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 87; Hamevî,

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Hz. Osman (r.a.) döneminde (23-36/644-656) idarî yapıda Horasan eyaletine dâhil edilen bölgeye ilk ciddi fetih girişimi Emevilerin ilk halifesi Hz. Muâviye bin Ebû Süfyân (r.a.) döneminde (41-60/661-680) gerçekleşti. Mâverâünnehir’de ilk namaz kıldırın kişi, yani burada ilk idareci, Hakem bin Amr (r.a.) 670/671’de vefat etti. Ondan sonra henüz 25 yaşındayken Horasan valisi olan Ubeydullah bin Ziyâd, 674 yılında 24 bin askeriyile Ceyhun’u geçip Turan bölgesine girdi. O, Buhara Dağlarını deve sırtında aşan ilk komutandı. Hz. Muâviye bin Ebû Süfyân’ın (r.a.) oğlu I. Yezid zamanında (60-64/680-681) Horasan valisi Selm bin Ziyâd hanımıyla birlikte Semerkand yönüne sefere çıkmış ve hanımı nehri aşan ve Turan sınırını geçen ilk Müslüman kadın olmuştu. Ancak henüz Müslüman olmamış olan Türkler, Göktürklerin yardımıyla Müslümanlara zor anlar yaşatıyordu.⁴ Müslümanların bölgede etkili olmaya başladıkları dönem ise Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî’nin Kuteybe bin Müslim’i bölgeye göndermesiyle başlamıştı. Bundan sonraki uygulamaların halkı İslam dinine ısındırıldığı görülmektedir.⁵

a.g.e., c. 1, s. 197; J. H. Kamers, “Üşrüşene”, *İA*, c. 13, İstanbul 1986, s. 132; Bosworth, “Osruşana”, *Encyclopaedia Iranica*, July 20/2005, s. 924-925; *Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik ile’l-Magrib*, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 115, vd.; Ebû’l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 496.

⁴ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütühu’l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 471-472; Ali b. Muhammed b. Abdülkerim el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu’l-Fida İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-Târih, (İslâm Tarihi)*, c. 3, (trc. heyeti: Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özeydin, Yunus Apaydin, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 339, 453; Özgüdenli, “a.g.m.”, s. 178; Bayram Arif Köse, “Turan’da Türk Hakanlar Yurdu: Üşrüşene” *İRTAD*, Sy. 2, 2019, s. 1-8; Ya’kübî, Mâverâünnehir’i ilk geçenin Hz. Muâviye bin Ebû Süfyân’ın (r.a.) tarafından Horasan’a gönderilen Sâid bin Osman olduğu yönünde söylentiler olduğunu belirtmektedir. Ahmed b. Ebî Ya’küb b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya’kübî, *Kitâbü’l-Büldân*, (neşr. M. J. De Goeje), Leyden 1892, s. 297.

⁵ Bölgenin yerel idarecilerini mağlup eden Kuteybe bin Müslim, Beykend, Buhara ve Kiş gibi önemli merkezleri ele geçirmesine rağmen Türklerle Müslümanlar arasında henüz bir yakınlık olmadı. Bölgenin Müslüman olması için büyük çaba sarf eden Kuteybe bin Müslim Buhara’yı kesin olarak fethettikten sonra 713 yılında burada ve Semerkand’da bir cami yaptırdı. Taşkınlıkların önlenmesi için yapımını bizzat takip ettiği camiye yerel halktan ilgi duyan olmadı. Ancak Kuteybe bin Müslim’in nakdi yardım yapacağını bildirmesiyle Türkler cuma günü para almak için camiye geldiler. Buraya yerleştirilen Müslüman ailelerin yaşam tarzı ve âlimlerin gayreti Türklerin

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Abbasilerin İlk Dönemlerinde Turan’la İlişkiler ve Türk Devlet Adamları

İslam tarihinin en uzun ömürlü hanedanlarından biri olan Abbasiler, Emevilerden sonra Müslümanların temsilcisi olarak yüzyıllar boyunca ayakta kalmayı başarmışlardı. Onları, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Ehli-Beyt’inden olmalarının yanında İslam dünyasında güçlü yapan başka etkenler de vardı. Türklerin Abbasi devlet düzeninde yerini almaları ve kadrolarda liyakat göstermeleri bu etkenlerin başında zikredilebilir. Emeviler döneminde var olan mevâli politikasının terki Abbasilerin ilk anlarından beri etkisini olumlu yönde göstermeye başlamıştı. Abbasilerin birinci dönemi olarak değerlendirilen 132-232 (749-847) yılları arası, idareyi hiçbir grup ve güçle paylaşmayan halifelerin hâkimiyeti tek elde topladıkları dönemdir. 232-590 (847-1194) yılları arasını kapsayan dönem ise hâkimiyetin Türklerin eline geçtiği dönem olarak mühimdir. 590-656 (1194-1258) yılları arasındaki son dönemlerinde her ne kadar halifeler en azından Bağdat’ta söz sahibi olsalar da devlet gerçek anlamda başta Selçuklular olmak üzere yine Türklerinin

gruplar halinde Müslüman olmasında etkili oldu. Ayrıca Ebu’s-Seydâ Salih bin Tarif ve Rebî bin İmrân et-Temîmî gibi âlimler de Türkler arasında İslamiyet’in yayılması için bölgeye gönderilmişlerdi. Ancak yine de Budizm, Zerdüşlük, Maniheizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Şamanizm, Mecûsîlik ve Mazdekiye gibi pek çok inanışın yer aldığı coğrafyada Müslümanların işi kolay değildi. Buna rağmen Müslüman olan Türkler zaman zaman Müslüman olmayan ırkdaşlarına karşı cihat faaliyetlerine iştirak etmişlerdi. İslam ordusuna katılan Türklerin ve şehirlere yerleştirilen garnizonların halkla uyum içinde olması Turan’ın İslamlaşmasında etkili oldu. Kuteybe bin Müslim’in ölümüyle (96/714-715) gelişen olaylar neticesinde Soğdlular da dâhil olmak üzere pek çok grupla mücadele edildi. Ama asıl mesele yerel Türk beylerini destekleyip onları Müslümanlarla savaşta teşvik eden Türgiş Kağanlığı’ydı. Detaylı bilgi için bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 200-376; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 481-484; Bölgede İslamiyetin yayılması için yerel halkın gönlünü hoş tutan Müslümanlar, para sistemini aynen devam ettirdikleri gibi Soğdcanın bir müddet daha resmi dil olarak kullanılmasına müsaade ederek sosyo-ekonomik yapıyı korumaya çalışmıştır. Özgüdenli, “a.g.m.”, s. 178; İsmail Yiğit, “Kuteybe b. Müslim”, *DİA*, c. 26, 2002, s. 490-491; Hakkı Dursun Yıldız, “Türklerin Müslüman Olmaları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 17-53; Aydın Usta, “Üsrüşene”, *DİA*, c. 42, 2012, s. 391; Kuteybe b. Müslim’in bölgede İslamiyet’in yayılması için gösterdiği çabalar hakkında bkz. Dadan, *a.g.e.*, s. 235-236.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

muhafazasındaydı. Ancak belirtmek gerekir ki Türklerin Abbasi devlet kadrolarında etkili olması Talas Savaşı'ndan önce yani Abbasi ihtilalinin devam ettiği dönemde de kendini göstermiştir. Abbasi ihtilalini başarıya ulaştıran iki dönüm noktasından biri Hz. Ali'nin (r.a.) oğlu Muhammed bin Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in Humeyme'de Abbasi ileri gelenleriyle tanışması olmuştu. Bu süreçte Emevilerle yapılan iktidar yarışı gizli den gizliye davetlerle yapılmaktaydı.⁶

Mâverâünnehir'in de içinde yer aldığı Horasan eyaleti bu ihtilalin ve davetlerin yoğunlaştığı önemli bir bölgeydi. Emevilerden memnun olmayan mevâlinin daha çok bu coğrafyada yer alması ihtilalin burada şiddetlenmesinde, hatta gizlilikten çıkıp silahlı çatışmaya dönmesinde etkili olmuştur. Ancak Türkleri burada mevâlinin içerisinde zikretmek doğru olmayacaktır. Çünkü onlar hâlâ Türğişlerin veya Çin'in tahakkümünde önemli makamları elde ediyordular.

104 Rebiülâhir (Eylül/Ekim 722) tarihinde sonradan Seffâh lakabı alacak olan Ebû'l-Abbâs'ın doğumu hanedanın devamı açısından Abbasi ailesinde yeni bir umut oldu.⁷ Türk olup olmadığı bilinmese de mevâliden olduğu kesin olan Ebû Müslim-i Horasânî'nin mukaddes ailenin vekili olarak Horasan'da silahlı mücadeleye başlaması, Abbasilerin 27 yıllık gizli mücadelelerini farklı bir boyuta taşıdı. Ancak Abbasilerin Turanlı Türklerle kader ortaklığı yapması daha sonra olacaktı. Yine de Ebû Müslim-i Horasânî'nin Talas Savaşı'na kadarki 10 yıllık faaliyetleri Türk-Abbasi ilişkisinin şekillendiği dönemler arasındadır. Bu süreçte Mâverâünnehir'deki Türkler Emevilere zor anlar yaşatıyordu. Fakat bu mücadelenin sebebi Abbasilere

⁶ Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 3, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 16-21; Yıldız, “Abbâsiler”, *DİA*, c. 1, 1988, s. 32; İslam tarihindeki bu iktidar değişikliği sadece Müslüman toplumları değil onların hâkimiyetindeki diğer toplulukları da ziyadesiyle etkilemişti. Meselâ, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bir ara Ermeniyeye'de valilik yaptığına değinen Ermeni müellif, onun ölümlerden dahi vergi talep ettiğini belirtmektedir. Bu bilgi, abartılı olduğu kesin olmakla birlikte, İslam tarihindeki iktidar değişikliğinin farklı milletleri ne yönde etkilediğini ortaya koyması bakımından güzel bir örnektir. Ghewond, *Ghewond's History*, (Translated: Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N. J., 2006, s. 27-29.

⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 4, s. 347; Yıldız, “Ebû'l-Abbas es-Seffâh”, *DİA*, c. 10, 1994, s. 283-284.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

olan yakınlıktan ziyade Türklerin Emevi hâkimiyetinde köleşmek istemeyişleriyle ilgiliydi. Yine de Emeviler, Türklerle Abbasilerin ortak düşmanıydı. İbnü'l-Esîr'in aktardığı bir kayıttan anlaşıldığına göre, Türkler yaklaşık 7 bin kişiyle 106 (724-725) yılında Emevileri bölgeden çıkarmaya çalışmaktaydı. Mâverâünnehir'e yakın Merv halkının şileri de Hidaş adlı birinin etrafında toplanıp Abbasilere destek veriyordu. Ailenin üyeleri artık Abbasi propagandasının açıktan ve silahlı güçlerle yapılmasına kanaat getirmişlerdi. Bu sebeple kahramanca savaşacak komutanlara ihtiyaç duymaktaydılar. Ebû Müslim-i Horasânî'nin kahramanca ve sertçe mücadelesi bu noktada Abbasileri memnun ediyordu. Emeviler ise onları İslam'ı ve mevcut düzeni ortadan kaldırmakla suçluyor ve hareketi Mecûsi bir faaliyet olarak değerlendiriyordu. Ancak daha sonra Ebû Müslim-i Horasânî'ye peş peşe heyet göndermek zorunda kalacaklardı.⁸

⁸ Menşei hakkında ve ihtilale katılmadan önceki hayatına dair sınırlı bilgiye sahip olduğumuz Ebû Müslim-i Horasânî'nin hür olup olmadığı, hatta isminin ne olduğu hakkında bile çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu sebeple hakkındaki rivayetlerden yola çıkılarak onunla ilgili kesin bilgiye ulaşmak şimdilik imkânsız gözükmektedir. Rivayete göre asıl adı İbrahim bin Osman bin Beşşâr bin Sedûs bin Cûdezde olan bu önemli Abbasi komutanı, İsfahan doğumlu olmakla birlikte babasının vasiyeti üzerine 7 yaşında İsa bin Musa tarafından Kûfe'de yetiştirilmiştir. Abdurrahman bin Müslim adını İbrahim bin Muhammed'in tavsiyesiyle almıştır. Farklı bir rivayete göre ise, eyerci bir köle olarak çalıştığı sırada, Abbasilerin Horasan bölgesindeki davetçilerinden Süleyman bin Kesîr tarafından keşfedilip Abbasi ihtilaline kazandırılmıştır. Onun İsfahan'da Benî Ma'kil el-İclî kabilesinden fakir bir köylü olduğuna dair başka bir rivayet daha vardır. Adı İbrahim lakabı Haykân olan ve sonradan Abdurrahman adını alan Ebû Müslim-i Horasânî'ye Ebû Müslim künyesi İmam İbrahim bin Muhammed tarafından verilmiştir. Devlet kademelerinde güçlenmesi ve soyunu Selîm bin Abdullah bin Abbâs'a dayandırması devamında bir takım olayların gelişmesine ve öldürülmesine sebep olmuştur. Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî (Târihu'l-Rusûl ve'l-Mülûk)*, c. 7, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1960-1970, s. 447-448, vd.; Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî*, c. 2, (tahk. Abdülemir Mehna), Beyrut 2010, s. 267, vd.; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümme ve Te'âkibü'l-himem*, c. 2, (neşr. Muhammed Ali Beydun), Beyrut 2003, s. 469, vd. c. 3, s. 3, vd.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 359, 459-462, 475, 527, 547; Ebu'l-Fida İsmail İmadü'd-Din ibn Ömer ibn Kesîr ibn Davud ibn Kesîr el-Dımaşkî el-Kureyşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 10, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985, s. 111-128; Abdurrahman İbn Haldûn, *Târîhi İbn Haldûn (Divânü'l-mübtde ve'l-haber fî târihi el-Arab ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-*

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Ebû Müslim-i Horasânî destekçileriyle birlikte 130 (747-748) yılında Merve girmeyi başardığında ordularının sevk ve idaresinden sorumlu Muhammed bin Sûl, Abbasi kadrolarına girmeyi başarmış ilk Türklerdendi. Meşhur Arap tarihçi ve edibi olan Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Emeviler ve Abbasilerin ilk dönemlerinin şiiirlerine, şairlerine ve bestekârlarına dair yazdığı eserinde Sûl ailesine geniş yer vermiş ve onların mevâli Türklerden olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu bahiste Abbasi ihtilaline davette üstlendikleri rollere de değinmiştir. Özellikle Emevilerin yıkılışını getiren, Büyük Zap Suyu kenarında Abdullah bin Ali'nin Emevi Halifesi Mervan bin Muhammed'i mağlup ettiği savaşta, Muhammed bin Sûl, Abdullah bin Ali'nin karargâh komutanı olarak önemli bir görevi yerine getiriyordu. Abbasi dâilerinin önemlilerinden olan Muhammed bin Sûl, ihtilale verdiği desteğin karşılığı olarak 132 (749) yılında Musul'da, 134 (751) yılında ise Azerbaycan ve Doğu Anadolu valiliklerinde bulundu. Ancak onun mevlâ olması nedeniyle Musul halkı ona itaat etmekte zorlanmış ve isyan etmişti. Bu sebeple Muhammed bin Sûl bölgeyi terk edip yeni görev yerine doğru yola çıkmıştı. Onun yeni görev yeri olan Ermeniye ve Azerbaycan'da daha başarılı olduğu görülmektedir. Çünkü bu sırada bölgede Müsâfir b. Kesîr el-Şârî bazı yerleri ele geçirmiş bulunmaktaydı. Fakat Muhammed bin Sûl'un gelmesiyle Doğu Roma sınır kalelerinden birine sığınmak zorunda kaldı. Ancak yakalanıp idam edildi. Böylece Muhammed bin Sûl, Beylekan ve Berzea'ya girerek buralarda Abbasiler adına sükûneti temin etti. Onun son olarak Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) tarafından Abdullah bin Ali'yi ortadan kaldırmakla görevlendirilmiş olduğu görülmektedir. Ancak plan açığa çıkınca Abdullah bin Ali tarafından 137 (754-755) yılında öldürülmüştür. Her ne kadar Muhammed bin Sûl son görevinde başarısız olsa da, askerî vasıflarından başka Sûl ailesi yetiştirdiği idareci ve âlimlerle de Abbasi kadrolarında ve devletin çeşitli kademelerinde etkili oldular. Ailenin yetiştirdiği meşhur tarihçi ve edip olan Sûlî, büyük dedesinin Abbasi nâkiblerinin on birincisi olduğunu, vezir Ali bin İsa'nın kendisini 307 (919-920)

zevî sâmi'lekber, c. 3, (neşr. Halil Şehade, Süheyl Zekkar), Beyrut 2000, s. 125-126; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 24-30; Yıldız, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *DİA*, c. 10, 1994, s. 197-199; Bosworth, “Abbasid Caliphate”, *Encyclopaedia Iranica*, I/1, s. 89-95.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

yılında Halife Muktedîr-Billâh’a (295-320/908-932) takdim ettiği esnada dile getirmiştir. Onun hayatıyla alakalı kaynaklar bu bilgiyi desteklemektedir. Abbasi ihtilalini hazırlayanlar arasında propagandalarıyla Abbasilere destek vermiş olan Muhammed bin Sûl’un torunları da Abbasi kadrolarında mühim yer almışlardır. Bunların en tanınmış şüphesiz *Ahbârü’r-Râzi-Billâh ve’l-Müttakillillâh ev Târihu’d-devleti’l-Abbâsiyye sene 322 ilâ sene 333 Hicriyye min Kitâbi’l-Evrâk* adlı eseriyle meşhur Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî’dir. Tarihçi ve edip kişiliğiyle Abbasi sarayına giren Sûlî, Râzi-Billâh’ın (322-329/934-940) muallimlik ve mürebbiliğini yapmıştır. Bundan başka şair ve kâtib İbrâhim bin Abbas da Sûl ailesinden olup Abbasi kadrolarında yer almıştır. Büyük dedesi Sûl-Tegin’e nisbetle Sûlî olarak bilinen İbrâhim bin Abbas, Mütevekkil-Alellah döneminde (232-247/847-861) önemli divanlarda görev almıştır. Ayrıca Müntasır-Billâh’ın veliht ilan edilmesi nedeniyle tertip edilen törende Halife ve oğlu için okuduğu methiyeler çok beğenilmiş ve methiyeleri için yüzer bin dirhemle ödüllendirilmiştir. Kendisi gibi divan kâtibi olan Ebû Bekir Sûlî onun amcasının torunuydu. Anlaşıldığı üzere Abbasilerin ihtilal döneminden itibaren Sûl ailesi bu hanedana sadık kalmakla birlikte devletin çok önemli kadrolarında mühim görevler almışlardır. Ayrıca Abbasilerin ilk dönemleri olan 137 (754) yılında Huzâa kabilesinin mevlâsı olan Züheyr bin et-Türkî’nin Hemedan valiliği yapması Türklerin ilk dönemlerden itibaren Abbasi kadrolarında yer edindiğini kanıtlamaktadır. Bunlardan başka Merv’in propaganda sorumlusu Tarhûn bin ez-Zâi ve Ebû Müslim-i Horasânî’nin yakın adamlarından Tarhûn el-Cemmâl da Türk’tü. Abbasi ihtilalinin bu Türkler sayesinde başarıya ulaştığını söylemek mümkün olmasa da Türklerin verdiği destek küçümsenmeyecek kadar etkili olmuştur.⁹

⁹ Taberî, *a.g.e.*, c. 7, s. 467; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c. 3, s. 15; Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Ahbârü’r-Râzi-Billâh ve’l-Müttakillillâh ev Târihu’d-devleti’l-Abbâsiyye sene 322 ilâ sene 333 Hicriyye min Kitâbi’l-Evrâk*, (neşr. Heyworth Dunne), Kahire 1935; İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, c. 4, s. 555-556; Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğâmi*, c. 10, (tahk. Mustafa Saka), Kahire 1961, s. 43; Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfî, *Kitâbü’l-Fütüh*, c. 8, Beyrut 1991, s. 350-351; İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. 3, s. 223; Yıldız, “Türklerin Müslüman Olmaları”, s. 19; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul 2000, s. 79-80; Abdülkerim Özaydın, “Ebû Bekir Sûlî”, *DİA*, c. 37, 2009, s. 492-493;

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Ayrıca Câhîz'in naklettiği bilgilere bakılırsa Türklerin bu ihtilalde önemli bir yere sahip olduğu gayet açıktır. İhtilalin yoğunlaştığı yerin Horasan olması ve silahlı mücadeleyi başlatan komutanın da buradan olması, Türklerin Horasanlı gruplar arasında yer aldığı göz önünde bulundurulunca bu sonuca ulaşmak oldukça mümkündür. Çünkü gerek mevâli kelimesi gerekse Horasanlı kelimesi ile kesinlikle bir ırk kastedilmemektedir. Horasanlı kavramı içerisine Abbasi ihtilaline destek veren, gerek Farşlılar, gerekse şiiiler dâhil edilmektedir. Öyle ki Câhîz'in, Horasanlılarla Türklerin kardeş olduğuna ve memleketlerinin aynı olduğuna dair ifadesi böylece anlamlı hale gelmektedir. Zaten tarihi kayıtlar göstermektedir ki, Abbasi ihtilaline sadece Horasanlılar değil aynı zamanda Mâverâünnehir'den Turanlılar ve diğer doğu eyaletlerinin halkı da destek vermiştir. İhtilalin gerçek yükü başta Ebû Müslim-i Horasânî'nin şahsı olmakla birlikte İranlılar ve Turanlı Türklerin omuzlarındaydı. Câhîz de eserinde Hilafet Ordusu'nun Horasanlılar, Türkler, Mevâli, Araplar ve Ebnâ adlı beş zümreden tereküp ettiğini belirtir.¹⁰

Horasan'ın tam olarak kontrol altına alınmasından sonra artık Abbasiler de Turan bölgesiyle komşu oldular. Emevilere düşmanlık besleyen mevâlinin çoğu Horasan ve Mâverâünnehir'deydi. Semerkand doğumlu Ebû Hümejd es-Semerkandî adlı Horasanlı bir komutan Kinâse'yi ele geçirmek için harekete geçtiği sırada İmam İbrahim bin Muhammed'in

Ahmet Savran, “İbrâhim b. Abbas Sülî”, *DİA*, c. 37, 2009, s. 493-495; Tarhûn isminin, Türk devlet teşkilatlarında çok sık rastlanan bir unvan olması dolayısıyla Merv halkından olup Abbasiler adına çalışan Tarhûn bin ez-Zâî'nin Türk olduğuna hükmedilebilmektedir. Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 336-340; el-Cahız, *Türklerin Faziletleri*, (haz. Ramazan Şeşen), (takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu), İSAR, İstanbul 2002, s. 33; *Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Araplarla Türklerin İlk Temasları, İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebeti*, s. 26; *Abbasi ihtilalinin açığa çıkması ve Ebû Müslim-i Horasânî'nin rolü hakkında ayrıca bkz. Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam fi târîhi'l-mülük ve'l-ümem*, c. 7, (neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ), (indeks. İbrâhim Şemseddin, Beyrut 1993), Beyrut 1992-1995, s. 270, vd.; İbnü'l-İmâm el-İmâm Şihâbüddin Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akeriyî el-Hanbelî el-Dimaşkî, *Şezerâtü'z-zeheb li ahhâri men zeheb*, c. 2, (neşr. Abdülkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût), Beyrut 1986-1995, s. 125, vd.

¹⁰ Cahız, *a.g.e.*, s. 55, 56; Yıldız, *a.g.e.*, s. 77.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Hârezmi kölesiyle karşılaşp onun Mervan tarafından öldürüldüğünü öğrenmişti. Bunun üzerine aile fertleriyle birlikte Kûfe’de olan Ebü’l-Abbas’ın yanına gelip itaat bildirmişti. Böylece Abbasi iktidarı Rebülevvel 132 (Ekim/Kasım 749) tarihinde veya aynı yıl 13 Rebiülâhir (29 Kasım 749) tarihinde resmen ilan edilmiş oldu.¹¹

Talas Savaşıyla Başlayan Süreç

Turan coğrafyasıyla tanışan Abbasiler burada sadece Türklerle değil aynı zamanda Çinlilerle de karşılaştılar. Türkistan’ın batısı Çinlilerin yanı sıra Türklerin de mücadele sahasıydı. Burada Abbasi öncesi devam eden süreç Türklerle Müslümanları sürekli karşı karşıya getiriyor ve Türkleri Çinlilerle işbirliğine zorluyordu. II. Göktürk Devleti gücünün zirvesine ulaşmış olsa da Kuteybe bin Müslim’in faaliyetleri ve Müslüman ilerleyişi siyasî manzarayı değiştirdi. Bölge sakinleri olan Türklerle Çinliler birlikte hareket etme kararı aldı. 712 yılında Müslümanların Fergana’yı fethetmesi nedeniyle Kuça’ya sığınan ve Çin hâkimiyetini tanımak da dâhil pek çok şartı kabul etmeyi göze alarak Çinlilerden yardım isteyen ilk Türk beyi Fergana İhşîdî’ydi. Bu Türk beyinin Müslümanlarla savaşmak pahasına Çin tahakkümünü kabul etmesi ilginçtir. Bununla birlikte 719 ve 731 yıllarında Semerkand hükümdarı Gurek’in, 719 ve 727 yıllarında ise Toharistan yabgusunun Çinlilerden yardım istediği kayıtlara geçmiştir. Buna rağmen Çin’in, kendisine sığınan Türklere ihanet etmekle yaptığı tarihi hata Türk tarihinin kaderini değiştirecekti. Turan’ın sahipleri Çinlileri yenip yeni dinin ve yeni milletin gerçek savunucuları olarak Abbasi kadrolarında yer alacaklardı. Yapıldığı nehrin ismine atfen tarihe Talas Savaşı olarak geçen bu mühim hadiseyle ilgili verdiği bilgiler oldukça sınırlı olan İslam müelliflerinin kayıtlarına bakılarak, Talas Savaşı’nın Müslüman müellifler tarafından önemsenmediğine dair değerlendirme yapmak doğru olmayacaktır. İbn Tayfur, Talas Savaşı’ndan bahseden ilk kaynak olarak mühim olmakla birlikte verdiği bilgiler, Ziyâd bin Salih’in Ebû Müslim-i Horasânî tarafından Çin’e karşı sefere gönderilmesiyle ilgili kayıtlarından ibarettir. Makdisî’nin el-Bed ve’t-Tarih adlı eserinde verdiği bilgiler ise Mâverâünnehir’de bazı

¹¹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 577; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 36.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

yerleri fethedilen Ziyâd bin Salih’in Taraz ve Atlah’a kadar ilerlediğine dair bilgilerle sınırlıdır. Taraz’ı tahkim eden Sad bin Humeyd için Ebû Müslim-i Horasânî çevre valileri yardımı çağırmişti. İbnü’l Esîr ise daha sonra Abbasi devlet kadrolarının tek hâkimi olacak olan Fergana İhşîdî ve Şaş hükümdarının arasındaki anlaşmazlık nedeniyle bölgedeki olaylara değinmiştir. İhşîd’in Çinlilerden yardım istemesine Çinliler 100 bin asker göndermekle karşılık vermiştir. Ancak bu savaşlar Şaş hükümdarının ve Turanlıların Çin’e tabiiyetiyle sonuçlanmıştı. Fakat Çin’in bu ilerleyişi ülkesinin doğusuna kalabalık bir şekilde yaklaşan Ebû Müslim-i Horasânî’yi mukaddes ailenin vekili olarak yeni stratejiler geliştirmeye sevk edecekti. Abbasilerin henüz kurulduğu bu ilk yılda geliştirecekleri bu stratejinin temel aktörleri ise yine Turan’ın savaşçıları olan Türklerdi. Burada açıklanması gereken sorulardan bir tanesi Taberî, Ya’kübî ve Belâzûrî gibi pek çok kaynağın bu olaya neredeyse hiç değinmemiş olmasıdır. Anlaşılan o ki Emevi iktidarının yıkılıp Abbasi Devleti’nin tarih sahnesine çıktığı bu kaos ortamında, müellifler ülkenin doğusunda gelişen daha ehemmiyetsiz bu olaylara değinmeyi kayda değer görmemişlerdi.¹²

¹² Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, c. VI, (nşr. CL. Huart), Paris 1899-1919, s. 74-75; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 607; İbn Haldûn, Taraz Nehri kenarında yapılan bu savaşta esir ve ölümlerin sayısından da bahseder. İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. 3, s. 224; Özgüdenli, “a.g.m.”, s. 178 Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 54; Ahmet Taşağul, “Talas Savaşı”, *DİA*, c. 39, 2010, s. 501; İslam kaynaklarının Talas Savaşı’ndan bahsetmeyişiyle alakalı olarak yapılan bu tespit izaha muhtaçtır. Çünkü tüm bu görüşler yine de Türkleri olduğu kadar İslam dünyasını da ilgilendiren bu olayın kaynaklarda yer bulmamasını tam olarak izah etmeye yeterli değildir. İslam müelliflerinin tarihi olayları kronolojik olarak bölge ayrımı yapmadan kaydettiği düşünülürse, ülkenin doğu ucunda yaşanan hadiselerin de kayıt edilmesi gerekmektedir. Öyle ki farklı iç karışıklıklar ve isyanların patlak verdiği dönemlere dair tarihi kayıtların ülkeye uzak olan noktalarda yaşanan ikta problemleri gibi ufak detaylara dahi yer verdiği düşünülürse kaynakların Talas Savaşı’na değinmemiş olması akla pek mantıklı gelmemektedir. Ayrıca Emevilerin kuruluşundan beri epeyce uğraştığı Türk zümrenin yakından tanınmaya çalışılması, Türklerle devam eden mücadeleler ve Emevi halifelerinin Çin hanedanlarıyla iletişime geçmeye çalışmasının hatta Muhammed bin Mervân’ın Çin’i tamamen tahakküm altına almak için harekete geçmesinin Ermeni kaynaklarında bile yeterince yer bulduğu düşünülürse Talas Savaşı’yla ilgili İslam müelliflerinin

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Talas Savaşı'ndan bahseden Çin kaynağı olarak, T'ang Şu, Kieou T'ang Şu adlı T'ang hanedan tarihini ve Tse tche t'ong kien adlı unumi tarihi derleyerek Talas Savaşı'yla ilgi elde ettiği bilgileri VII. Türk Tarihi Kongresi'nde sunan Liu En-Lin, savaşın yapıldığı yer hakkında bilgi verdikten sonra Türkleri Abbasilerin önemli faktörlerinden biri yapacak olan olaylardan bahsetmiştir. Ona göre, Talas şehri ve Taşkent'in zenginliğinin Çin tarafından elde edilmeye çalışılması savaşın tahmin edilen sebeplerinden sadece bir tanesidir. Ancak burada dikkat çeken detay bu zenginliğin ele geçirilmek istenmesinin Çin hanedanının politikası olmayıp General Gav-Şien-Ci'nin şahsi ihtirası olmasıydı. Fakat bu generalin 750'de Taşkent beyini tutsak alıp buradan elde ettiği değerli ganimeti imparatora ve çevresine hediye olarak dağıtmasından yola çıkılarak onun zengin olduğu, dolayısıyla buranın zenginliğinde gözünün olmadığı kanaatine varılmıştır. Bu sebeple Çin'i savaşa sürükleyen sebepleri generalin şahsi hırslarına veya Taşkent beyinin itaatsizliğine bağlamak doğru olmasa gerek. Çin kaynaklarının buraya kadar aktardığı, Müslümanların Taşkent beyinden gelen bir teklifle sefere çıktığı yönündeki bilgi, İslam kaynaklarında Ebû Müslim-i Horasânî'yi harekete geçiren sebebin Çinlilerin gelişi olduğu yönündeki bilgiyle örtüşmemektedir. Müslümanların kaygısı Çin'in yayılmasına karşı sınır güvenliği iken, Çin kaynakları Müslümanların bu hareketinde Taşkent beyinin oğlunu suçlu görmekte idirler. Bunun yanında Taşkent beyinin Çin'le yaptığı anlaşmaya uymaması savaşın sebebinden ziyade bahanesi olduğu yönündeki ihtimal de akıllara yatkın gelmektedir. Dolayısıyla Taşkent seferi ve akabindeki Talas Savaşı Çin'in batıya yayılma politikalarının bir parçasıydı. Göktürk Devleti'nin dağılmasından sonra Çin için en büyük tehlike Türk şehzadelerinin Taşkent'te hâkimiyet kurmasıydı. Bu detaylar değerlendirildiğinde İbnü'l-Esrî'nin savaş sebebi olarak zikrettiği Fergana melikiyle Şaş meliki arasında çıkan anlaşmazlık pek olası görünmemektedir. Özetle Göktürk ve Türgiş kağanlıklarının yıkılmasından sonra Çin'in

tavrının yeniden gözden geçirilmesi veya Talas Savaşı'nın sebep ve sonuçları üzerine yoğunlaşmak gerektiği ortadadır. Ghewond, *a.g.e.*, s. 37-39.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

kendisine tehlike olarak gördüğü en güçlü beyliğin Taşkent’te olması Çin’i bu sefere zorlamıştı.¹³

Taşkent hükümdarı Bagatur Tudun’un oğlu babasının ölümünden sorumlu tuttuğu General Gav-Şien-Cı’ya karşı kin beslemeye başlamış ve komşu devletlerle irtibata geçip birlikte hareket etmeye başlamıştı. Onun, dönemin en güçlü devletleri arasında olan ve Orta Asya’da hâkimiyet kurmak için fırsat kollayan Müslüman Arapları da yardıma çağırması Türk-Müslüman ilişkisini farklı bir boyuta taşıyacaktı. Özellikle Karluklar gibi diğer Türk kabileleri Bagatur Tudun’un oğluna destek verse de Türk topluluklarının birlikten yoksun olması Çin karşısında Türkleri Abbasilerden yardım almaya zorlamıştır. Abbasilerin ise bu dönemlerde Çin’e karşı bir sefer yapma planlarının olduğu, en azından böyle bir fırsatı kaçırmayacağı anlaşılmaktadır. Bu yardımın kabul edilmesi Talas Savaşı’nın da başlaması anlamına gelmekteydi. Müslümanların önderliğinde güçlü bir ordu kurmaya muvaffak olan Türklerin ilk hedefinde Kuça, Karaşar, Hotan ve Kaşgar vardı. Bu ittifaktan korkmasına rağmen General Gav-Şien-Cı de hücumu geçmeye karar vermişti. Yapılan ilk çarpışmada 20 bin kişilik Çin ordusundaki askerlerin ancak birkaç bini kurtulabilmişti. General Gav-Şien-Cı hezimete rağmen yardımcısı Li-Şı-Ye’nin ısrarı üzerine geri çekilmeyi kabul etmişti. Li-Şı-Ye’nin geri çekilmekteki ısrarının nedenlerinden biri merkezden uzaklaşmanın getireceği sorunlardan ziyade diğer Türk kabilelerinin de saldırıya geçme ihtimaliydi. Bu hususta her ne kadar İslam kaynakları yetersiz olsa da Çin kaynaklarında ihanetle suçlanan Karluklular arkadan dolaşarak Çin ordusuna saldırı gerçekleştirmişlerdi. Önceden beri Bagatur Tudun’un yanında yer alan ve Abbasileri Çin’e karşı tahrik eden Karlukluların savaşın başında Çinlilerin safında

¹³ General Gav-Şien-Cı’nın bazı gizli emelleri nedeniyle 751’de Taşkent’e saldırdığına dair farklı bir görüş daha vardır. Diğer bir rivayet ise savaşın sebebini tamamen, Taşkent beyi Çıbis’ın anlaşmaya riayet etmemesine bağlar. Taşkent beyi teslim olmasına rağmen Çin imparatoruna getirilip öldürülmüştü. İşte bu olay diğer Orta Asya Türklerini Turan bölgesine yayılan sömürgeci Çin’e karşı bir araya getirmişti. Ancak kaynaklardan sadece birinin bu Türklerin Araplardan yardım istediğini belirtmesi onu diğerlerinden mühim yapar. Liu En-Lin, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, c. I, 25-29 Eylül 1970, Ankara, s. 414-415; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 54-55.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

olduğuna dair bilgi olmamasına rağmen onların sanki saf değiştirip ihanet ettiği yönündeki söylemler, ancak Çin askerlerini arkadan vurmalarıyla izah edilebilmektedir. Turan’da Türk-İslam yakınlaşmasıyla sonuçlanan bu sefer, İslam müellifleri tarafından Ziyâd bin Salih’in sıradan bir zaferi gibi görülse de, yüzyıllar sonra ortaya çıkacak olan gelişmelerin başlangıcıydı. Müslüman Arapların Çin’i tanınmasından ziyade daha önce mücadele halinde olduğu ve bir türlü galip gelemediği Türklerle ittifak yapması Abbasi Devleti için oldukça büyük bir fırsat doğurmuştur. Öyle ki Abbasiler zaman zaman ihtiyaç duyacakları askerî gücü artık bu alanda dünyaca tanınmış olan Türklerden sağlayacaktı. Ayrıca kâğıt yapmayı bilen Çinli tutsakların bu bilgiyi batıya aktarması da ilmi anlamda büyük gelişmelere sebep olmuştur. Diğer taraftan Orta Asya hâkimiyetinin Araplar lehine el değiştirmesi buradaki bütün Türk devletlerinin İslamiyet’i kabulüne sebep olmuştur. Bu durumun aksi gerçekleşseydi, yani Talas Savaşı’nı Çinliler kazanmış olsaydı, belki de bu Türk devletleri tamamıyla Budist olup Çin tahakkümünde kaybolacaklardı. Ayrıca sürecin başından sonuna kadar mahirane bir siyaset takip eden Karluklar, böylece bölgede Türklerin yeniden siyasî bir teşekkül haline gelmesinde büyük rol oynadılar. Çin’in batı Türkistan üzerinde hâkimiyet çabalarının Türk-Arap işbirliğiyle son bulması, Türkler arasında İslam dininin yayılmasının dönüm noktası olarak zihinlere kazınmıştır. Daha önce mücadele halinde olan Türklerle Araplar bundan sonra bir birlerine güç katan önemli iki millet haline gelecektir.¹⁴

Tüm bu gelişmeler göstermektedir ki Abbasiler kuruluş aşamasında nasıl ki Türk devlet adamlarından istifade ederek iç politikasını şekillendirmişse, dış politikadaki ilk önemli zaferini de Türklerin yardımıyla elde etmiştir. Kuruluşunun ilk yılında Türklerle kader birliği yapan Abbasiler, devlet kademelerinde Türklerden istifade etmekle pek çok başarı daha elde edecekti. Ayrıca Türkler, Abbasilerin meşruiyet temellerini sağlamlaştırmaya çalıştıkları kuruluş dönemlerinde iş birliği yaptığı ilk gayr-ı Arap unsurlar arasında yerlerini almışlardı.

¹⁴ Liu En-Lin, “a.g.m.”, s. 416-419; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 55-57; Taşağıl, “a.g.m.”, s. 501.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Kuruluş ve İlk Dönem Abbasi Kadrolarında Türkler

Abbasiler kurdukları bu yeni devletin siyasî karakterini de yavaş yavaş belli bir düzene oturtmaya başlamışlardı. Ebû'l-Abbas Seffâh (133-136/750-754) ölmeden önce kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u ondan sonra ise kardeşinin oğlu İsa bin Mûsa'yı veliaht tayin ettiğini duyurmuştu. Ancak Abbasi halifeleri arasında cesaretli, heybetli ve zekice bir yönetim sergilemesi bakımından müstesna bir yere sahip olan, ayrıca devletin asıl kurucusu sayılan Ebû Ca'fer el-Mansûr, tahta geçince veliahtlık meselesini kendi iradesiyle ayarlayacaktı. İlk dönem Abbasi halifeleri meşruiyetlerini babadan oğula geçen saltanat sisteminden veya mevcut halifelerin veliaht tayin etmesinden almış olmalarına rağmen, tüm bunlar güçlerini sağlam bir temele dayandırmaya yetmeyecekti. İktidarlarına ortak istemeyen ilk halifeler işe etraflarındaki güçlü devlet adamlarını ortadan kaldırmakla başlayacaklar ve bunu devletin bekası meselesi haline getireceklerdi. Bu hususu Ebû Müslim-i Horasânî'ye açan Ebû Ca'fer el-Mansûr, halife olmasına rağmen amcası Abdullah bin Ali'den çekindiğini belirtmiş, Ebû Müslim-i Horasânî ise onun askerlerinin çoğunun kendi kontrol sahası olan Horasanlılardan mürekkep olduğunu dolayısıyla karşı gelemeyeceklerini belirterek halifeyi rahatlatmak istemişti. Buna rağmen Halife, Ebû Müslim-i Horasânî'ye amcasını öldürmek için emir vermekten geri durmamış ve neticede Abdullah bin Ali öldürülmüştü. Akabinde ise Ebû Müslim-i Horasânî ortadan kaldırılacaktı. Otoriter ve askerî anlamda güçlü olan devlet adamlarının ortadan kalkmasının kadrolarda bir boşluk oluşturacağı kesindi. İşte bu sorunun çözümü için itaatkâr Türklerin denge unsuru olarak kullanılması, Abbasilerin ilk dönemlerinden itibaren kadrolarında Türkleri istihdam etmeye mecbur olduklarını göstermektedir. Onlar her ne kadar ilk dönemlerinde iktidarlarına ortak istemeseler de Türkler uzun bir süreçte bu iktidarı ele geçireceklerdi.¹⁵

¹⁵ İlk dönem güçlü Abbasi idarecileri İranlıların iktidar emellerinden haberdar olmakla birlikte, şahsî kabiliyet ve dirayetleri sayesinde kukla konumuna düşmemiş, İranlıların nüfuzunu kırmak adına başarılı teşebbüslere girmişlerdir. Kuruluştan Hârûn Reşid'in (170-193/786-809) çocukları Muhammed el-Emîn

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Bundan sonra Abbasiler kuruluş aşamasında bir hayli desteğini gördüğü Horasan ahalisinin isyanlarını bastırıp onları bertaraf etmekten başka, Hz. Ali (r.a.) taraftarlarının da güçlenmesinin önüne geçmek için bir takım yaptırımlar uygulanmışlardı. Abbasiler artık ihtilalin yükünü taşıyan tüm unsurları bertaraf edip meşruiyetlerini Abbasi hanedan soyundan gelen halifelerin şahsi otoritelerine dayandırıyorlardı. Ancak bu süreç istedikleri gibi gitmeyecek ve İranlı unsurların baskın siyaseti Abbasileri yeni bir güce meylettirecekti ki bu da onları asırlarca ayakta tutacak olan Türklerdi. Kaynaklar Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Türkleri ilk defa devlet hizmetinde istihdam eden halife olduğundan ve oğlu Mehdi'ye mevâliye iyi davranması hususunda nasihatte bulunduğundan bahsetmektedir. Abbasilerin bu ikinci halifesi, Ebû Müslim-i Horasânî'yi 755 yılında ortadan kaldırdıktan sonra onun taraftarı olan Ebû Nasr Mâlik bin Heysem'in etkisiz hale getirilmesi işini Hemedan işlerinin düzenlenmesi için görevlendirmiş olduğu Zühayr bin et-Türkî'ye tevdi ederek, Abbasi iktidarını güçlendirmek istemiştir. Huzâa kabilesinin mevlâsı olan Zühayr bin et-Türkî, Ebû Nasr'ı Hemedan'da hapsederek bu görevi başarıyla yerine getirmişti. Ebû Ca'fer el-Mansûr bir taraftan Ebû Nasr'a onu Musul'a tayin ettiğini bildirmiş diğer taraftan da Zühayr bin et-Türkî'ye yanına gelmesi halinde Ebû Nasr'ı tutuklamasını emretmişti. Zühayr bin et-Türkî Hemedan'a gelen Ebû Nasr'ı yemeğe davet etmiş ve

(193-198/809-813) ve Abdullah el-Me'mûn (198-218/813-833) dönemine kadarki çoğu çabanın İranlı güçleri bertaraf etmeye yönelik olduğuna bakılırsa Abbasiler kuruluş aşamalarındaki meşruiyet dayanaklarını artık farklı temellerle sağlamlaştırma gayretindeydiler. Bu sebeple Horasan kökenli olan tüm güçler bertaraf edilmeye çalışılmıştı. Ebû Müslim-i Horasânî'nin Horasan'dan koparılıp Şam ve Mısır'a tayin edilmek istenmesi onun pasifize edilmesiyle alakalıydı. Ancak Ebû Müslim-i Horasânî bu tuzağa kolay düşecek gibi değildi. “*Şu anda bütün Horasan benimdir*”, şeklindeki açıklaması bir nevi Abbasi otoritesine ortak olma anlamına gelmekteydi. Abbasiler onun halk nazarında da hatırı sayılır bir mevkide olduğunun farkındaydılar. Bu sebeple Ebû Ca'fer el-Mansûr, o ortadan kaldırılmadığı sürece tam manasıyla halife olunamayacağı fikrindeydi ve Abdullah bin Ali'nin ortadan kaldırılmasından sonra ele geçen ganimetlerin tespit edilmesini istedi. İşte bu durum Ebû Müslim-i Horasânî'nin “*Şavaş hususunda bana güveniliriyor da ganimet hususunda niçin güvenilmiyor*” şeklindeki itirazıyla açığa çıkan bir düşmanlığın başlamasına neden olmuştu. Bu süreç Ebû Müslim-i Horasânî'nin öldürülmesiyle sonuçlandı. İbn A'sem, , *a.g.e.*, c. 8, s. 354, vd.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 597, c. 5, s. 1-14; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 64-89.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

yemek esnasında tutuklayarak hapsetmişti. Daha sonra Ebû Ca’fer el-Mansûr, Züheyr bin et-Türki’ye Ebû Nasr’ın Şehrezûr’a vali tayin edilmesini ilettili. Bunun üzerine serbest bırakılan Ebû Nasr, Hemedan’dan ayrıldı. Fakat bu sırada onun öldürülmesine dair Halife’nin mektubu Züheyr bin et-Türki’ye yeni ulaşmıştı. Dolayısıyla Ebû Nasr hapisten çıkartılmış ve Hemedan’dan ayrılmış olduğu için bu emri yerine getirmek mümkün olmadı. Daha sonra Ebû Nasr’ın affedilerek halifenin yakın adamlarından olduğu görülmektedir. Bundan başka Züheyr bin et-Türki’nin Ebû Nasr’ı zincirleyip Halife’ye gönderdiği ancak Halife’nin merhamet ederek onu affettiği yönünde de rivayetler mevcuttur. Tüm bu yaşananlar ve rivayetler henüz ikinci halife döneminde Türklerin hilafetin sadık adamları arasında yerlerini aldığını ve emirleri yerine getirmekte tereddüt etmediklerini göstermektedir. Abbasilerin hizmetine giren ilk Türklerden olması nedeniyle hayli önemli olmasına rağmen Züheyr bin et-Türki hakkında kaynaklarda başka bir bilgiye rastlanmaması ilginçtir. Hemedan valiliğinden önceki konumu, ihtilal esnasında Abbasileri destekleyip desteklemediği tam olarak bilinmemekle birlikte Huzâalî nakipler vasıtasıyla Abbasi taraftarı olduğu kabul edilmektedir. Bu sebeple ihtilale destek verip bazı faaliyetlerde bulunmuş olma ihtimali yüksektir.¹⁶

Hilafetin Abbasilere geçmesiyle pek çok alanda görülen değişiklik, başkentin Emevi başkenti olan Dımaşk yerine ilk halife Ebû'l-Abbas es-Seffâh’ın ilk hutbeyi okuduğu Kûfe’ye nakledilmesiyle devam etmiştir. Ancak Hz. Ali (r.a.) taraftarlarının yoğun olduğu şehir zamanla Abbasilerin fikrini değiştirmiştir. İhtilalin ilk dönemlerinde meşruiyetlerini çoğunlukla Ehli Beyt’e dayandırarak büyük desteklerini aldıkları Hz. Ali (r.a.) taraftarları artık onlar için tehlike arz edebilirli. Hâkimiyetlerini kuruluşta destek gördükleri herhangi bir unsurla paylaşmayıp tamamen ellerinde tutmak isteyen ilk dönem halifeleri bu şekilde devleti sağlam temellere oturtacaklardı. Aksi halde ihtilalde emeği olan herkes hilafette hak iddia edebilir ve devlet egemenliği bölüşülmek zorunda kalırdı. Ebû'l-Abbas es-Seffâh’ın Kûfe’den Anbar’a naklettiği başkent Ebû Ca’fer el-

¹⁶ Taberî, *a.g.e.*, c. 7, s. 479-480, 493-494; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c. 3, s. 50; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 5, s. 13-52; İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. 3, s. 232; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 341-342; Yıldız, “Türklerin Müslüman Olmaları”, s. 23.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Mansûr tarafından Hâşimiye’ye nakledilmişti. Ancak burası da emniyetli bulunmayınca yeni bir şehir inşası fikri doğdu ve neticede Bağdat (Medînetüsselâm) şehri inşa edildi. Bağdat’ın kuruluşu ve şehrin yerleşimi Abbasilerin bundan sonraki politikalarına da ışık tutacak şekildeydi. Merkezinde hilafet sarayı yer alan daire şeklindeki şehir, sarayın etrafında yapılan devlet daireleri, cami ve memurların ikametgâhlarıyla büyümüştür.¹⁷ Ya’kubî bu yeni başkentte dağıtılan iktalar arasında Mübârek et-Türki’ye verilen iktadan söz etmektedir. Daha sonraki halifeler döneminde de önemli görevlerde olduğu anlaşılan Mübârek et-Türki, Ebû Ca’fer el-Mansûr ve Hâlid bin Bermek’e mutemetlik yaparak, Abbasi devlet kadrolarında güvenilir Türkler arasında yerini almıştı. Ayrıca Câhiz’in Türklerle yakınlığı olduğunu belirttiği Horasanlılar için Bağdat’ta yapılan kışlalardan, ilk dönemden itibaren Abbasilerin askerî kanadında özellikle de hassa birliklerinde Türklerin etkin olacağı anlaşılmaktadır. Öyle ki Taberî, Bağdat’ın inşasından bahsederken, Hammâd et-Türki isimli şahıstan rivayetler nakletmektedir. Hammâd et-Türki’nin aktardığı bilgilerin Ebû Ca’fer el-Mansûr’un Bağdat’ı inşasıyla ilgili fikirlerinin temellerini oluşturduğu göz önünde bulundurulunca şehrin inşasında Türklerin etkin bir şekilde yer aldığı anlaşılmaktadır. Aksi takdirde şehrin inşası esnasında halifenin yanında olmayan ve süreci takip etmeyen birisinin aktardığı bilgilerin halifenin fikrini yansıtabilmesi söz konusu olamazdı. 152 (769) yılında Ebû Ca’fer el-Mansûr’un Sevâd’ın siyâsî ve iktisadî kontrolünü belki de 152 (769-770) yılında bölgenin âmîllîğini Hammâd et-Türki’ye vermesi, Abbasi idaresinde Türkleri ilk defa istihdam eden halifenin Ebû Ca’fer el-Mansûr olduğu fikrini güçlendirmektedir. Her ne kadar Ebû Ca’fer el-Mansûr döneminde kaynaklarda sadece Zühayr bin et-Türki’nin ve Hammâd et-Türki’nin ismine rastlıyor olmamız, bu dönemde istihdam edilen Türkler hakkında genel bir yargıya varmamıza mani olsa da, Sûlî’nin Câhiz’den naklettiği, “*Türkleri ilk defa devlet hizmetine alan halife Mansûr olmuştur.*” kaydı ve diğer hadiseler, Abbasilerin devlet kademelerinde hizmete aldıkları Türklerin bu iki Türk’ten ibaret olmadığını ortaya koymaktadır. Zaten Horasanlılara olan yakınlık ve ihtilalin

¹⁷ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 85; Abdülazîz ed-Dürî, “Bağdat”, *DİA*, c. 4, 1991, s. 425-433.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

önemli mevkiinde Türklerin yer alması da böyle düşünmemizi gerektirmektedir.¹⁸

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un, oğlu Mehdî-Billâh'ı (158-169/775-785) mevâliye iyi bakması hususunda uyarması ve onlara iyilikte bulunmasını öğütlemesi Türklerin devlet kademelerinde istihdamının artarak devam edeceğine işaret etti. Ayrıca Ebû Ca'fer el-Mansûr'un oğluna yönelik, “*Azatlara iyi bak ve onlara iyilik yapıp onları kendine yaklaştır. Onların sayılarını çoğalt çünkü sıkıntıya düştüğün zaman onlardan yardım göreceksin ve bu hususta Horasan halkını şiddetle tavsiye ederim.*” şeklindeki beyanı ve Abbasilerin pek çok sıkıntılı zamanlarda, isyanlar ve askerî ihtiyaçlarda Türklerden yardım alması, ilk dönemden itibaren devlet kademelerinde Türklerin varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte Türklerin yoğun olduğu bazı bölgelerin İslam hâkimiyetinde olması da Arapları, Türklere meylettiren unsurlardandır. Cahiliye devri Arap şairlerinden olup Türklerin askerî maharetlerine yönelik yazdığı şiirlerle tanınan Nâbîga ez-Zübeyânî'nin zaman zaman Ebû Ca'fer el-Mansûr'un da konuşmalarında mevzu olduğu ve anlattığı şeyleri, onun ifadeleriyle desteklediğini görmekteyiz. Dolayısıyla Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bu şairin şiirlerini okuduğu ve bunlardan etkilendiği de göz önünde bulundurulunca, savaşçılık özellikleri, kahramanlıkları ve dürüstlükleriyle şiirlere konu olan Türklerin halife tarafından göz ardı edilmeyeceği muhakkaktır.¹⁹

Abbasilerin kuruluş döneminde etkili olduğunu gördüğümüz Türkler bundan sonraki süreçte daha etkin bir şekilde kadrolarda yerlerini alacaklardı. Bu sebeple kaynaklarda her zaman övgüyle bahsedilen, hilafetin sadık milleti ve

¹⁸Taberî, *a.g.e.*, c. 7, s. 617; Ya'kûbî, *a.g.e.*, s. 253; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Ceşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (nşr. Mustafa es-Sekkâ, İbrâhim el-Ebyârî ve Abdülhafız Şelebî), Kahire 1980, s. 134; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 342-343; Abbasi ailesinin ilk liderlerinden olan Ebû Ca'fer el-Mansûr, Muhammed bin Ali ve Ali bin Abdullah, mevlâlarına o derece saygın davranırlardı ki birçoğunun cenaze namazını bizzat kendileri kıldırırlardı. Cahız, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁹İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 4, 127; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 343; Hassan b. Hanzala, Evs bin Hacer ve Şammah bin Zırâr gibi cahiliye dönemi şairlerinin Türklerin askerî kabiliyetleri ve kahramanlıklarını konu eden şiirler kaleme almaları, Türklerin İslamiyet öncesi Araplar tarafından tanındığını göstermektedir. Yıldız, “Türklerin Müslüman Olmaları”, s. 17.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

koruyucusu olarak Türkler İslam müelliflerinin temel konularından biri olmuştur. Talas Savaşı'nı Çinlileri yakından tanıyan ve onların ezeli düşmanı olan Türk desteğiyle yenen Abbasiler iç siyasetini de Türklerin askerî ve idarecilik kabiliyetine göre şekillendirdiler. Türkleri askerî birliklerinde istihdam eden ilk halife Ebû Ca'fer el-Mansûr devletin asıl kurucusu olarak meşruiyetini Türklerden alacağı desteğe dayandırmıştı. Aynı geleneği devam ettiren Mehdi-Billâh (158-169/775-785) İslam'a davet için Türk kavimlerine mektuplar göndererek onları önemseydiğini göstermiştir. İlginçtir ki Abbasilerin hatta İslam tarihinin en güçlü halifelerinden biri olan Hârûn Reşîd muhafız birliğini tamamen Türklerden oluşturarak devlet kadrolarına yeni bir anlayış getirmiş ve çocuklarına da bu hususta misal teşkil etmiştir. Abbasilerin henüz ilk elli yılında devlet kadrolarına bu kadar temayüz eden Türkler, haliyle İslamiyet'i ilk kabul eden Turan'ın kadim savaşçılarıydı. Halife Abdullah el-Me'mûn da (198-218/813-833) Türklerin kabiliyetlerini bilmekte ve onlara sık sık mektuplar göndermekteydi. Bir zamanlar Hişâm bin Abdülmelik'in (105-125/724-743) Türk hakana İslamiyet'e davet için gönderdiği elçiye olumsuz yanıt veren Türkler, Abbasilerle birlikte aradıklarını bulmuşlardı. Coğrafya âlimi Hamevî'nin Türkistan'dan bahsettiği kayıtlarına bakacak olursak, Türk hakamı Hişâm'ın davetine ret cevabı verirken askerlerini göstererek onların içerisinde ne bir hekim ne bir kunduracı ne de bir terzi olmadığını, geçimlerini askerlikle sağladıklarını belirterek ileri sürdüğü gerekçe Abbasi devlet kadrolarına ilk giren Türklerin asker olarak girme sebeplerini de izah etmektedir. Türk hakamı İslamiyet'i tercih edince geçimlerini sağlayamamaktan endişe ediyordu. İslamiyet'e girdikleri takdirde bunca asker ne yer ne içer diyerek elçinin davetini gerekçeleriyle reddetmişti.²⁰ Abbasi halifeleri bu sebeple onların askerî dehasından yararlanırken endişelerini de gidermiş oldu. Bu dönemde Ebu's-Seydâ Salih bin Tarîf ve Rebî bin İmrân et-

²⁰ Hamevî, *a.g.e.*, c. 2, s. 28; Ayrıca Me'mûn'u kardeşiyle girdiği taht mücadelesinde başarıya ulaştıran en önemli etkenin Horasanlılar olması onu bu bölgeden asker temin etme hususunda daha da kararlı yapmıştı. Bkz. Yunus Arifoğlu, “Selçuklu Öncesinde: İç Asya ve İran Kavimleri Arasında Yaşanan İlişkilerde Horasan'ın Rolü”, *Akademik Tarih ve Dıştınce Dergisi*, 6 (2), 2019, s. 478.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Temîmî gibi âlimler Türkler arasında İslamiyet'in yayılması için bölgeye gönderilmişlerdi. Horasan valiliği sırasında Türkleri yakından tanıma imkânı bulan Halife Abdullah el-Me'mûn, Turan'dan düzenli asker getirerek Bağdat'taki Türk askerlerinin sayısını 18 bine çıkardı. Özellikle Doğu Roma'yla yapılan savaşlarda Afşin, Aşnas et-Türkî, Boğa el-Kebîr, ve Hakan Urtuc²¹ gibi Türk komutanlar mühim görevler üstlenmişlerdi. Mu'tasım-Billâh (218-227/833-842) ise Turan'dan getirdiği Türklere tahsis ettiği Samarra şehrini kurup başkent yapması, Türkleri Abbasi devlet kadrolarında zirveye taşımıştı. Semerkandlı İhşîd (İhşaz), Soğdlu/Suğd ve Buharalı Merzubân bin Türkesî ve Uceyf bin Anbese gibi devlet adamları da kadrolarda yerini almıştı. Halife Mu'tasım-Billâh 221 (835) yılında Samarra'nın yapımına başladığında Semerkand ve Fergana gibi Turan'ın önemli şehirlerinden seçtiği adamlarına Ferâğine (Ferganalılar) adını vermekteydi.²² Bundan sonraki dönemlerde de Turanlıların Abbasi devlet kademelerindeki rolü artarak devam edecekti. Bu durumun sonucu olarak bundan sonraki dönemlere dair bilgiler aktaran müelliflerin kayıtlarında Türklerle alakalı kısımlara daha sık rastlamamız mümkündür.²³

²¹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 258.

²² Belâzurî, *a.g.e.*, s. 492-494; Taberî, *a.g.e.*, c. 7, s. 125; Maçoudi, *Les Prairies D'or*, c. 7, (metin ve trc. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille), A L'Imprimerie Impériale, Paris 1823-1877, s. 118-119; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 5, s. 232, 484-486; Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahîrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (tahk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hinî), 1961, s. 164; Ebû'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî, *Kitâbu Sûretü'l-arz*, (Primum ed. M. J. De Goeje), (ed. J. H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. 2, Leyden 1967, s. 368-467; Bosworth, “Afşin”, *Encyclopaedia Iranica*, I/6, 1984, s. 589-591; W. Barthold, “Afşin”, *IA*, c. 1, İstanbul 1978, s. 146; Yıldız, “Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvûs”, *İÜTED*, Sy. 4-5, İstanbul 1974, s. 1-4.

²³ Bu müelliflerden biri olan İbn Havkal, Mâverâünnehir'den bahsettiği kayıtlarında, bölgeyi yeryüzünün en verimli, en temiz ve hayır işlerine en yatkın kişilerin yaşadığı bölge olarak tasvir eder. Savaşçı kabiliyetlerine değinmeden geçmeyen müellif buna rağmen Türklerin göntüllerinin hep barıştan yana olduğunu belirtir. Buranın Üşrûsene bölgesinin Afşin unvanlı yöneticileri Müslüman olup yine aynı bölgeyi Abbasi valisi sıfatıyla yönetmişlerdi. Buradan yetişen Türk devlet adamları pek çok isyanı bastırdığı gibi Abbasilere bağlı pek çok devlet de kurdular. Bu devletler İlk Müslüman Türk devletleri olan, Tolunoğulları, İhşîdiler ve Sâcoğullarıdır. Bu Türk idareciler buldukları bölgede sergiledikleri iyi idareyle dikkatleri üzerine çekmişti. Devlet artık asker

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

ve idareci kadrosunu Turan’dan rahatlıkla karşılayabiliyordu. İbn Havkal bu bölgeyi o kadar çok övmüştür ki müellifler burayı, İslam’ın sarsılmaz direği olarak kabul etmişlerdi. Halkı umut kapısı, selamete kavuşturucu, kurtarıcı, cömert, hayırda yarışan, kalabalık olarak savaşa hazırlık yapan ve kahramanca savaşan Türkler kısa sürede Abbasi devlet kademelerinde yerini almışlardı. Ellerindeki tüm silahlarını, aletlerini, hayvanlarını ve hatta bedenlerini kötülüğün kaybolması ve iyiliğin hâkim olması için feda ettiklerini belirten diğer bir müellif İstahrî de, Türklerin ilim sahibi olduklarını belirtir. Buranın halkı tek bir evin ferdi gibi tek vücut bir millet olmakta örnektir. Bu bölgeye bir misafir gelince tüm millet onu ağırlamak için adeta yarışır. Buranın insanları tüm mallarını vakıf olarak ribatlara, yolculara, yol inarına, köprülere ve cihat yoluna harcamaktaydılar. Hatta yolcular için fazlasıyla ribat vardı. Kaynaklar Mâverâünnehir’de 10 binden fazla kervansaray olduğunu belirtir. Türkler iyilik yapmayı o kadar benimsemişlerdi ki Semerkand’da çeşme ve duvarlara yerleştirilmiş buzlu su sebillerinin sayısı 2 binden fazlaydı. İslam’ın bayraktarlığını yapan Türkler cihaddan en çok nasiplenen millettir. Büyüklerine oldukça itaatkâr olan Türkler kabiliyetleri nedeniyle Turan’ın dilhkanları, hilafetin komutanları olmuşlardı. Resmi kıyafet ve giyimleriyle de dikkat çeken Türkler halifenin muhafızları ve eyalet valisi olmuşlardır. İstahrî, *a.g.e.*, s. 164; Havkal, *a.g.e.*, s. 368-380, 403, 467; Barthold, “Mâverâünnehir”, *İA*, c. 7, s. 408-409; Özgüdenli, “a.g.m.”, s. 177; Bölgede Oğuz yerleşmeleri hakkında bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, (çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 108-112; Afşin’in Müslüman olması Turan bölgesine fetihler düzenlemek isteyen Abdullah el-Me’mûn’a cesaret vermişti. Bölgeye giden kısa yollar Afşin tarafından tarif edilmiş ve bölge bu sayede 207 (822-823) yılında fethedilmişti. Bağdat’a getirilen Kâvûs İslam dinine girmeyi kabul edip tekrar aynı bölgeye Müslüman vali olarak atandı. Bu durum Abbasi Devlet kadrolarında Mâverâünnehir Türklerinin artmasının önünü açtı. Türkistan’ın Göktürk Hükümdarı Kapgan Kağan zamanında (691-717) Göktürklerin hâkimiyetinde olması, Taşkent, Fergana, Semerkand, Buhara ve Üsrüşene’nin yöneticileri olan Afşinlerin Göktürlere tabi olması, Kâvûs ve ailesinin Türk olduklarının mühim bir kanıtıdır. Ya’kûbî, Semerkand’dan bahsederken Benî Şeybân’dan birinin buradan biriyle evlenmesine kadar Üsrüşene’de Arap olmadığını hatta Araplarla konuşulmasına dahi müsaade edilmediğini belirtir. Ayrıca Ya’kûbî; Afşin Haydar bin Kâvûs el-Üsrüşeniye’yi, Üsrüşeniye nispesiyle zikreder. Ayrıca Semerkand hâkimi Müslümanlarla anlaşma sağladığı sırada kendini Soğd İhşidi, Semerkand Afşin’i olarak tanıtmıştı. Detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 492-494; Ya’kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 293-294; Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, c. 2, s. 210, 434; Taberî, *a.g.e.*, c. 7, s. 125; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 232; Yıldız, “Afşin”, s. 1-4; Bosworth, “Afşin”, s. 589-591; Barthold, “Afşin”, s. 146; Turan’dan Bağdat veya Samarra’ya gelip Abbasilere katılan komutanların Türk olduğuna dair bunca delil olmasına ve Zâfir el-Ezdi’nin Ebü’s-Sâc Dîvdât’ı ileri gelen Türk komutanı olarak zikretmesine rağmen Minorsky Sâcoğullarının atasının Araplaşmış Soğdlulardan olduğunu ileri sürüp farklı araştırmacıları da etkilemiştir. Ancak bu iddianın geçersiz olduğu tüm bu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Eş-Şeyhü’l-İmâmü’l-âlim-i Cemâleddin

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Gece gündüz aralıksız eğitime devam eden medreseleri sayesinde ilim seviyeleri oldukça yüksek olan Turan’ın Türkleri, iffetli, uysal ve hakkaniyetli olmakla birlikte onların kadıları kabiliyetli, zengini güven içinde fakiri kanaatkârdı. Râfizi gibi sahîh olmayan itikatlar buradaki Türkler arasında barınmamıştır. Bu anlamda Bâbek liderliğinde Abbasileri 20 yıl kadar uğraştıran ve halkı acımasızca katleden Hürremî hareketi buranın Türklerinden olan Afşin ve onun adamı Ebü’s-Sâc Dîvdâd²⁴ tarafından bastırılmıştır. Ömerî, Mâverâünnehir’i adı dillerde dolaşan, ülkelerin en güzeli, hükümdarlar ocağı ve ufkunda âlimlerin parladığı bir bölge olarak kaydeder. Hârezmşahlar, Sâmânîler, Sebükteginîler (Gazneliler), İhşîdiler ve Sâcoğulları gibi pek çok devletin hükümdarı, hükümdarlar ocağı olan Turan’dan yetişmiştir. İslam dininden önce de burayla kimse savaşa cesaret edemezdi. Ömerî, Şerif es-Semerkindî’den naklen bölge insanının haram-helale çok riayet ettiğini belirtir. Eserini Musul hâkimi Bedreddin Lülû’ye ithaf eden Ali bin Mûşrif, Mâverâünnehir’i ahiretteki cennetin dünyadaki misali olarak kaydeder. Güzellikleriyle dikkat çeken Buhara’da, şehrin yeşilliğiyle gökyüzünün birleşen görüntüsü adeta yeşil bir halı üzerine serilmiş mavi bir kaplama gibidir. Sayılamayacak kadar

Ebî'l-Hasan Ali b. el-Fakîhü'l-İmâm-ı Ebî'l-Mansur Zâfir b. el-Hüseyin b. Gâzi el-Halebî el-Ezdî, *Ahbârü ed-Düvelü'l-Müingati'a (ed-Devletü's-Sâciye bi'l-Cibâl)*, (ed. G. W. Freytag), Loemani Fabulae et Plura Loca Ex Codicibus Maximam Partem Historicis Selecta in Usum Scholarum Arabicarum, Bonnae, Apud A. Marcum 1823, s. 34; Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London 1953, s. 111/dp. I; W. Madelung, “Banü Sâj”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III/7, s. 718-721; Madelung, “The Minor Dynasties of Northern Iran”, *The Cambridge History of Iran*, Vol. 4, (ed. R. N. Frye), Cambridge University 2008, s. 228; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*, (çev. Hande Canlı), Kaktüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 211; M. Defrémery, “Mêmoire Sur La Famille Des Sadjides”, *Journal Asiatique*, Paris 1848, s. 2.

²⁴ Ebü’s-Sâc Dîvdâd, Abbasilerde bastırıldığı isyanlar, valilikler ve çeşitli askerî görevlerle tanınmasının yanı sıra çocukları Muhammed el-Afşin ve Yusuf bin Ebî’s-Sâc’ın Azerbaycan’da kurup yönettiği Sâcoğulları hanedanıyla meşhurdur. Turan Türklerinden olan Ebü’s-Sâc’ın oğlu Ubeydullah Muhammed, Ermeni kaynaklarında Afşin olarak kaydedilmiştir. Cemâleddin el-Ezdî, *a.g.e.*, s. 34; A. Kârang-F. R. C. Bagley, “Afşin b. Dîvdâd”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I, s. 591; Yovhannēs Draxanakertci, *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian), U.S.A. 1987, s. 142, 147, 151, vd.; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kalkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

fakih ve âlimin yetiştiği bu Türk yurdunda 181 (797) Semerkand doğumlu meşhur hadîs-i şerîf âlimi ve aynı zamanda İmam Müslim, Ebû Dâvûd, İmam Tirmizî, Nesâî, Ebû Zür’a, Ebû Hâtim gibi âlim kişilerin hocası olan Abdullah bin Abdurrahmân bin el-Fazl ed-Dârimî tahsilinden sonra Bağdat’a gidip es-Sûnen adlı meşhur eserini yazmış ve Abbasi ilim kadrosunda yerini almıştı. Semerkand’da yaşayan diğer âlim ise daha çok tefsir alanındaki çalışmalarıyla meşhur olan Dahhâk bin Müzâhim ve Semerkand’ın mââtûrid mahallesinden olmasına nispetle İmam Mâtûridî olarak bilinen Muhammed bin Mahmûd el-Mâtûridî aynı isimdeki mezhebin kurucusu olarak yine Abbasi fakihlerinden olmuştur. Fakih ve müfessir Ebû'l-Leys es-Semerkandî ve saymakla bitmeyecek kadar fazla olan âlim bu bölgeden yetişip alanlarında önemli bir boşluğu doldurmuştur.²⁵

Sonuç

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren pek çok devlet kuran Türkler, devlet sistemleri, kurultay kararlarıyla birlikte hareket edebilme kabiliyetleri, üstün ahlaki vasıfları ve hepsinden önemlisi tam bir deha örneği sayılabilecek askerî teşkilatlanmaları sayesinde tüm dünyada söz sahibi olmayı başarmışlardır. Çoğu kez dünyaya örnek olan askerî ve idarî sistemleri sayesinde farklı devletlerle etkileşim halinde olmuşlardır. Türk idarî ve askerî yapısından etkilenen bir devlet de Abbasi Devleti’dir. Abbasi Devleti’nin kuruluşundan yıkılışına kadar her döneminde Türklerin üstlendiği mesuliyetler İslam dünyasının teveccühünü kazanmıştır. Uzak bölgelere gönderilen güvenilir valiler, isyanların bastırılmasında rol alan Türk kumandanlar, gaza ve fetihlerin vazgeçilmezi olan Türk birlikler bu anlamda İslam devletlerinin ihtiyaç duyduğu gücü elde etmelerine katkı sağlamıştır. İlk dönem ilişkileri her ne kadar çatışmacı bir ortamda başlasa da daha sonraki süreç Müslümanlarla Türkleri ortak bir hedefte birleştirdi. Müslümanların îlây-ı kelimetullah anlayışı fetihlerle devam ederken, Türklerin güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar tüm dünyaya nizam getirme anlayışları Göktürklerin dağılmasıyla bir ara sekteye uğramıştı. Tam bu dönemde Türkler Çin

²⁵ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 376; Taberî, *a.g.e.*, c. 9, s. 11-17, 41-52; Ömerî, *a.g.e.*, s. 85-86; Maçoudî, *a.g.e.*, c. 7, s. 118-119; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 480-484, 487-506.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

baskısından kurtulma çabası verirken Müslümanlarda da iktidar değişikliği bir takım sorunları beraberinde getirmişti. Ancak sıkıntılı dönemde Abbasilerle Turanlıların Talas Savaşı'yla yakınlaşması Müslümanlarla Türklerin kaderini belirledi. Abbasiler devlet kadrolarını maharetli Türklerle güçlendirirken, Türkler de bu sayede askerî maharetlerini İslam uğruna sergiliyorlardı. Abbasi devlet kadrolarında bir hayli etkin olan Türkler, 10. yüzyıl ortalarında güçlerinin zirvesine ulaşarak bir takım devletler kurdular ve Osmanlı Devleti'yle başlayan sonraki süreçte hilafet makamına tamamen hâkim oldular. Halifeye sadece sembolik yetkiler bırakan Türkler Selçuklularla İslam dünyasının bayraktarlığını ele alırken, Osmanlı Devleti'yle birlikte hilafet makamını da kendi uhdelere almışlardı. Yüzyıllar boyunca devam eden bu süreç şüphesiz Turanlı Türklerin askerî ve idarî yeteneklerinin Müslümanlar tarafından keşfedilmesiyle başlamıştı.

Kaynakça

- AGACANOV, G., *Oğuzlar*, (çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- ARİFOĞLU, Yunus, “Selçuklu Öncesinde: İç Asya ve İran Kavimleri Arasında Yaşanan İlişkilerde Horasan'ın Rolü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6 (2), 2019, s. 473-494.
- BARTHOLD, W., “Mâverâünnehr”, *İA*, c. 7, s. 408-409.
_____, “Afşîn”, *İA*, c. 1, İstanbul 1978, s. 146.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- BOSWORTH, C. Edmund, “Afşîn”, *Encyclopaedia Iranica*, I/6, 1984, s. 589-591.
_____, “Osrušana”, *Encyclopaedia Iranica*, July 20/2005, s. 924-925.
_____, “Abbasid Caliphate”, *Encyclopaedia Iranica*, I/1, s. 89-95.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

_____, “Mā wārā al-nahr”, *Encyclopaedia Iranica*, V, 2000, s. 852-859.

_____, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslikler, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*, (çev. Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.

CEHŞİYÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdüs b. Abdillâh el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-küttâb*, (nşr. Mustafa es-Sekkâ, İbrâhim el-Ebyârî ve Abdülhafiz Şelebî), Kahire 1980.

DADAN, Ali, *Eski Araplara Göre Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017.

DEFRĒMERY, M., “Mēmoire Sur La Famille Des Sadjides”, *Journal Asiatique*, Paris 1848, s. 1-78.

DRASXANAKERTC'I, Yovhannēs, *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian), U.S.A. 1987.

EBÜ'L-FİDÂ, İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, (neşr. M. Reinaud), Paris 1840.

ED-DÛRÎ, Abdülazîz, “Bağdat”, *DİA*, c. 4, 1991, s. 425-433.

EL-CAHİZ, *Türklerin Faziletleri*, (haz. Ramazan Şeşen), (takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu), İSAR, İstanbul 2002.

EN-LİN, Liu, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, c. I, 25-29 Eylül 1970, Ankara, s. 414-420.

EZDÎ, Eş-Şeyhü'l İmâmü'l-âlim-i Cemâleddîn Ebî'l-Hasan Ali b. el-Fakîhü'l-İmâm-ı Ebî'l-Mansur Zâfir b. el-Hüseyin b. Gâzi el-Halebî el-Ezdî, *Ahbârü ed-Düvelü'l-Müngati'a (ed-Devletü's-Sâciye bi'l-Cibâl)*, (ed. G. W. Freytag), *Locmani Fabulae et Plura Loca Ex Codicibus Maximian Partem Historicis Selecta in Usum Scholarum Arabicarum*, Bonnae, Apud A. Marcum 1823.

GHEWOND, *Ghewond's History*, (Translated: Robert Bedrosian), *Sources of the Armenian Tradition*, Long Branch, N. J., 2006.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

- GÜLER, Nagehan, “Cengiz Hân’ın Mâverâünnehir’i Zaptı (1220)”, *Anasay*, Sy. 1, Ağustos 2017, s. 15-36.
- HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu‘cemü’l-büldân*, c. 1-5, Beyrut 1977.
- Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik ile’l-Magrib*, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.
- İBN A’SEM, Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfi, *Kitâbü’l-Fütüh*, c. 1-8, Beyrut 1991.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman İbn Haldûn, *Târîhi İbn Haldûn (Divânü’l-mübtede ve’l-haber fi târihi el-Arab ve’l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi’sâni’lekber*, c. 1-8, (neşr. Halil Şehade, Süheyl Zekkar), Beyrut 2000.
- İBN HAVKAL, Ebü’l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî, *Kitâb-ı Sûretü’l-arz*, (Primum ed. M. J. De Goeje), (ed. J. H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. 2, Leyden 1967.
- İBN KESİR, Ebu’l-Fida İsmail İmadu’d-Din İbn Ömer İbn KesİR İbn Davud İbn KesİR el-Dimaşkî el-Kureyşî, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 1-14, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985.
- İBNÜ’L-CEVZÎ, Ebü’l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*, c. 1-18, (neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ), (indeks. İbrâhim Şemseddin, Beyrut 1993), Beyrut 1992-1995.
- İBNÜ’L-ESİR, Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu’l-Fida İbnü’l-EsİR, *el-Kâmil fi’t-Târîh, (İslâm Tarihi)*, c. 1-10, (trc. heyeti: Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- İBNÜ’L-İMÂD, el-İmâm Şihâbüddîn Ebü’l-Felâh Abdüllhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akeriyî el-Hanbelî el-Dimaşkî, *Şezerâtü’z-zehab fi ahbâri men zehab*, c. 1-10,

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

(neşr. Abdülkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût), Beyrut
1986-1995.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin-ŞEŞEN, Ramazan, Araplarla
Türkler'in İlk Temasları, İki Tarafın Bakış Açısından
Türk-Arap Münasebeti.

İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârişi el-İstahrî,
el-Mesâlik ve'l-memâlik, (tahk. Muhammed Câbir
Abdulâl el-Hîmî), 1961.

İSFAHÂNÎ, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egâni*, c. 1-24, (tahk.
Mustafa Saka), Kahire 1961.

KAMERS, J. H., “Üşrûşene”, *İA*, c. 13, İstanbul 1986, s. 132.

KÂRANG, A.-BAGLEY, F. R. C., “Afşîn b. Dîvdâd”,
Encyclopaedia Iranica, Vol. I, s. 591.

KÖSE, Bayram Arif, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-
317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.

_____, “Turan’da Türk Hakanlar Yurdu: Üşrûşene”
İRTAD, Sy. 2, 2019, s. 1-23.

MAÇOUDI, *Les Prairies D’or*, c. 1-9, (metin ve trc. C. Barbier
de Meynard, Pavet de Courteille), A L’Imprimerie
Impériale, Paris 1823-1877.

MADELUNG, W., “The Minor Dynasties of Northem Iran”,
The Cambridge History of Iran, Vol. 4, (ed. R N. Frye),
Cambridge University 2008, s. 198-249.

_____, “Banū Sāj”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III/7, s.
718-721.

MAKDİSÎ, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed’ ve't-
târîh*, (nşr. M. CL. Huart), Paris 1899-1919.

MAKDİSÎ, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b.
Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Makdisî el-Beşşârî,
Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlim, (neşr. M. J. De
Goeje), Brill 1877.

MINORSKY, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, London
1953.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

- İBN MİSKEVEYH, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-himem*, c. 1-7, (neşr. Muhammed Ali Beydun), Beyrut 2003.
- ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (çev. ve notlar: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Ebû Bekir Sûlî”, *DİA*, c. 37, 2009, s. 492-493.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, *DİA*, c. 28, 2003, s. 177-180.
- SAVRAN, Ahmet, “İbrâhim b. Abbas Sûlî”, *DİA*, c. 37, 2009, s. 493-495.
- STRANGE, G. Le, *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Newyork 1873.
- SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzi-Billâh ve'l-Müttakîlillâh ev Târihu'd-devletü'l-Abbâsiyye sene 322 ilâ sene 333 Hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk*, (neşr. Heyworth Dunne), Kahire 1935.
- TABERÎ, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî (Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk)*, c. 1-15, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1960-1970.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Talas Savaşı”, *DİA*, c. 39, 2010, s. 501.
- USTA, Aydın, “Üsrüşene”, *DİA*, c. 42, 2012, s. 391-392.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, c. 1-2, (tahk. Abdülemir Mehna), Beyrut 2010.
- _____, *Kitâbü'l-Büldân*, (neşr. M. J. De Goeje), Leyden 1892.
- YILDIZ, Hakkı Dursun (ed.), “Abbâsiler Devri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 3, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 15-498.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

_____, “Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşın Haydar b. Kâvûs”, *İÜTED*, Sy. 4-5, İstanbul 1974, s. 1-22.

_____, “Abbâsiler”, *DİA*, c. 1, 1988, s. 31-48.

_____, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *DİA*, c. 10, 1994, s. 197-199.

_____, “Ebü'l-Abbas es-Seffâh”, *DİA*, c. 10, 1994, s. 283-284.

_____, *İslâmiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul 2000.

_____, “Türklerin Müslüman Olmaları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 17-54.

YİĞİT, İsmail, “Kuteybe b. Müslim”, *DİA*, c. 26, 2002, s. 490-491.

SAFEVİ HÜKÜMDARI ŞAH I. ABBAS'IN OSMANLI DEVLETİNİN HİNDİSTAN TİCARETİNDEKİ ROLÜNÜ ENGELLEME FAALİYETLERİ*

CANAN KUŞ BÜYÜKTAŞ**

Makale Gönderim Tarihi
15.01.2020

Makale Kabul Tarihi
26.04.2020

Öz: XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin topraklarından geçen Asya ticareti, üç ana güzergâhı takip ederek Avrupa'ya yayılmıştır. Bu ana yollardan birincisi Orta Asya, İran, Hazar'ın kuzeyi, Kafkasya, Karadeniz ve Balkanları; ikincisi İran, Suriye ve Anadolu'yu; üçüncüsü ise Hint Denizi, Basra Körfezi, Suriye veya Kızıldeniz üzerinden İskenderiye yolunu takip etmiştir. Bu üç ana güzergâhta gerçekleşen Osmanlı ile Hindistan ticaretine, iki ülke arası mesafeden dolayı, başta İran olmak üzere, Portekiz, İngiltere ve diğer Avrupa devletleri de yer yer müdahil olmuştur. Böylece Osmanlı ile Hindistan arasında akan ticaretin kıtalararası bir siyasî çekişmeyi de beraberinde getirdiği görülmüştür. Bu bağlamda, bu çalışmada esas itibarıyla, Osmanlı ile Hindistan arasında gerçekleşen ticaretin önemi ve bu ticaret akışına İran'ın etkisi değerlendirilecektir. Özellikle de Safevî hükümdarlarından Şah I. Abbas döneminde (1587-1629) meydana gelen siyasî gelişmelerin Osmanlı ticaretine etkileri konusuna açıklık getirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Safevi Devleti, Şah I. Abbas, Hindistan Ticareti

* Bu çalışma Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN'ın danışmanlığında Canan KUŞ tarafından 2012'de tamamlanan "XVI. Yüzyılda Ticari Alanda Osmanlı-Hindistan İlişkileri" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Zonguldak/TÜRKİYE, humasya@gmail.com

Activities of Safavid Ruler Shah I. Abbas to Block the Role of the Ottoman State in the India Trade

Abstract: Asian trade passing from the Ottoman lands in the 16th and 17th centuries, spreaded to Europe by following the three main routes. The first of these three main routes followed this destination over The Middle Asia, Iran, The North of Caspian, Caucasia, The Black Sea and Balkans. The second one followed the destination over Iran, Syria and Anatolia, and the third one followed the destination over The Indian Sea, The Persian Gulf, Syria or The Red Sea and Alexandretta. Particularly including Iran, Portugal, Britain and other European states involved the trade between Ottoman and India because of the distance between two countries. So, the trade flowing between Ottoman and India caused an intercontinental political wrangling, too. In this context, mainly, the importance of the trade between Ottoman and India and Iran's influence on it will be evaluated in this study. The influence of the political developments on Ottoman trade especially in the term of Shah I. Abbas (1587-1629), one of the Safavid rulers, will be clarified.

Key words: The Ottoman State, The Safavid State, Shah I.Abbas, India Trade

Giriş

Avrupalıların Ümit Burnu'nu tanmasıyla Doğu ile Batı arasında gerçekleşen ticaretin rotasında önemli değişiklikler olmuştur. Bu zaman dilimine kadar Avrupalı tüccarlar Doğu'nun zenginliklerini elde edebilmek için çoğunlukla Akdeniz ve Karadeniz yollarını kullanmışlardır. Ticaret malları ya Doğu'dan Karadeniz'e ya da Kızıldeniz ile Basra Körfezi kanallarıyla Akdeniz'e taşınabilmiştir. Ayrıca ticaret rotalarından bir diğeri de Asya'nın ortasından geçerek Avrupa'ya ulaşmıştır¹. Roma İmparatorluğu zamanında II. yüzyıldan itibaren açılan ve M.S. VI. yüzyılda İran'da çıkan karışıklıklar yüzünden güneye sapsak zorunda kalan *İpek Yolu*, Çin ve Hindistan'dan başlayarak Anadolu ve Orta Doğu üzerinden İtalya'ya kadar ulaşmıştır. Doğu-Batı ticaretinin *Baharat Yolu* adıyla bilinen ayağı ise yine

¹ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1975, s.4.

Safevi Hükümdarı Şah I. Abbas'ın Osmanlı Devleti'nin Hindistan Ticaretindeki Rolünü Engelleme Faaliyetleri

Çin ve Hindistan'dan Basra Körfezi, Kızıl Deniz ve Umman Denizi yoluyla Avrupa pazarlarına bağlanmıştır².

Tarih boyunca, Doğu ile Batı arasında gerçekleşen ticarete etki eden İranlılar, Doğu Romalılara nakledilen ipeğin bir tek kendi vasıtaları ile ulaşmasını istemişlerdir. Bizans için ise Hindistan ve Çin mallarını elde ederken İranlılardan başka aracı bulamamak ağır bir yük olmuştur. Bizans ile İran arasında sık sık gerçekleşen savaşlar iki ülke arasında akan ticareti kesintiye uğratmıştır. Her ne kadar Bizans Hint mallarına ulaşmak için Habeşistan yolu gibi farklı yollar denemişse de karşısında hep İran engelini görmüştür³.

Doğu-Batı ticaretinde İran'ın etkisi, önceki dönemlerde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de görülebilmektedir. Osmanlılar ile Safeviler arasında meydana gelen savaşlar ulaşılabilecek kaynakları azaltmış ve böylece ticaret mallarının fiyatları artmıştır. Ayrıca İranlı ve Ermeni tüccarlar Osmanlı'nın Akdeniz limanlarına getirdiği İran ipeğini Fransız ve İtalya gibi Batılı devletlerin ipek tezgâhlarına ulaştırmakta güçlük çekmişlerdir⁴. Tarihte pek çok devletin, uğruna savaşmaktan geri durmadığı bu ticaret yolları XVI. ve XVII. yüzyıllarda da yine benzer kaderi yaşamıştır. Hindistan-İran-Osmanlı sınırlarından geçen ticaret yollarının kaderi, bu yolları elde etme arzusunun kaynağlanan savaşlarla doludur. Dolayısıyla ticaret yollarına hâkim olma arzusu siyasi olayları şekillendirmiş; aynı zamanda siyasi ilişki ve olaylar da ticari hareketliliği olumlu ya da olumsuz etkilemiştir.

Osmanlı devletinin, XIII. yüzyıl sonlarından XVI. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde, kuzeyde sınırı Rus steplerine, güneyde ise Sudan çöllerine kadar genişlemiştir. Dolayısıyla Osmanlı topraklarında Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan büyük uluslararası ticaret yollarını görmek mümkündür⁵. Sultan I. Selim'in 1515'te Diyarbakır, Mardin ve Bitlis'i, 1516'da Antep,

² S. Acar, "Orta Doğu'nun Dünya Ticareti Bakımından Önemi ve Körfez Bunalımı Sonrası Beklentiler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi)*, 7/1, 1992, s. 148.

³ W. Heyd *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s.7-8.

⁴ L. K. Steinmann, "Abbas and Royal Silk Trade 1599-1629", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, 14/1, 1987, p. 68.

⁵ A. H. Lybyer, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", Çeviren: Necmi Ülker, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, III, 1987, s. 141.

Besni, Halep, Hama, Humus ve Şam'ı, 1517'de Mısır'ı fethetmesiyle⁶, Osmanlı Devleti, Doğu ile Batı'nın ticaret güzergâhında bulunan ve Akdeniz ticaretinde kilit rol oynayan şehirleri de ele geçirmiştir. Akabinde, Osmanlı Devleti'nin güney ticaret yollarının açılması, gelişmesi ve güvence altına alınması için 1530'lu yıllarda Kanunî Sultan Süleyman zamanında, önemli adımlar atılmıştır. Doğu Akdeniz ticaretini geliştirmek ve Gücerat ile Diu limanlarında üs kuran Portekizlileri bölgeden uzaklaştırmak için, Bağdat ve İran Körfezi'nin kuzey kısmı (Şattü'l-Arab) civarındaki topraklar zapt edilmiştir⁷. Osmanlı Süveys'ten filolar göndermiş; ancak başarıya ulaşamamıştır. Akdeniz'deki ticaretin canlılığı Portekizlilerin Hint okyanusu ve Kızıl Deniz açıklarındaki etkinliği ile azalmıştır. Ancak yine de Ümit Burnu yoluyla gerçekleştirilen ticarete rağmen, Avrupalıların İskenderiye ve Halep üzerinden gidiş gelişleri de devam etmiştir. Venedikli ve diğer Avrupalı tüccarlar vasıtasıyla Halep ve İskenderiye üzerinden Avrupa'ya taşınan baharat miktarının azalmasının yanında, Arabistan'da, İran'da, Türkiye'de ve Kuzey Afrika'da tüketilen aynı cinsten mallar eski ticaret yoluyla bu ülkelere getirilmeye devam etmiştir. Yani Akdeniz ticareti Coğrafi Keşiflerden sonra da durmamıştır. Örneğin, XVII. yüzyılın sonlarında İngilizler ve Hollandalılar Hint okyanusu ticaretinde aktif rol oynamakla birlikte, Doğu Akdeniz ile de ticari ilişkilerde bulunmuşlardır⁸.

Akdeniz ticareti XVI. yüzyıldan itibaren bazı dalgalanmaların haricinde hiç durmamıştır. Pek çok devlet bu yollar üzerinde ticaretin efendisi olmak için çaba göstermiştir. Osmanlı ve İran topraklarından geçen ve uluslararası siyasi çekişmelere sebep olabilen ticaret rotaları, İtalya, İngiltere, Hollanda, Rusya ve Fransa gibi Avrupa devletleri için son derece önem arz etmiştir. Dolayısıyla çoğu Avrupalı devlet, bu rotalar üzerinde yer alan Safevi Devleti ve Osmanlı Devleti ile ticari anlaşmalara girmişlerdir.

Hindistan mallarının ticareti, iki konuda Osmanlı Devleti açısından önem arz etmiştir. Bunlardan ilki Osmanlı'nın şehirlerinin ihtiyacını karşılamak, ikincisi ise Avrupa'ya giden

⁶ Feridun Emecen, "Selim I", *DİA*, 36, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, s. 409-413.

⁷ A. H. Lybyer, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", s. 153-154.

⁸ A. H. Lybyer, "a.g.m.", s. 151-154.

malların Osmanlı topraklarından geçmesini sağlamaktır⁹. Böylelikle ticaretin vergi gelirlerinden yararlanması da amaçlanmıştır. Ancak Osmanlı coğrafyası ile Hindistan arasındaki mesafenin uzak olması ve bu mesafe aralığında bulunan kara ve denizlerde diğer devletlerin nüfuzunun hissedilmesi, Osmanlı'nın işini zorlaştırmıştır. Örneğin Safevi hükümdarı Şah I. Abbas, Halep'i almayı planlayarak¹⁰ bölgedeki siyasi hareketlerin yanı sıra ticari hareketlerin kontrolünü de ele almak istemiştir. Zaten bilindiği gibi Akdeniz havzasında gerçekleşen siyasi mücadelelerin sebepleri arasında Hindistan ticaretine hâkim olma arzusu da vardır. İşte bu çalışmanın genel çerçevesi, Safevilerin kuruluşundan itibaren Osmanlı'nın Doğu-Batı ekseninde gerçekleşen ticarî hareketliliğini engelleme faaliyetleridir. Özel çerçevesi ise Safevi hükümdarı Şah I. Abbas'ın Osmanlı için oluşturduğu ticari engeller politikasının neler olduğudur.

Osmanlı ile İran Arasındaki Siyasi Mücadeleler ve Ticaret

Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında gerçekleşen siyasi hareketlilik ticari hareketliliğe etki etmiştir. Etkilenen ticari hareketlilik ise uluslararası siyasi arenayı ilgilendirmiştir. Bu durumda Osmanlı ile Safevi arasında gerçekleşen siyaset-ticaret ilişkisinin geri planına bakmak gerekmektedir.

XVI. yüzyılın başında Rumlu, Şamlu, Tekelü, Ustacalu, Dulkadirli, Afşar, Kaçar, Bayburtlu ve Varsak gibi çoğunluğu Anadolu'dan İran'a giden Türk oymaklarının desteklerini alan Şah İsmail¹¹, hâkimiyetini İran'da kesinleştirmiş ve "Safevi Devleti"ni kurmuştur¹². Kuruluşundan itibaren Safevi Devleti Osmanlı Devleti'ni karşısında bulduğu için, Avrupalı devletlerle ilişkilerini sıkı tutmak istemiş ve Osmanlıya karşı onlarla ittifak arayışına girmiştir. Bu durum Osmanlı'ya karşı Doğu'da güçlü bir müttefik arayışına giren Avrupalı hükümdarın da işine

⁹ R. Mantran, "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", *Belleten*, Çeviren: Zeki Arkan, LI/201, Ankara, 1987, s. 1438.

¹⁰ C. Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011, s. 146.

¹¹ C. Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1626) İran'da Ticarî Hayat", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 48, Erzurum, 2012, s. 365.

¹² M. Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 1999, s. 21-22.

gelmiştir. Öyle ki Safevi Devletinin kuruluşundan itibaren Batılı seyyah ve elçiler, Safevi topraklarını sürekli ziyaret etmişlerdir¹³.

İdeolojisi Şiilik üzerine kurulan Safevi Devleti¹⁴, Sünniliği benimseyen Osmanlı Devleti'ne¹⁵ karşı dostane tutum sergilememiş, dahası Anadolu'nun içlerine kadar Şiî propagandacılar göndermiş ve İran'daki Sünnî ulemaya karşı da acımasız tutumlar sergilemiştir¹⁶. XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı sultanı II. Bayezid, bu Şiî propagandalara karşı Erzincan'a kadar olan yerlerde tedbirler almıştır. Ancak Şiî tahriki devam etmiş ve Doğu Anadolu'da isyanlar patlak vermiştir. Bu süreçte babasının yerine tahta geçen Yavuz Sultan Selim, ilk iş olarak Şiî propagandacıları yakalayıp idam ettirmiş ve İran ile her türlü irtibatı yasaklamıştır¹⁷. Safevilerin Anadolu'ya yönelik bu Şiî politikalar ile uzun yıllar sürecek olan Osmanlı-Safevi savaşlarının fitili ateşlenmiştir¹⁸. Böylece Osmanlı-İran arasında gerginleşen bu siyasi ilişkilerin ticari alandaki tezahürü ekonomik kayıplar olarak kendini göstermekle birlikte, Osmanlı topraklarının İran toprakları üzerinden Doğu'ya açılan kapıları ya da tam tersi İran'ın Osmanlı ülkesi üzerinden Batı'ya açılan kapıları zorluklar yaşamıştır.

Osmanlı ile İran arasında yaşanan bu gerginliklerin sonunda Sultan I. Selim'in Safevilere karşı ekonomik alanda önlem alması, Safevî Şiî müritlerin birçoğunun Anadolu'daki propaganda faaliyetlerinin ticaret yoluyla gerçekleştirmiş olmalarından kaynaklanmıştır¹⁹. Sultan Selim, İran'dan Osmanlı'ya gelen Şiî tüccarların memleketlerine geri dönerken bakır, altın, gümüş, ateşli silahlar ve bu silahların yapımını bilenleri beraberlerinde götürdükleri gerekçesiyle, bu tüccarları tutuklatıp ticaret mallarına el koydurmuştur. Ayrıca Sultan Selim, İran'ı besleyecek ekonomik imkânları yok etmek istemiştir²⁰.

¹³ C. Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1626) İran'da Ticarî Hayat", s. 365.

¹⁴ M. Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 21-22.

¹⁵ Ö. F. Teber, "Haydariye Taifesine Yönelik Eleştiriler: "Risale fi Hakki't-Taifeti'l-Haydariye" Ekseninde", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, Ocak-Haziran 2007, s. 163.

¹⁶ M. Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 21-22.

¹⁷ Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 24-28.

¹⁸ Ö. F. Teber, "Haydariye Taifesine Yönelik Eleştiriler...", s. 158.

¹⁹ B. Dedeyev, "Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/ 6, 2009, s. 131.

²⁰ M. Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 29-35.

Örneğin Anadolu'dan Şah İsmail'e giden maddî yardımları engellemek için sınır geçiş kontrollerini artırmıştır. Ayrıca Safevî Devleti'ne ekonomik ambargo uygulayarak ipek ticaretine bazı engellemeler getirmiştir²¹. Sultan Selim, Safevîleri İstanbul'a getirilen ipeklerin gelirlerinden mahrum bırakmak için 1512'de birçok İranlı ipek tüccarını tutuklatmıştır. Ardından Çaldıran Savaşı (23 Ağustos 1514) patlak vermiştir²². Çaldıran'da Sefevîleri yenerek 5 Eylül'de Tebriz'e giren Sultan Selim, Safevi Devleti'ni tamamen ortadan kaldırmak istemiş; ancak askerlerin büyük çoğunluğunun geri dönmek istemesiyle bu emelini gerçekleştirilememiştir²³. Çaldıran savaşının sonucu Osmanlı el-Cezîre ve Musul bölgelerinde hâkimiyet kurmuş ve buraları tesis etmiştir²⁴. Kuşkusuz ki Osmanlı'nın bu savaşı kazanmasında asker sayısının çokluğu ve ateşli silahların varlığından ileri gelmektedir. Şah İsmail Sultan Selim ile mücadeleye girerken en büyük sorunun bu ateşli silah ve toplar olduğunu anlamıştır²⁵.

Osmanlı'nın Çaldıran Savaşı'ndan sonra da İran mallarını bloke etme politikasını sürdürdüğü görülmektedir. Buna göre İran'dan gelen bütün kervanlar için müsadere emri verilmiştir. Öyle ki bu süreçte Bursa'daki tüm İran emtiasına, sahibi ve miktarı kayıt altına alınmak kaydıyla, el konulmuştur. İranlı tüccarlar ticaret yapabilmek için rotalarını Memlûk topraklarına çevirmişler ancak, Osmanlı bu sefer de emtianın geçtiği geçiş noktalarını ve limanları denetim altına almıştır. Dolayısıyla tüm bunlar İran ihracatına zarar verdiği gibi Bursa'daki vergi gelirlerinin de düşmesine neden olmuştur²⁶.

Öte taraftan Portekizlilerin Kızıldeniz ve Basra körfezindeki tehditlerini Memlûklü Devleti'nin önleyemez durumda olması Osmanlıyı harekete geçirmiştir. Çünkü Portekizlilerin Memlûk idaresini ele geçirmesi durumunda hem Arap dünyasının tamamının hem de Osmanlı Devleti'nin güney sınırlarının tehlikeye gireceği düşünülmüştür. Buna göre

²¹ B. Dedeyev, "Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış", s. 131.

²² Ü. Koç, *Savaştan Sanata İpek (1450-1650)*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2009, s. 33.

²³ M. Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 24-28.

²⁴ K. Y. Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler*, 5, Ankara, 2002, s.99-126.

²⁵ K. Farrok, *Iran at War 1500-1998*, Osprey Publishing, Oxford, 2011, s. 23.

²⁶ Ü. Koç, *Savaştan Sanata İpek (1450-1650)*, s. 33.

Osmanlı, Anadolu'dan başlayarak Fars Körfezi'ne, Hint Okyanusu'na ve Kuzey Afrika'ya kadar olan bölgeleri hâkimiyeti altına almak istemiştir²⁷. Çünkü XVI. yüzyılın başlarından itibaren Portekizliler deniz aşırı güç haline gelmiş ve Güney Afrika'yı dolaşarak Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint okyanusunda varlık göstererek bir tehdit unsuru oluşturmuştur. Bu anlamda Basra, Habeş ve Yemen gibi yerler, Portekizlilere karşı durabilecek güce sahip olmadıklarından dolayı Osmanlı hâkimiyetini kabul etmişlerdir²⁸.

Portekizlilerin Hint Okyanusu, Basra Körfezi ve Bahreyn civarında aktif oladururken²⁹ Komutan Albuquerque, 26 gemi ve 2200 asker ile Hürmüz açıklarına gelmiştir. Safeviler ise Çaldıran'ın yaraları ağır olduğundan dolayı başka bir yenilgiyi sırtlayacak durumda değildir. Bu durumu kendi lehine avantaja çeviren Portekizli Albuquerque, 1515'te bir antlaşma imzalamıştır. Portekizlilerin Safeviler ile 1515'te imzaladığı antlaşmaya göre³⁰:

- Portekizliler, Safevilerin Bahreyn ve Katif'e yapacakları harekâta donanma desteğinde bulunacaklardır.
- Mekran'daki (İran ve Belucistan kıyı şeridinde) isyanı bastırmak için Safevilere Askeri destekte bulunulacaktır.
- Osmanlı tehlikesine karşı İran ile Portekiz ittifak halinde olacaktır.
- Portekizliler Safevi ordusuna çok sayıda top, tüfek ve topçu uzmanı göndererek asker ve teçhizat desteğinde bulunacaktır.

Bu anlaşmaya rağmen Safeviler tam olarak Hürmüz'den çekilmemişlerdir. Onlar sadece koşullar değişene kadar, Osmanlı'ya nazaran daha küçük bir düşman olarak gördükleri Portekizlilerle uygun bir ittifaka girmişlerdir³¹. Görüldüğü gibi İran ve Portekiz arasında şekillenen bu kolektif hareketler,

²⁷ Z. Kuşun, "Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve toplum Bilimleri Dergisi*, 12, 2018, s. 5.

²⁸ M. Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies*, 2 /Özel Sayı, 2010, s. 2426.

²⁹ M. Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", s. 2426.

³⁰ K. Farrokh, *Iran at War1500-1998*, s. 26.

³¹ K. Farrokh, *Iran at War1500-1998*, s. 26.

Osmanlı'nın siyasi ve ticarî varlığı açısından bir tehdit unsuru oluşturmak içindir.

Osmanlı'nın 1516-1517 savaşları ile Arap topraklarına hükmetmeye başlaması ve hilafet makamını İstanbul'a taşıması hem Şah İsmail'i hem de Hıristiyan dünyasını rahatsız etmiştir. Batı ve Safevi birbirleriyle ittifakta bulunmak üzere mektuplaşmışlardır³². Ancak 1520'de Yavuz'un beklenmedik vefatı Şii Safevi Devletini rahatlatmıştır. Çünkü Osmanlı tahtına geçen Sultan Süleyman, babası Yavuz Selim gibi ticarî ambargolara yönelik tedbirler almamış; aksine ticaretle ilgili hususları yeniden düzenlemiş ve İranlı tüccarlara uygulanmış olan ambargoyu da kaldırmıştır. Ancak ticari ambargoları kaldırınca yeniden Şii tahrikleri ile Osmanlı'nın hudut ihlalleri ve yer yer Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ayaklanmalar meydana gelmiştir. Bu süre zarfında 1524'te Şah İsmail ölmüş ve Şah'ın yerine geçen oğlu Tahmasb, görevi devralmıştır. Şah I. Tahmasb Anadolu'da yürüttüğü propaganda faaliyetleriyle yetinmeyip Türkistan üzerine seferler de başlatmıştır³³.

Şah Tahmasb'ın yerine geçen Şah II. İsmail devrinde de gerek Anadolu Kızılbaşları arasındaki tahriki ve gerekse sınırdaki ümerayı katletme faaliyetleri, Osmanlı-İran arasını tekrar bozmuştur. Örneğin Gilan bölgesinden Osmanlı ülkesine gelmekte olan bir Türk kervanının malları yağma edilmiş ve tacirlerin bir kısmı öldürülmüş, geriye kalanlar ise esir edilmiştir. Bu durumun sebebini araştırmak için İran'a gönderilen iki Osmanlı çavuşu Safeviler tarafından tutuklanmış ve neticede hudutta yaşanan bu gibi olaylar ve içeri sızan Şii provokatörler sebebiyle Osmanlı-İran arası bir kez daha bozulmuştur³⁴. Zuhur eden bu olaylar Osmanlı'nın İran üzerine savaş açmasının

³² 1523'te Şah İsmail, Charles V'e bir mektup göndermiştir. Bu mektupta Şah İsmail, Avrupalı Hıristiyan güçlerinin ortak ölümcül düşmanları olan Osmanlı Türklerine karşı birleşmek yerine birbirleriyle savaşmayı seçmelerine karşı şaşkınlığını dile getirmiştir. O Hıristiyan güçleri, farklılıkları bir kenara koymaya ve Osmanlılara karşı birleşmeye çağırmıştır. Yani bu mektubu ile Avrupalılarla İstanbul'a karşı birleşmeye hazır olduğunu açıkça göstermiştir. Ne var ki mektup, 1524'te Şah İsmail'in öldüğünde Avrupa'ya gitmiştir. Bilgi için bkz. K. Farrokh, *Iran at War1500-1998*, s. 26.

³³ M. Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 24-35.

³⁴ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1962, s. 17-21.

nedenleri arasında yer almıştır³⁵; ancak bu savaş her iki taraf için de yorucu olmuştur. Neticede 1587'de Osmanlı'nın İran ordusunu ezdiği sırada Şah I. Abbas, babası hayattayken gerek zorla gerekse ikna yoluyla yönetime ortak olmuştur. Şah Abbas stratejik bir yol izleyerek savaş halinde oldukları Osmanlılara ve Özbeklere taviz vermiş ve 1598'de İstanbul'a elçiler göndermiştir. 21 Mart 1590'da barış imzalanmış ve 12 yıl süren savaş süreci sona ermiştir. Bu aşamada Gürcistan, Şirvan, Luristan, Şerzel, Tebriz ve Azerbaycan'ın bir kesimi Osmanlı'nın elinde kalmıştır³⁶. Şah Abbas, bu tavizleri vererek güçlenmek için zaman kazanmaya çalışmıştır. Çünkü bu zaman diliminde bir yandan İran'da iç karışıklıklar meydana gelmiş, öte yandan Osmanlılar kuzey batı topraklarını zapt etmişler ve Özbekler ise Horosan Eyaletinin Herat şehrini ele geçirerek Meşhed'e yönelmişlerdir. Şah, önce ülkesinde devam eden iç karışıklıklara son vererek Özbeklerin üzerine yürümüş, neticede Meşhed, Nişâbur ve Herat şehirlerini almış, bir süre sonra da Sefevi sınırını Ceyhun'a kadar uzatmıştır. Ardından 1603 yılında Osmanlı'ya savaş açmış ve Tiflis, Gürcistan, Çukur Sa'd (Revan bölgesi), Azerbaycan, Şirvan, Karabağ ve Nihavend'i geri almıştır³⁷.

1578'den 1639 Kasrı Şirin Barış Antlaşmasına kadarki süreçte gerçekleşen Osmanlı-İran savaşları, Halil İnalçık'a göre üç aşama halinde gösterilebilir: Bunlardan *I. aşama* 1578'den 1590'a kadarki süreci kapsamaktadır. Buna göre Osmanlı, Gürcistan'ı, Şirvan'ı ve Dağistan'ı ele geçirmiş; İran'ın karşı saldırılarını Kırm Hanlığı yardımıyla geri püskürtmüştür (1582-1583) ve 1583'te Aras-Kur arasındaki araziye işgal etmiştir. 1588'de ise Şeybânilerden Abdullah Han, Horosan'ı istila ve Herat'ı zapt etmiştir. Bu aşamada Osmanlı ve Şeybanilerin zaferlerinin yoğunluğu söz konusudur. Tahta henüz çıkan Şah Abbas, Osmanlıların koşullarını kabul ederek 1590'da barış yapmak zorunda kalmıştır. *II. aşamada*, Şah Abbas karşı atağa geçmiş ve Osmanlı'nın ele geçirdiği yerleri geri almıştır. Osmanlı bu kayıp sonrasında, siyasi açıdan Celâlî isyanları ile uğraşmak

³⁵ N. Alkan, "15. Ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolunda Kervanlar", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/11, 2006/2, s. 152.

³⁶ F. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 596.

³⁷ F. Sümer, "Abbas I", *DİA*, 1, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, s. 18.

zorunda kalmıştır. Ayrıca Şah'ın ipek ihracatını yasaklamasıyla da Osmanlı ekonomisi zarar görmüştür. Buna mukabil İran'a kıymetli madenler ve bakırın ihracı yasaklanmış ve İran'da para krizi patlak vermiştir. Neticede 1610'da Şah Abbas barış teklif etmiş ve Osmanlı sonuçsuz seferlerden sonra 1555'te gerçekleşmiş olan Amasya Antlaşması esas alınarak yüz yük ipek gönderilmek şartıyla 1618'de barışı mecburen kabul etmiştir. *III. aşamada*, Şah'ın 1623'te Bağdad, Kerkük, Musul'u ve bütün Irak'ı Osmanlı'dan alma aşamasıdır. Bağdad'ı 1638'de geri alan Osmanlı, 1639'da iki ülke arasındaki sınırları Kasr-ı Şirin Antlaşması ile netleştirmiştir. Buna göre Bağdad, Şehrizar, Van ve Kars vilayetlerini muhafaza etmiştir. Ayrıca Azerbaycan üzerindeki tüm iddialarından da vazgeçmiştir³⁸.

Osmanlı ve Safevi arasında gerçekleşen bu savaşların sebepleri göz önünde bulundurulduğunda, üç ana sebebin ön planda olduğu görülebilmektedir. Bunlardan birincisi devletlerin siyasi güç yarışı, ikincisi ekonomik yarış (özellikle uluslararası ticarete hâkim olma isteği), üçüncüsü ise dinî-itikadî politikalarıdır (Sünni-Şii çekişmeleri). Bu sebeplerden dolayı Osmanlı ile Safeviler sürekli bir çatışma halinde olmuşlardır. Bu çatışmaların nedenleri sıralanırsa; önem bakımından siyasî, ticarî ve itikadî alanlardan hangisinin birinci sırada yer almış olduğu sorusuna cevap bulmakta güçlük çekilebilir. Örneğin I. Selim ile Şah İsmail arasında geçen mücadele bir siyasi varlık mücadelesidir. Dolayısıyla ticarî hareketliliğin akıbetini düşünmemişlerdir³⁹. Ancak Şah I. Abbas döneminde Safevilerin ekonomik çıkarları adına ticarî hareketlilik yoğunluk kazanmıştır. Gerçekleşen siyasi hareketlerin çoğu ekonomik ve ticarî nedenlerin etrafında örülmüştür, denilebilir. Bununla birlikte askeri ve dini anlamda mücadeleler devam etmiştir. Bu bağlamda, Şah I. Abbas, iç ticaretten çok dış ticarete önem vermiştir. Gerçekleşen uluslararası ticarete Ermeni tüccarlar kilit görevini üstlenmişlerdir. Şah Abbas dış ticaretle uğraşan, Avrupa ile ticari bağlantıları olan ve Azerbaycan'ın Culfa şehrinde bulunan bu Ermeni tüccarların çoğunu İsfahan'a nakletmiş ve onlara büyük imtiyazlar tanımıştır⁴⁰. Şah Abbas'ın döneminde Tebriz, İsfahan, Kazvin ve Şiraz gibi şehirler hızlı bir şekilde gelişme arz

³⁸ H. İnalıcık, *Devlet-i 'Aliye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2009, s. 181-183.

³⁹ Ü. Koç, *Savaştan Sanata İpek (1450-1650)*, s. 32.

⁴⁰ T. Gündüz, "Safeviler", *DİA*, 35, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, s. 456.

etmiştir⁴¹. Netice olarak denilebilir ki, dinî politikalar ile siyasi yörtüncesini şekillendiren Safevi Devleti varlık mücadelesinde belirli bir noktaya geldiğinde, iktisadî ve ticarî alandaki tekâmül evresini oluşturmaya başlamıştır. Safevilerin bu güçlü durumunun Şah I. Abbas dönemine isabet ettiği görülmektedir.

Siyasi çekişmeler ticarî hareketliliği yakından etkilemiştir. Bu bağlamda İran ile Osmanlı arasında gerçekleşen siyasi çekişmelerin, her iki ülkenin ticarî dengesine olumsuz etkileri olmuştur. Örneğin XIV. ve XV. yüzyıllarda Doğu mallarının ticaretinin merkezi olan Bursa'da, 1578-90, 1603-12, 1615-18 ve 1624-39'da gerçekleşen Osmanlı-İran savaşlarından dolayı ham ipek ticareti aksamış, fiyatlar artmış ve bu zaman zarflarında dokuma tezgâhlarının büyük kısmının işlerliği durmuştur⁴². Savaşın ticarete olan etkisini Ekim 1567 (H. 975) tarihli Mühimme kayıtlarında da görmek mümkündür. Buna göre, Hürmüz ve Basra'dan giriş-çıkış yapan mallardan gümrük alınmadığından dolayı pek çok yerden tüccar gemileri gelmiştir; tam da bu durumun gümrükhane gelirlerini arttıracığı zaman savaş patlak vermiş ve bu nedenle artık tüccarlar gelmez olmuştur⁴³.

İki ülke arasındaki ticaret ambargoları ve gerçekleşen savaş dönemleri Safevileri de etkilemiştir. Buna göre İran'a gelen para ve maden akışı kısıtlı yaşanmış ve bununla birlikte enflasyon meydana gelmiştir. Bu durum için çözüm arayışlarına giren Safevi Devleti, Osmanlı Devleti'nden ithal ettiği bakır, gümüş ve altın ihtiyacını, ipek ticareti ile ve Hindistan'dan gelen transit ticaret ile tamamlamaya çalışmıştır⁴⁴. Öte yandan Osmanlı-Safevi çekişmelerinin sebep olduğu ticaret ambargolarının, ticaret yollarında sapmalara neden olduğu da söylenebilir. Örneğin, Osmanlı 1514'te İran'a ticaret için gitmek isteyen tüccarlara izin

⁴¹ T. Gündüz, "a.g.m.", s. 456.

⁴² K. Orbay, "16. ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmaretinin Mali Tarihi (1553-1650)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 22, 2007, s. 131.

⁴³ 7 Numaralı Mühimme Desteri (975-976/1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks, C.I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1998, s. 187, b. 370.

⁴⁴ C. Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1626) İran'da Ticarî Hayat", s. 367.

vermemiş; mallarını Van'da satmaları, satamazlarsa Diyarbakır ya da Halep'e götüremelerini bildirilmiştir⁴⁵.

Osmanlı-Safevi arasında yaşanan bu harp halinin Osmanlı-İran ticaretini büyük oranda aksattığı gerçeğine rağmen tamamıyla engellemediği de görülmektedir. Bu hususta Ermeni tüccarların rolleri önem taşımış ve onlar iki ülke arasında ticari alışveriş hareketliliğini devam ettirmeye çalışmışlardır⁴⁶. Yine, Osmanlı-Safevi savaşlarının hız kazandığı dönemlerde ticarete aksamaların olduğu gerçeğiyle birlikte, Tebriz-Halep yolu Akdeniz limanlarına ulaşmak için kullanılmış ve önemini daima korumuştur. Öyle ki, bu yol Coğrafi Keşiflerden sonra bile canlı bir ticarete rota olmuştur⁴⁷. Ayrıca XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde, iki ülke arasında savaş süreci yaşanmasına rağmen, Acem tüccarlarının Osmanlı devleti için önem teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre “İstanbul'dan Acem vilâyetine dönmekte olan Acem bâzergânlarından Hâce Hızır ve hizmetçilerinin güzergâh boyunca kimse tarafından rahatsız edilmesine izin verilmemesi” hususu örnek gösterilebilir:

“...bu bâbda sâdır olan emrüm üzere amel edüp dahi mezbûr Hâce Hızır kendü âdemleri [ile] her kankunuzun taht-ı hükûmetinize varup dâhul olursa menâzil ü merâhulde kendüye ve hidmetkârlarına ve esbâb u tavarlarına hılâf-ı şer' -ı şerîf dahl ü rencîde itdürmeyüp men' u def eylesesiz; mâd üzere olanları yazup arzeyesesiz”⁴⁸.

Şah I. Abbas'ın Politikalarının Osmanlı Ticaretine Etkisi

Osmanlı-Safevi siyasi ilişkilerinin Şah I. Abbas (1587-1629) döneminde dört safhada cereyan ettiğini belirten Aydoğmuşoğlu'na göre *Birinci safha*; 1577-1589 yılları arasında gerçekleşen savaşın ve akabinde 1590'da İstanbul Antlaşması ile neticelendiği devrenin son üç yılına isabet etmiştir. *İkinci safha*, 1603-1612 yılları arasındadır. Bu dönem Şah Abbas'ın Osmanlı

⁴⁵ O. Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Yayını, Van, 1997, s. 288.

⁴⁶ H. İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 1979, s. 10.

⁴⁷ T. Gündüz, “Safeviler”, s. 456.

⁴⁸ *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618)*, Özet - Transkripsiyon - İndeks ve Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2000, b. 156/213.

karşısında güçlü olduğu bir dönemdir. Zira Osmanlı padişahı III. Mehmed 1603'te vefat etmiş ve yerine 14 yaşında genç ve deneyimsiz olan I. Ahmed (1603-1617) padişah olmuştur. Şah Abbas zekice hareket etmiş ve askeri manevraları ile daha önce Osmanlı'nın aldığı yerlerin bir kısmını geri almıştır. 1612'de Nasuh Paşa Antlaşması (İkinci İstanbul Antlaşması) imzalanmıştır. *Üçüncü salha*, 1615-1618 yılları arasında üç yıl sürmüş, 1618'te Serav Barış Antlaşması yapılmıştır. *Dördüncü salha* ise Şah Abbas'ın 1623'te Bagdat'a saldırdığı zamandan 1639'daki Kasr-ı Şirin Antlaşması'na kadar geçen zaman aralığına denk gelmektedir⁴⁹. Bu süreçte, Basra'yı almak için hazırlık yapan Şah Abbas'ın sağlığı da bozulmaya başlamıştır. İyileşemeyeceğini anlayan Şah Abbas tahta torunu Sam Mirza'nın geçmesini istemiş ve sonrasında 19 Ocak 1629'da vefat etmiştir⁵⁰. Şah Abbas'ın ani ölüm haberi Safevilerin saflarında bir sarsıntıya yol açtığı için Safevi komutanları Basra işgalini ertelemeye ve geri dönmeye karar vermişlerdir⁵¹.

Şah Abbas'ın dönemi, Osmanlı Devletinin altı tane padişahın dönemine isabet etmiştir. Bu Padişahlar: III. Murad (1574 - 1595), III. Mehmed (1595 - 1603), I. Ahmed (1603 - 1617), I. Mustafa (1617 - 1618 / 1622 - 1623), Genç Osman (1618 - 1622), IV. Murad (1623 - 1640)'dır⁵². Buna göre iç karışıklık ve bunalımlar süreci yaşayan Osmanlıya nazaran, 1587'den 1629'a kadar Safevi tahtında kalan Şah Abbas'ın dönemi istikrar dönemi olmuştur. Khalily'ye göre; "Onun dönemi bir yandan iktidar ve istikrar, öte yandan da monarşinin ve merkeziliğin getirdiği baskı, sansür, Türk düşmanlığı olarak tebanın akıllarında kalmıştır"⁵³.

Saltanatı süresince Şah Abbas, devletin sosyo-ekonomik durumunu refaha ulaştırmaya ve özellikle Avrupa'yla ticari bağlantılarını güçlendirmeye çalışmıştır. Ülkede güvenliği sağlayarak ve yol yapımına önem vererek iç ticareti canlandırmıştır. 1600'de bir ferman yayınlayarak Hristiyan

⁴⁹ C. Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas ve Zamanı", s. 126-127.

⁵⁰ F. Sümer, "Abbas I", s. 18.

⁵¹ Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas the Great*, (Çev. Roger M. Savory), Westview Press, Colorado, 1930, s.1299.

⁵² <https://www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/osmanli-padisahlari/>, Erişim Tarihi: 13.01.2020.

⁵³ R. Khalily, "Azerbaycan Masallarında Şah Abbas'ın Tebdil-i Kıyafetleri", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl IV, 2/1, 2012, s. 122.

Tüccarlara ayrıcalıklar tanımış, gümrük vergisi zorlamalarını kaldırmış ve din adamlarının Hristiyanlara yaptığı baskıları engellemiştir. Ayrıca İran'a elçiler ve seyyahlar gönderen Avrupalı devletlerle ticari ilişkilere girerek devletin dış ticaretteki etkinliğini artırmak istemiştir⁵⁴.

Safevilerin İngilizlere kadar Avrupalı devletlerle diplomatik ilişkileri oldukça sınırlı kalmıştır. Bu sınır ise daha çok Osmanlı'ya karşı ittifak arayışları çerçevesinde gerçekleşmiştir. İngilizlerin de Safevilere kadar İran'la pek bir alakası olmamıştır⁵⁵. Ancak Şah Abbas Osmanlı'ya karşı ticarî rekabette öne geçmek için Batılı devletlerle ittifak arayışına dair tutum ve politikasını hızlandırmıştır⁵⁶. Diğer bir ifadeyle meydana gelen Osmanlı-Safevi çekişmeleri, Safevi-İngiliz yakınlaşmasını arttırmıştır⁵⁷. Neticede İngilizlerin Safevilere yaptığı yardımlar sayesinde 1622'de Portekizlilerden Hürmüz, 1623'de Osmanlılardan Bağdat alınmıştır⁵⁸. Özetle Avrupa'nın İran'a yaptığı yardımlar Şah Abbas döneminde, zirveye ulaşmıştır⁵⁹.

Şah Abbas, Safevi Devleti'nin refahı için ülke içinde cereyan eden ticareti geliştirmek istemiştir; ancak bunun yanı sıra komşusu olan Osmanlı Devleti'ni Doğu-Batı ticaretinden saf dışı bırakmak için çalışmalar yapmıştır. Buna göre Osmanlı'nın ticaret gelirlerini olumsuz etkileyen unsurlar arasında, Şah Abbas'ın İngiltere ile Hindistan arasında İran'ı köprü yapma isteği bulunmaktadır. Öte yandan İngiliz Moskova Şirketi de İspanyol ve Portekizlilerin okyanuslardaki ticarî hareketliliğine karşı alternatif bir yol bulmak isteyerek İran üzerinden Hindistan'a ulaşmayı ve bu yolla Hint mallarını Avrupa'ya taşımayı arzu etmiştir. Ancak şirket İran'a her gelişinde yerel yöneticiler ve halkın muhalefetine dair büyük zorluklarla karşılaşmış ve bunda başarı elde edememiştir. Ayrıca İngilizler ile Safeviler arasında gerçekleşen bu ticari yakınlaşmadan hoşlanmayan Venedikli ve Osmanlı tüccarlar, İran'daki Ermeni

⁵⁴ C. Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1626) İran'da Ticarî Hayat", s. 365-366.

⁵⁵ Ö. Küpeli, "Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları (İngiliz Tacirlerinin Seyahatleri, 1562-1581)", *History Studies*, 4/1, 2012, s. 375.

⁵⁶ C. Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1626) İran'da Ticarî Hayat", s. 365-366.

⁵⁷ Ö. Küpeli, "Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları...", s. 375.

⁵⁸ H. İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere...", s. 10.

⁵⁹ K. Farrokh, *Iran at War 1500-1998*, s. 26.

tüccarları yanlarına çekme girişiminde bulunmuşlardır. Böylece İngilizlerin Moskova şirketi vasıtasıyla gerçekleşen İran'daki ticari bağlantıları istenilen sonuca ulaşmamıştır. Hâl böyle olunca, İngilizler İran'la ticari bağlantısını 1600 yılında kurulan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla İran'ın güneyinden devam ettirmiştir⁶⁰.

Şah Abbas, Osmanlı Devletini Doğu-Batı ticaretinde saf dışı bırakmak için Osmanlı topraklarından geçen ticarî hareketliliği Hint okyanusuna taşımak istemiştir. Ancak İspanya, Venedik ve İngiltere gibi güçlü tüccar devletler bu duruma razı olmamışlardır. Çünkü Şah Abbas'ın istediği yeni rota bu üç devletin de çıkarlarına uymamıştır. Ayrıca Osmanlı ile ticari ilişkileri kesmek istememişlerdir. Dahası Şah'ın önerdiği yeni rota hem uzun gelmiş hem de kâr açısından belirsizlik taşımıştır⁶¹.

XVII. yüzyıl Avrupalı devletlerin Hint Okyanusu ticaretinde hız kazanmaya başladığı dönemdir. Ancak Hollandalılar daha çok Hindistan'da Doğu Hint adalarına yönelmişken; İngilizler de 1612'de Babürlü Devleti'nden izin alarak Surat'ta bir ticarî üs kurmuşlar, sonra Hugly, Masulipatam, Madras ve Bombay gibi şehirleri birer ticarî merkez yapmışlardır⁶². Ne var ki pek çok mal alışverişi yapılırken İngiliz kumaşları ve çuhaları ılıman iklime sahip olan Hindistan'da alıcı bulamamıştır. İşte bu noktada dikkatler İran'a çevrilmiştir. Bu süreçte Osmanlı ile Safevi arasında yaşanan siyasi gerginlikten kaynaklı olarak İran'daki Avrupa kumaşlarının miktarı azalmıştır. Böylece İngilizler mallarını satacağı uygun bir ortam bulmuşlardır. Dahası buradaki ipek fiyatlarının Halep'ten daha ucuz olduğu öğrenilmiştir. Şah Abbas ile görüşülüp gerekli izinler alınmıştır. Bu durumdan Şah Abbas çok memnun olmuş, ardından İngilizlere Hürmüz'ün 90 mil (144 km) doğusunda kalan anakarada yer alan Cask Limanı'nda bir ticaret istasyon kurmak için izin vermiştir. Bu gelişmelerin yanı sıra Şah Abbas, Osmanlı'nın aleyhine İspanya ile ticarî antlaşma yapmak üzere temasa geçmiştir⁶³. 1618'de Şah Abbas İpek ticaretinin Hürmüz

⁶⁰ Ö. Küpeli, "Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları...", s. 383.

⁶¹ Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1626) İran'da Ticarî Hayat", s. 371.

⁶² A. Özcan, "Hindistan", *DİA*, 18, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, s. 78.

⁶³ C. Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1626) İran'da Ticarî Hayat", s. 372-373.

Boğazı üzerinden yapılması yönünde bir dizi görüşmeler yapmış olsa da görüşmeler bir sonuç vermemiştir⁶⁴.

Doğu Hindistan Kumpanyasının görevlisi Gyles Holles 1618/1619 tarihinde, İran'a giderek kumpanyanın mektubunu Şah'a sunmuştur. Şah Abbas ise malın Osmanlı toprağından gönderilmemesini istemiş ve bu şartla İran ipeğini tamamen İngilizlere satacağına dair söz vermiştir⁶⁵. Bu şartları duyan ve Trabzon üzerinden İran'la bağlantı kurarak ticaretini sürdüren Venedikli ve Gürcü tüccar taifesi telaşa kapılmışlardır⁶⁶. Ayrıca ticaret mallarını Avrupa'ya Osmanlı toprakları üzerinden götüren Ermeniler de bu durumdan zarar görecekleri için itiraz etmişlerdir. Öyle ki Ermenilerin muhalefeti artınca Şah Abbas İngiliz şirket temsilcilerini, Ermeni ve İspanyol tüccarlarını çağırılmış ve bir komisyon kurmuştur. Şah Abbas görüşmelerde en fazla fiyatı kim verirse İran ipeğini ona vereceğini bildirmiştir. İspanyol temsilcisinin katılmadığı bu müzakereyi, Ermeni tüccarlar yüksek fiyatlar vererek kazanmışlardır. Böylece, Şah Abbas'ın Osmanlı ticaretini engellemek için gerçekleştirdiği girişim sonuçsuz kalmıştır⁶⁷.

XVII. yüzyılın başlarında Şah Abbas'ın hedefleri ile İngilizlerin hedefleri birbirini tamamlar niteliktedir. İngilizlerin amaçlarından biri Hint Okyanusu ticarinde Portekiz etkisini sınırlandırmaktır. Şah Abbas'ın amaçlarından biri ise kendi Ticaretine İngilizleri çekmektir. Bu doğrultuda iki güç, Basra körfezinde birleşmiş ve 1620'de Portekiz filosunu yenmiştir. Portekizlilerin Hürmüz boğazından elini çekmesi için İngilizler 1623'te filolarıyla Safevilere destek olmuşlardır. Boğaz ve çevresindeki adaları elde eden Şah, bölgenin en büyük adasını "Bender Abbas" olarak adlandırmıştır. Bender Abbas'ta İngiliz tüccarlar vergiden muaf oldukları gibi aynı zamanda bu adanın gümrük gelirlerinden de sabit bir pay almışlardır. Ne var ki İngilizler ipek ihracatı ve Safevi Devleti'nde vatandaşlık hakkı gibi ayrıcalıklardan daha fazla imtiyaz sahibi olmayı umut etmiştir. Yani verilen imtiyazlardan yeterince memnun olmuşlardır.

⁶⁴ Z. Hatanzad, "Foreign Policy of the Safavid Empire During Shah Abbas I", *Life Science Journal*, 10/8s, 2013, p. 406.

⁶⁵ C. Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1626) İran'da Ticarî Hayat", s. 374.

⁶⁶ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 434.

⁶⁷ C. Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1626) İran'da Ticarî Hayat", s. 374.

Ayrıca bu zaman diliminde İngilizlere ticari bir rakip olarak Hollanda şirketi de Bender Abbas limanında iş yapmaya başlamıştır⁶⁸.

Bir şekilde Osmanlı'yı uluslararası ticaret payından mahrum bırakmak isteyen Şah Abbas, 1603-1629 yılları arasında, İngiliz ve Hollandalıların Osmanlı limanlarına ekstra vergi ödemek istemediklerini düşünerek, ipek ticaret rotasını Osmanlı topraklarından Hint okyanusuna kaydırmayı planlamıştır. Şah, ipek ticaretini yasaklarken; Osmanlı da Altın ve gümüş akışını durdurmuştur. Bunların sonucunda İran'da parasal bunalım artmış ve Şah Abbas, Bender Abbas'da kuzeylilere ipek satarak sorunu çözmeye çalışmıştır. Aynı şekilde uygulanan bu ambargolar Osmanlı ekonomisini de olumsuz etkilemiştir. 1623'te iki devlet arasında Bağdat meselesinden dolayı savaş çıkınca ipek ve baharat yolu kesildiği için Osmanlı hazinesi önemli miktarda gümrük gelirinden mahrum olmuştur. Neticede, Şah Abbas İpek Yolu rotasını değiştirmek isteyip Osmanlı İmparatorluğu'nu doğu-batı ticaretinden mahrum bırakmak istemiş ancak uluslararası konjonktür buna izin vermemiştir⁶⁹. İran'ın Osmanlı'ya karşı Avrupalı devletler ile askeri alanda ittifak kurma arayışına net bir cevap bulamayışının en önemli sebeplerinden biri ise Avrupa ile İran arasındaki mesafenin uzak oluşudur⁷⁰.

Safevi ve Osmanlı Devletleri kendi topraklarında, uluslararası ticaretin gelişmesi ve işlerliği için birbirleriyle rekabete girmenin yanı sıra, iç ticaretlerinin rahat bir şekilde akması için de birtakım çalışmalar yapmışlardır. Örneğin, ülkesinde ticaretin gelişmesini isteyen Şah Abbas, ülkesindeki yol ağının düzensiz ve güvensiz oluşundan ve şehirlerin birbirinden uzaklığının taşımacılığı olumsuz etkilemesinden dolayı İran'da köprü ve kervansaray yapımına hız vermiş ve böylece ticaret güzergâhını güvenli hale getirmeye çalışmıştır. Ayrıca ipek yolu güzergâhının İsfahan'dan geçmesini istemiş ve Kevir Çölü'nü kat eden bir yol inşa ettirmiştir⁷¹. Osmanlı Devleti de iç ve dış ticaretin güvenli ve işler bir şekilde ilerlemesi için ticaret yollarını

⁶⁸ Z. Hatamzad, "Foreign Policy of the Safavid Empire During Shah Abbas I", s.406.

⁶⁹ C. Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1626) İran'da Ticarî Hayat", s. 370.

⁷⁰ K. Farrokh, *Iran at War 1500-1998*, s. 26.

⁷¹ T. Gündüz, "Safeviler", s. 456.

geliştirmiş ve güvenlik faaliyetlerini arttırmıştır. Osmanlı ulaştırma şebekesi içinde kara ulaştırması deniz ulaştırması ile bütünleşmiştir. Ticaret limanlarına ulaşan karayollarının bakımına özen gösterilmiştir. Selçuklulardan miras alınan ulaşım teknolojilerine ek olarak kervansaraylar ve köprüler korunmuş ve geliştirilmiştir. Ayrıca yol güvenliğinin sağlanması için de çok öncelerde derbent teşkilâtı oluşturulmuştur⁷². Örneğin 1530'lardaki duruma bakıldığında sadece Anadolu Eyâletinde, yolların güvenliğini ve ticaretin emniyetini sağlamak için 73 han ve kervansarayın yer aldığı bilinmekle birlikte, 2.799 derbentçinin görev yaptığı derbent teşkilâtları da tesis edilmiş ve bunlar *tekâlif-i örfiyyeden* muaf tutulmuşlardır⁷³.

Sonuç

Osmanlı ile İran arasında gerçekleşen siyasi çekişmeler her iki ülkenin ticarî dengesini olumsuz etkilemiştir. Gerçekleşen savaşların sebepleri incelendiğinde, üç ana unsur ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi devletlerin siyasi güç yarışı, ikincisi ekonomik yarış (özellikle uluslararası ticarete hâkim olma isteği), üçüncüsü ise dinî politikalar (Sünnî-Şii çekişmeleri). Bu sebeplerden dolayı Osmanlı ile Safeviler sürekli bir çatışma halinde olmuşlardır. Bu çatışmaların nedenleri birbirine sarmal bir biçimde bağlıdır. Yani diğer bir ifade ile siyasî, itikadî ve ticarî meseleler birbirlerini ateşlemiştir.

Dönem dönem iki devlet arasında siyasî, itikadî ve ticarî çekişmelerden birinin diğerlerine nazaran daha ön planda olduğu görülmektedir. Örneğin Şah İsmail ile I. Selim arasında geçen mücadele bir siyasi varlık mücadelesidir. Ancak Şah İsmail siyasi varlığını devam ettirebilmek için itikadî propagandaları silah olarak kullanmaktan çekinmemiştir. Şah Abbas döneminde ise Safeviler ile Osmanlılar arasında siyasî-ticarî çekişmeler birbirini kovalamaktadır. Yani bölgede siyasi üstünlüğü oluşturmak için ticaret mekanizmasını kullanan Şah Abbas, bunu yaparken Osmanlı'yı Akdeniz-Halep ticaretinden saf dışı bırakma girişiminde bulunmuş ve Avrupa ile anlaşmak istemiştir. Ne var ki Avrupalı devletler bu duruma yanaşmamıştır. Bununla

⁷² A. Tabakoğlu, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 308.

⁷³ *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937-1530)*, Dizin ve Tıpkı Basım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995, s. x.

birlikte Osmanlı ile askeri ve dinî anlamda mücadeleler de devam etmiştir.

Safevi hükümdarı Şah Abbas, Halep'i almayı ve Hindistan ticaretine hâkim olmayı planlamış ve bölgedeki siyasi hareketlerin yanı sıra ticari hareketlerin kontrolünü de ele almak istemiştir. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı'nın ticaret gelirlerine olumsuz etki eden unsurlar arasında, Şah Abbas'ın İngiltere ile Hindistan arasındaki ticaret trafiğine İran'ı köprü yapma isteği bulunmaktadır. Öte yandan, Osmanlı için Asya ve Hindistan ticaretinin iki önemli sebebi olmuştur: biri Osmanlı'nın şehirlerinin ihtiyacını karşılamak, diğeri ise Avrupa'ya giden ürünlerin ve malların Osmanlı topraklarından geçmesini istemektir. Neticede, Osmanlı-İran arasında gerçekleşen siyasi gerginliklerin ticari alandaki tezahürü ekonomik kayıplar olarak kendini göstermekle birlikte, Osmanlı topraklarının İran toprakları üzerinden Doğu'ya açılan kapıları ya da tam tersi İran'ın Osmanlı ülkesi üzerinden Batı'ya açılan kapıları sıkıntıya girmiştir.

Kaynakça

- 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937-1530)*, Dizin ve Tıpkı Basım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995.
- 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569)*, Özet-Transkripsiyon-İndeks, C.I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1998.
- 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618)*, Özet - Transkripsiyon - İndeks ve Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2000.
- Acar, S., "Orta Doğu'nun Dünya Ticareti Bakımından Önemi ve Körfez Bunalımı Sonrası Beklentiler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (D.E.Ü.İ.B.F. Dergisi)*, 7/1, 1992, ss. 147-154.
- Alkan, N., "15. Ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolunda Kervanlar", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/11, 2006/2, ss. 141-157.

Safevi Hükümdarı Şah I. Abbas'ın Osmanlı Devleti'nin Hindistan Ticaretindeki Rolünü Engelleme Faaliyetleri

Aydoğmuşoğlu, C, “Şah Abbas Devrinde (1587-1626) İran'da Ticarî Hayat”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 48, Erzurum, 2012, s. 365-386.

Aydoğmuşoğlu, C., *Şah Abbas ve Zamanı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011.

Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1994.

Dedeyev, B., “Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 6, 2009, ss. 126-135.

Emecen, F., “Selim I”, *DİA*, 36, TDV Yayınları, İstanbul, 2009.

Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas the Great*, (Çev. Roger M. Savory), Westview Press, Colorado, 1930.

Farrokh, K., *Iran at War 1500-1998*, Osprey Publishing, Oxford, 2011.

Gündüz, T., “Safevîler”, *DİA*, 35, TDV Yayınları, İstanbul, 2008.

Hatamzad, Z, “Foreign Policy of the Safavid Empire During Shah Abbas I”, *Life Science Journal*, 10/8s, 2013.

Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1975.

www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/osmanli-padisahlari/ , Erişim Tarihi: 13.01.2020.

İnalçık, H., “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 1979-1980, ss. 1-65.

İnalçık, H., *Devlet-i 'Aliye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2009.

Khalily, R., “Azerbaycan Masallarında Şah Abbas'ın Tebdil-i Kıyafetleri”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl IV, 2/1, 2012, s. 118-139,

Safevi Hükümdarı Şah I. Abbas'ın Osmanlı Devleti'nin Hindistan Ticaretindeki Rolünü Engelleme Faaliyetleri

<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423866387.pdf>, Erişim Tarihi: 13.01.2020.

Kılıç, O., *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Yayını, Van, 1997.

Koç, Ü., *Savaştan Sanata İpek (1450-1650)*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2009.

Koprıman, K. Y., “Mısır Memlûkleri (1250-1517)”, *Türkler*, 5, Ankara, 2002, s.99-126.

Kurşun, Z., “Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve toplum Bilimleri Dergisi*, 12, 2018.

Küpelı, Ö., “Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları (İngiliz Tacirlerinin Seyahatleri, 1562-1581)”, *History Studies*, 4/1, 2012, ss. 373-385, http://www.historystudies.net/Makaleler/374670821_18%C3%96zer%20K%C3%BCpeli.pdf, Erişim Tarihi: 24.11.2019.

Kütükoğlu, B., *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1962.

Lybyer, A. H., “Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları”, Çeviren: Necmi Ülker, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, III, 1987, ss. 141-157.

Mantran, R., “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti”, *Bellekten*, (Çev. Zeki Arkan), LI/201, Ankara, 1987, ss.1433-1443.

Orbay, K., “16. ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmaretinin Mali Tarihi (1553-1650)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 22, 2007, ss.125-158.

Özcan, A., “Hindistan”, *DİA*, 18, TDV Yayınları, İstanbul, 1998.

Öztürk, M., “Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi”, *History Studies*, C. 2, Özel Sayı, 2010, <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512dbde4.pdf>, Erişim Tarihi: 18.11.2019.

Safevi Hükümdarı Şah I. Abbas'ın Osmanlı Devleti'nin Hindistan Ticaretindeki Rolünü Engelleme Faaliyetleri

Saray, M., *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 1999.

Steinmann, L. K., "Abbas and Royal Silk Trade 1599-1629", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, 14, No. 1, 1987, pp. 68-74.

Sümer, F., "Abbas I", *DİA*, 1, TDV Yayınları, İstanbul, 1988.

Tabakoğlu, A., *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005.

Teber, Ö. F., "Haydariye Taifesine Yönelik Eleştiriler: "Risâle fi Hakkı't-Tâifet'il-Haydariye Ekseninde", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, Ocak-Haziran 2007, ss. 157-177.

JAMES SILK BUCKINGHAM'IN GÖZÜNDEN XIX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN GÜNEY VİLAYETLERİ (URFA, DİYARBAKIR, MARDİN, MUSUL, ERBİL, KERKÜK, KİFRİ VE BAĞDAT)

A.SAMİ TEKİN*

Makale Gönderim Tarihi
18.04.2020

Makale Kabul Tarihi
05.06.2020

Öz: XIX. yüzyılın başlarında Mısır, Filistin ve Ürdün üzerinden Suriye'ye gelen İngiliz Oryantalist James Silk Buckingham'ın *Travels in Mesopotamia* adlı seyahatnamesi, Osmanlı Devleti'nin güney vilayetleriyle ilgili oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. James Silk Buckingham, 4 Haziran 1816 tarihinde geldiği Urfa şehrinden başlayarak Diyarbakır, Mardin, Musul, Kifri ve Bağdat şehirlerini ziyaret etmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları ve yönetiminde bulunan Mezopotamya bölgesindeki bu şehirler hakkında yapmış olduğu gözlem ve değerlendirmeler oldukça dikkat çekicidir. Buckingham'ın şehirlerin tasviri, konumları, nüfusu, etnik yapısı, inançları, ticari ve ekonomik durumları, pazarları, sosyo-kültürel yapıları, askerî varlıkları, savunmaları ve idarî yapılarıyla ilgili oryantalist bakış açısıyla yaptığı gözlem ve değerlendirmeler bölgenin tarihi açısından önemlidir. Bu çalışmada James Silk Buckingham'ın seyahatnamesinde, Mezopotamya'da bulunan şehirler hakkında verdiği bilgiler değerlendirilmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: James Silk Buckingham, Mezopotamya, Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Kifri, Bağdat

* Dr. Hava Kuvvetleri Komutanlığı, asamitekin@gmail.com

South Provinces of the Ottoman State in the First Quarter of XIXth century Through the Eyes of James Silk Buckingham (Urfa, Diyarbakır, Mardin, Mosul, Erbil, Kerkük, Kifri and Baghdad)

Abstract: British Orientalist James Silk Buckingham, who came to Syria from Egypt, Palestine and Jordan, whose travelogue “*Travels in Mesopotamia*”, contains very important information about the southern provinces of the Ottoman Empire. James Silk Buckingham visited the cities of Diyarbakır, Mardin, Mosul, Kifri and Baghdad, starting from the city of Urfa on June 4, 1816. The observations and evaluations he made about these cities in Mesopotamia region, which was under the borders and administration of the Ottoman State in XIXth century, are quite remarkable. The observations and evaluations of Buckingham with the orientalist point of view regarding the description of the cities, their locations, population, ethnic structure, beliefs, commercial and economic conditions, markets, socio-cultural structures, military assets, defenses and administrative structures are important for the history of the region. In this study, the information about the cities in Mesopotamia that Silk Buckingham gave in his travelogue has been tried to evaluate.

Key words: James Silk Buckingham, Mesopotamia, Urfa, Diyarbakır, Mardin, Mousul, Kifri, Baghdad

Giriş

Grek dilinde iki nehir arasındaki diyar anlamına gelen Mezopotamya, tarihte ilk kez M.S 116 yılında Roma İmparatoru Trajan tarafından ele geçirilen Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki toprakları tanımlamak için kullanılmıştır. Bölgenin önceleri Seleukos İmparatorluğuna ait olan güney kesimleri Part İmparatorluğuna ait iken kuzey kesimleri Roma İmparatorluğunda kalmıştır. Mezopotamya kelimesi sadece bir yere özgü coğrafi bir terim olarak kullanılmamış aynı zamanda Perslerden önce Asurlular ve Babillerin işgal ettikleri bölgeyi ifade etmek için XIX. yüzyıl tarih ve coğrafya anlatımlarında sıkça kullanılır olmuştur. Bölge kuzeyde Toroslar, güneyde ise Dicle ve Fırat nehirlerinin Basra körfezinde döküldükleri nehir

ile çevrilidir. Günümüzde ise Irak sınırları içerisinde bulunmaktadır.¹

Mezopotamya'ya bölgenin coğrafyasını, insanlarını ve kültürlerini tanımak üzere yapılan ilk seyahatler Klasik çağa kadar uzanmaktadır. V. yüzyılın ortalarında tarihçi Herodot Perslerin tarihi, kültürleri, gelenek ve göreneklere ve şehirlerinin nüfusları üzerine ilk bilgileri kaleme almıştır.² Sokrates'in öğrencisi olan Ksenefon Pers Hanedanlığının taht mücadelesinde Pers ordusunda bulunmuş ve sefer kayıtlarını tutmuştur.³ Bölgeye ait Avrupa'da ilk seyahat kitabı, Sultan I. Bayezid döneminde Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgelerini ziyaret eden ve 1396-1427 yılları arasında Osmanlı topraklarında bulunan Johann Schiltberger'in notlarıdır. 1475 yılında Ausburg'da neşredilen bu eser bölgenin Avrupa'da tanınması için oldukça önemli bilgileri içermektedir. Daha sonraki dönemlerde bölgeye zaman zaman seyyahlar gitmiş ve seyahat notları neşredilmiştir. İtalyan Pietro della Vale (1614-1626), İngilizler John Eldred (1583), Anthony Sherley (1613) ve Fransız Seyyah Tavernier (1678) bölgeye giden seyyah ve araştırmacılarıdır.⁴

XVIII. yüzyılda seyahatler metodolojik ve sistematik anlamda bölgenin tarihi, topografyası ve kültürüne hizmet eden bir aydınlatma projesine dönüşmüştür. Bölgenin antik eser zenginliği Batı toplumlarının dikkatini çekmiş ve ilgi uyandırmıştır. Doğu Hindistan Şirketi'nin (East India Company) 1816 yılında Bağdat'ta bir temsilcilik açması sonucunda bölgeye gelen memurlar ve uzmanlar, antik kalıntıları inceleme imkânına sahip olmuşlardır. XIX. yüzyılda Mezopotamya hakkında derin bilgilere sahip olan İngiliz arkeoloğu Austin Layard'ın keşiflerini ihtiva eden Asur eşyalarının British Museum'da sergilenmesi Londra'da oldukça büyük yankı uyandırmıştır. Austin Layard, 1841 yılında ilk kez gittiği Mezopotamya'da Asur Devleti'nin son başkenti Musul yakınlarında Dicle nehrinin doğu kesiminde bulunan antik "*Ninova*" kenti ile yine Musul yakınlarında bulunan ve günümüzde Kalhu olarak bilinen antik "*Ninrud*"

¹ Gwendolyn Leck, "*Mesopotamia*", Literature of Travel and Exploration an Encyclopedia II, New York 2003, s.787 vd.

² A.D.Godley, Herodotus, Vol II Books III-IV, William Heinemann. London 1928, s.5 vd.

³ Kathleen Kuiper, Mesopotamia The World's Earliest Civilization, Britannica, New York 2011, s.11

⁴ Gwendolyn Leck, a.g.e., s.787.

kentini keşfetmiştir. Daha sonra 1845-1847 yılları arasında ikinci kez Asur bölgesine giderek kazılar icra eden Layard, kendisinden sonra bölgeye giden kâşif ve seyyahlara ilham kaynağı olmuştur.⁵ XX. yüzyıl başlarında, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra İngiliz işgali dönemi ve Irak monarşisi döneminde bölgeye giden İngiliz yöneticiler de tecrübelerini, seyahatlerini ve keşiflerini kaleme almışlardır.

Tarihte pek çok medeniyete ev sahipliği yapan Mezopotamya bölgesi, yalnızca arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkarılan antik şehirler bağlamında değil, aynı zamanda Avrupa devletlerinin siyasi ve ekonomik çıkarları için de önemli bir konuma sahiptir. Bu haliyle antik çağdaki çeşitli medeniyetlerin muharebe alanı olan Mezopotamya, XIX. yüzyılda özellikle Akdeniz havzasında Fransa ve İngiltere'nin siyasi ve ekonomik çıkar mücadelesinin merkezi konumuna gelmiştir. Fransa'nın denizlerde üstünlüğe sahip İngiltere'ye karşı 1807 yılında başlayarak 1814 yılına kadar devam edecek olan Kıt'a Ablukası uygulamasıyla İngiliz ticari mallarının Avrupa'ya girmesini engellemesi⁶ ve İngiliz deniz ticaretine ambargo koyması, İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi üzerinden Hindistan'da yapmış oldukları ticaretin ehemmiyetini ortaya çıkarmıştı. O sebeple Irak ve Basra körfezini Hindistan'a bir çıkış kapısı olarak gören İngilizlerin bölgeye ilgisi giderek artmaya başlamış ve Doğu Hindistan Şirketi, 1816 yılı öncesinde Bağdat'ta temsilcilik açmıştı.⁷ İngiltere'nin Mezopotamya'ya olan stratejik ilgisi esasen Hindistan'ı kontrol etmek istemesi sonucunda ortaya çıkmıştı.⁸

Fırat nehrinin Hindistan ile yapılacak ticarete kullanılması ve İskenderun körfezinden demiryolu ile Şattü'l-Arab'a kadar uzanacak yeni bir ticaret yolu fikrini geliştiren İngilizler, bölgenin ticarî imkânlarından faydalanmak için azami gayret sarf etmeye başladılar. İngilizlerin bölgedeki ticarî ve siyasî faaliyetlerinin öncü kuvveti ise daha önce Hindistan, Afganistan ve Türkistan'da olduğu gibi bölgeye gönderdikleri oryantalistler oldu. İngiltere'nin Hindistan ve çevresindeki ticarî imtiyazlarını koruyacak ve Doğu Hindistan Şirketi'nin faaliyetlerini destekleyecek her türlü bilgiyi şirket merkezine aktaran

⁵ Jane R. McIntosh, *Ancient Mesopotamia, ABC*, Oxford 2003, s.26.

⁶ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2001*, Der Yayınları, İstanbul 2006, s.25.

⁷ Geoff Simons, *Iraq: From Sumer to Saddam*, Macmillan, London 1996, s.182.

⁸ Stuart A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914*, Ithica Press, United Kingdom 2008, s.3

oryantalistler, bu defa Mezopotamya hakkında bilgi toplamak üzere bu bölgeye yöneldiler.

1800'lü yılların başından başlayarak Mezopotamya bölgesine gönderilen İngiliz oryantalistlerin en önemli simalarından birisi de James Silk Buchingham'dır. 25 Ağustos 1786 tarihinde İngiltere Falmouth yakınlarındaki Flushing'de dünyaya gelen Buckingham, yazar, edebiyatçı ve oryantalisttir. Henüz on yaşında iken denizciliğe başlamış, üçüncü deniz seyahatinde Fransızlar tarafından esir alınmış ve yaklaşık üç yıl Corunna'da savaş esiri olarak tutulmuştur.⁹

Özgürlüğüne kavuştuktan sonra kendini edebiyat ve yazarlığa veren Buckingham, 1818 yılında Calcutta'ya giderek "*Calcutta Journal*" adında bir gazete kurdu. Burada İngiliz Hindistan Hükümeti'ni büyük bir cesaretle eleştiren yazılar kaleme aldığı için tutuklandı Londra'ya gönderildi. Ancak İngiliz Avam Kamarası tarafından aklanarak tekrar Hindistan'a dönmesine izin verildi. Buckingham, İngiltere'nin doğuda sahip olduğu ülkeler ve topraklarla ilgili bilgileri İngiltere geneline yaymak için 1824 yılından 1829 yılına kadar "*Oriental Herald and Colonial Review*" adlı gazeteyi çıkardı. 1830 yılında "*Oriental Quarterly Review*" adlı gazeteyi, daha sonra da "*Oriental Herald*" adlı gazeteleri çıkaran Buckingham, sürekli doğu ve oryantalizm konularında yayımlar yaptı.¹⁰

Buchingham, Hindistan'daki görevleri sırasında Filistin, Arabistan, Suriye, Irak, İran ve Türkiye'nin de olduğu pek çok ülkeye seyahatlerde bulundu ve bu seyahatleri ile ilgili bilgileri yayımladı. Doğu bölgelerini kaleme aldığı Seyahatnameleri; "*Travels in Palestine, through the countries of Bashan and Gilead (1822)*", "*Travels among the Arab Tribes inhabiting the East of Syria, and Paletsine (1825)*", "*Travels in Mesopotamia (1827)*" ve "*Travels in Assyria, Media, and Persia (1830)*"dır.¹¹ James Silk Buckingham gittiği bölgelerin coğrafyaları sosyo-kültürel yapıları, ekonomileri, yönetim şekilleri, askeri varlıkları, nüfus sayıları, etnik yapıları, ahalinin giyim kuşamları ve şehir yapılarını gözlemleyip raporlamıştır. Topladığı tafsilatlı bilgiler aynı zamanda istihbarat bilgileri niteliğindedir. Hindistan görevini

⁹ James Silk Buckingham, *Autobiography of James Silk Buckingham; Including His Voyages, Travels, Adventures, Speculations, Successes And Failures*, Vol.1, Longman, London 1855, s.95 vd.

¹⁰ Russel Banker, "*James Silk Buckingham*", *Dictionary of National Biography*, Vol. VII, London 1886, s.202.

¹¹ Russel Banker, a.g.e.,s.202 vd.

tamamlayan Buckingham, 1832 yılında siyasete girmiş ve İngiliz Parlamentosuna seçilmiş, 1837 yılına kadar parlamenterlik yaptıktan sonra ise emekli olup Amerika seyahatine çıkmıştır.¹²

1. James Silk Buckingham'ın Urfa Gözlemleri

1816 yılı başlarında Mısır ve Filistin üzerinden Halep'e gelen James Silk Buckingham, bir süre burada kaldıktan sonra Mayıs ayı ortalarında Urfa'ya hareket etmiştir. Bu seyahatinde diğer Batılı oryantalistlerde görüldüğü gibi seyahat yapacağı bölgenin sosyo-kültürel yapısına uygun olarak Müslüman kıyafetleri giyen Buckingham, seyahat süresince kendisine Musul'da tüccar olan ve sürekli kervanlarla yola çıkan Hacı Abdurrahman'ı rehber olarak tutmuştur. 4 Haziran 1816 tarihinde Urfa'ya ulaşan Buckingham'ın Urfa'daki ilk gözlemleri şehrin genel görünümü ve yerleşimiyle alakalı olmuştur. Urfa'nın bir tepenin doğu yamacına kurulduğunu şehrin batı yönünün yüksek, doğu yönünün ise alçak bir pozisyonda bulunduğunu ve şehrin tamamının düz olduğu söylemektedir. Buckingham, Urfa şehrini çevreleyen surlarla ilgili olarak; *"Şehri çevreleyen surlar üç ila dört mil uzunluğunda düzensiz üçgen şeklindedir. Surların batı kısmı kuzey ve güney yönlerinde ilerlemekte, güney kısmı ise doğu-güneydoğu ve batı-kuzeybatı yönlerinde ilerlemektedir. Kuzeydoğu yönünde bulunan üçüncü ya da en uzun kısmı olan bölüm kuzey batı ve güneybatı yönünden diğer iki kısmı birbirine bağlamaktadır. Bu kısımların en kısası bir mil uzunluğunda olmakla beraber içindeki alan iyi doldurulmuştur."* bilgisini paylaşmaktadır.¹³

Buckingham Urfa şehrinin coğrafi yapı ve görünüşüne dair ilave bilgiler de vermektedir: *"Kent, batı yönünde yeni mezarlıklar, bağ ve bahçeler ile kuzey yönünde yükselen vadilerle çevrilmiştir. Doğu yönünde çıplak bir tepeyi sona erdiren verimli bir ova bulunmaktadır. Kuzeydoğu yönünde ufka bir deniz misali uzanan ve oradan bir kum çölüne inen ova bulunmaktadır. Şehrin güneybatısında şehre yukarıdan bakan yüksek bir tepe bulunmakta olup yıkık bir kalenin surları tepeyi taçlandırmaktadır."*¹⁴

Şehre girişi müteakip şehrin mimarisi, evleri ve kentsel yapısı hakkında bilgiler veren Buckingham'a göre şehirde

¹² J.S.Buckingham, s.250 vd,

¹³ Buckingham, Travels in Mesopotamia, London 1827, s.78.

¹⁴ Buckingham a.g.e, s.78.

bulunan evlerin tamamı taştan ve ustalıklı inşa edilmiştir. Evlerin inşasında Halep şehri benzeri süslemeler mevcuttur.¹⁵ Evlere çoğunlukla sokaktan küçük bir kapı ile girilmekte olup kapılar bir avluya açılmaktadır. Üst katlarda bulunan odalar şaşaalı bir şekilde dekore edilmiştir. Üst katların üzerinde teras bulunmakta olup divan tarzı yataklar bulunmaktadır. Yaz mevsiminde tüm gece burada geçirilmektedir.¹⁶ Urfa'da sokaklar dar olmakla beraber sokakların her iki kenarında taştan yapılmış su kanalları bulunmaktadır. Eğimli olan bu su kanalları genelde temizdir. Burada bulunan pek çok evin dış kapısında Halep şehrinde olduğu gibi Arapça "Maşallah" ve tarih yazan bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe yalnızca hac farızasını yerine getirenlere verilen bir ayrıcalıktır. Kitabede bulunan tarih hac farızasının yerine getirildiği tarihtir.¹⁷

Buckingham, Urfa şehrinde bulunan pazaryerleri, pazaryerlerinin fiziki durumları, ticareti ve tüccarlar hakkında da gözlemlerde bulunmuştur. Şehirde çok sayıda pazaryeri bulunduğunu, pazarların iyi ikmal edildiğini belirten Buckingham; *"Urfa'da pazaryerleri ürün çeşidi ve üretim koluna göre düzenlenmiştir. Ayakkabı pazarı küçük fakat diğerlerine göre daha geniş ve temizdir. Pazarın üst kısmı tonozlu bir örtü ile kapatılmış, iç kısmı beyaz rengine boyanmış ve ışığın girişine imkân sağlayacak cam pencereler bırakılmıştır. Diğer pazarların çoğu da bu şekilde üzerleri yağmur ve güneşten koruma amaçlı olarak kapatılmıştır. Bu çeşit pazarlarda genellikle pamuk ve bez ya da kumaş tarzı ürünler satılmakta olup bu pazarlar İzmir, Şam, Kahire ve Halep'teki pazarlara eşdeğerdir. Urfa pazarlarında Hindistan, Türkiye ve İran'dan gelen Kaşmir ve benzeri mallar bulunmasına karşın İngiliz malları pek nadir bulunmaktadır. Eskiden buralarda kumaş, alet-edevat, basma kumaş ve cam ürünlerin ticaretini yapan pek çok İngiliz tüccarının bulunduğu söylenmekte olup günümüzde bu tüccarlardan eser kalmamıştır. Pazarda çok az sayıda kalitesi düşük Halep kökenli Frenk tüccarların sahip olduğu kumaş balyaları bulunmaktadır."* sözleriyle pazaryerlerindeki gözlemlerini aktarmaktadır. Ayrıca Urfa'nın ticaret potansiyelini değerlendiren Buckingham, pazaryerlerinde bulunan kumaşların düşük kalitede ve yüksek fiyatlı olduğunu belirtmekte, Halep'te bulunan İngiliz kumaş fabrikalarının gücünün artırılması durumunda İngiliz mallarının

¹⁵ Buckingham a.g.e, s.78.

¹⁶ Buckingham, a.g.e., s.79.

¹⁷ Buckingham, a.g.e., s.79

kalitesinden ötürü pazarda hâkimiyeti sağlayacağını düşünmektedir.¹⁸

Şehirde çok sayıda han ya da kervansaray bulunduğunu dile getiren Buckingham; *“Bu hanlardan Kulakoğlu Hanı şehrin dış eteklerinde bulunmaktadır. Bu han avlusunda yüklü olarak yüz deve, çevresindeki ahırlarda pek çok at, eşek ve katır ile üst kısmında bulunan odalarda yaklaşık iki yüz yolcuyla barındırabilecek kapasitede bir handır. Handa iyi kalitede bir su kuyusu ve insanların altında serinledikleri ve vakit geçirdikleri yapraklı bir ağaç bulunmaktadır. Şehirde bulunan diğer bir han ise Han-el-Gümruk’tür. Han’ın alt ve üst odaları yaklaşık yüz kişiyi barındırabilir. Odaların pek çoğu en az sekiz on kişiyi tek oturumda alabilecek büyüklüktedir. Bu odaların birçoğu halı, minder ve yastıklarla döşenmiştir. Bu hanın bir kapısı pazaryerine açılmakta olup pazaryeri ile iletişim halindedir. Hanın diğer kapısında bulunan sokakta bir cami bulunmaktadır. Müslümanlar bu camide ibadet etmektedir.”* diyerek bu hanlar hakkında tafsilatlı bilgiler de paylaşmaktadır.¹⁹

Şehirde görünen minareli on beş cami bulunduğunu belirten Buckingham, bu camilerden *“İbrahimü'l-Halil”* Camisi olarak bildirdiği *“Halilü'r-rahman”* Camisi'nin şehirdeki en geniş cami olmamasına karşın dış görünüşünün en güzel olan cami olduğunu bildirmektedir. Buckingham ayrıca cami külliyesinde bulunan Balıklı Göl ve göldeki balıklarla ilgili; *“Cami aynı zamanda en çok saygı gören bir cami olup camide bulunan havuz balıklarla dolu olup balıklar Hz. İbrahim saygısına binaen korunmaktadır. Şehir ahali balıklar tutulsa bile hiçbir pişirme işlemi vücutları üzerinde herhangi bir etki yaratmaz inancına sahiptir. Ben bu inancın sadece bir batıl inanç olduğuna inanıyorum ve bu inanç sadece alt sınıfa mensup ahali üzerinde bu kaynağın bozulmaması için etkilidir...”* bilgisini paylaşmaktadır. Buckingham Balıklı Göl'den Hıristiyan tebaa tarafından çalınan balıkları akşam yemeğinde yediğini de ilave etmektedir.²⁰

Buckingham Urfa'da dört ya da beş büyük hamam olduğunu belirtmektedir. Bu hamamların çok iyi oldukları söyleyen Buckingham, Urfa ziyaretinde kaldığı hana yakın olan bir hamamda yıkandığını söylemektedir. Ayrıca hamamlardan

¹⁸ Buckingham, a.g.e., s.80 vd.

¹⁹ Buckingham, a.g.e., s.81.

²⁰ Buckingham, a.g.e., s.82.

kadın ve erkeklerin farklı saatlerde istifade ettiğini, erkekler için şafak ve sabah vakitlerinde, kadınlar için ise gün batımı vakitlerinde hizmet verildiğini belirtmektedir.²¹

Urfa'da bulunan imalathanelerin çoğunlukla tüketimdeki önceliğine göre tesis edildiğini söyleyen Buckingham, şehirde tüketimi en çok olan malın pamuklu olmasından dolayı pamuk ve yün dokuma imalathanelerinin göze çarptığını belirtmektedir. Ayrıca kumaş imalatının yaygın olmakla birlikte İngiliz kumaşı kalitesinde gömlek, erkek ve kadın kıyafeti ile diğer amaçlı kullanım için olan kumaş imalatı yapıldığı bilgisini paylaşmaktadır. O, ayrıca *“Kumaşlara baskı yapıldığında başörtüsü, şal ve kaftan gibi farklı şekillere dönüşebilmektedir. Bu kumaşlar aynı zamanda Türkiye’de yaygın olarak kullanılan divanlarda yastık olarak da kullanılmaktadır. Pamuk kumaşların baskı işlemi çok yavaş ve zahmetlidir. Baskı işlemine tabi olan kumaşların fiyatı ikiye katlanmaktadır. Urfa’da imal edilen yünlü kumaşlar pamuklu kumaşlara göre daha kalındır. İngiltere’de denizcilerin giydiği kışlık ceketlerin kalınlığına eşit kalınlıktadır. Yün kumaşlar genelde orijinal renkleri olan kahverengi olmakla beraber bazen de çivit ile boyamaya tabi tutularak satılmaktadır.”* sözleriyle kumaş dokumacılığı hususunda oldukça tafsilatlı bilgiler vermektedir.²²

Buckingham, Urfa'da kumaş imalathanelerine ilaveten diğer iş kolları olan halı dokumacılığı, semercilik, demircilik, duvar ustalığı ve marangozluğa yönelik tespitlerde de bulunmuştur. Buckingham; *“İyi kalitede birkaç çeşit halı dokunmaktadır. Bazı imalathaneler keçeden çuval ve torba imal etmektedir. Çok iyi kalitede ipek kuşak imali yapılmaktadır. Şehirde her çeşit semer ve demircilik iyi bir şekilde ifa edilmektedir. Duvar ustaları ve marangozların işçiliği diğer büyük Türk şehirlerindeki ustaların işçiliğine eşit durumdadır...”* tespitleriyle Urfa'da zanaatın gelişmiş olduğunu dile getirmektedir.²³

Buckingham, yemek kültürüyle ünlü Urfa'nın küçük olmasına karşın şehirde bol miktarda lokanta ve kahvehane bulunduğunu lokantalarda kuzu etinden kebab yapıldığını, kahvehanelerde nargile içiminin yaygın olduğunu yazmaktadır. Kuzu etinin küçük parçalara ayrılıp demir şişe dizilerek kömür

²¹ Buckingham, a.g.e., s.82.

²² Buckingham, a.g.e., s.83 vd.

²³ Buckingham, a.g.e., s.85.

üzerinde pişirilen kebaptan bahseden Buckingham, Urfa yöresinde yaygın olarak “Kubbe” adı verilen yemekten de bahsetmektedir. Kubbe yemeğinin patates ve kıyma ile ya da sade olarak servis edildiğini belirtmektedir. Buckingham, Urfa’nın yemek kültürü ile ilgili olarak; “*Bu yemekler lokantalarda, kahvehanelerde ya da özel konutlarda yenebilmektedir. Şehirde bol miktarda bulunan sebzelerin arasında geniş yapraklı marul da bulunmaktadır. Marul günün her saatinde yenilebilmektedir. Çiğ pırasa ve soğan kebabın yanında servis edilmektedir. Urfa’da sıcak yaz aylarında Toros dağlarından getirilen karlar bir İngiliz poundu ağırlığı bir para karşılığında satılmaktadır. Bu karlar tatlandırıcılarla karıştırılıp yenilmektedir. Ucuz yollu bu ferahlatıcıyı en fakir insanlar bile satın alabilmektedir. Buzlu süt, ballı şerbet ve tarçımlı su zengin kesim için günün sığağını alan lüks ürünlerdir.*” bilgisini paylaşmaktadır.²⁴ Buckingham, Urfa’da yetiştirilen meyve çeşitlerine yönelik olarak yaptığı gözlemlerde Urfa’da esasen dut, ayva, kayısı, incir, fıstık ve nar meyvelerinin yetiştirildiğini narenciye ürünlerinden limon, portakal ile karpuz tarımının görülmediğini belirtmektedir.²⁵

Buckingham Urfa ahalsinin nüfusu, etnik kökenleri, dinleri ve konuşulan dillere yönelik olarak da önemli bilgiler vermektedir. Bu hususta; “*Urfa’nın nüfusu yaklaşık olarak 50.000 olarak tahmin edilmektedir. Bu nüfusun içerisinde 2.000 Hıristiyan, 500 Musevi bulunmakta olup geri kalanı Müslüman ahalden oluşmaktadır. Hıristiyanlar çoğunlukla Ermeniler ve Süryanilerden mütevellittir. Her grubun ayrı kilisesi bulunmaktadır. Ayrı mahallelerde ikamet ederler. İnanç, ritüel ve dilleri birbirinden oldukça farklıdır. Ermeniler genellikle Türkçe, Suriyeliler ise Arapça konuşmaktadırlar. Hem Hıristiyan hem de Museviler ticaretle işgallerdir. Bir kısım tüccar kervanlar ile ticaret yaparken diğer kısım tüccar ise sabit pazarlarda satış yapmaktadır. Musevi tebaaya ait bir sinagogunun varlığına şahit olamadım. Fakat evlerinin haricinde bir ibadet yerlerinin olduğunu tahmin ediyorum. Urfa’da çoğunlukla Türkçe konuşulmaktadır. Pazaryerlerinde nadiren de olsa diğer dillere rastlanmaktadır. İbranice, Ermenice, Kürtçe, Suriye dili, Arapça ve Farsça bu dillere mensup ahali tarafından konuşulmaktadır.*” demektedir.²⁶ Buckingham ziyareti esnasında yerel ahali ile de

²⁴ Buckingham, a.g.e., s.85.

²⁵ Buckingham, a.g.e., s.86.

²⁶ Buckingham, a.g.e., s.86.

temas kurarak onlarla konuştuğunu ve onların büyük bir hoşgörüyü sahip olduklarını şu sözlerle anlatmaktadır: *“Konuşma şansı bulduğum yerel halk kibar ve farklı din ve yabancılara karşı saygılıdır.”*²⁷

Urfa ahalisinin giyim kuşamları hakkında değerlendirme yapan Buckingham; *“Müslüman tebaaya mensup erkekler Şam vilayetindeki erkeklerin giyim şeklinde giyinmektedir. Urfa’da erkekler genelde fes takarlar. Poşular genelde geniş, parlak, çok renkli ve kışlarından püsküllüdür. Gömlelerde göze çarpan şey diğer yerlerdeki gömlelerin aksine kol kesimleri bilek hizasında değil yere değecek kadar uzun olarak kesilmesidir. Kadınlar alt elbiselerinin üzerine kaftan giymekte ve yüzlerini peçe ile örtüp İstanbul parfümü kullanmaktadırlar.”* sözleriyle kılık-kıyafet ile ilgili gözlemlerini aktarmaktadır. Ayrıca Urfa’da dövmenin oldukça yaygın olduğunu, neredeyse tüm sosyal sınıflara ait insanların yüzlerine dövme yaptırdıklarını vurgulamaktadır.²⁸

2. James Silk Buckingham’ın Mardin Gözlemleri

Buckingham, Urfa ziyaretinin ardından 22 Haziran 1816 tarihinde Mardin’e ulaşmıştır. Mardin’e adını veren efsane ve Mardin adının etimolojik olarak tanımlamasını yerel halktan öğrendiği hikâye üzerinden seyahatnamesine aktarmıştır. Efsaneye göre civarda yaşayan bir Kürt bölgesindeki insanların tehdidinden korunmak için evini buraya inşa etmiştir. Sürülerinden kaçan koyunları bu tepede aramak için buraya gelen kadınlar bu adamın evini bulmuş ve evin ulaşılabilir olduğundan dolayı şaşırıp kalmışlardır. Adamla bu konuda sohbet ederken adama *“Mare--deen”* demişlerdir. *“Mare--deen”* Kürtçeden Arapçaya tercüme edildiğinde *“Rajulmajnoon”* İngiliz dilinde ise *“Mad-man”* yani *“çılgın adam”* anlamına gelmektedir. *“Mare-deen”* zamanla Mardin ismine dönüşmüştür.²⁹

Buckingham Mardin şehrinin genel görünüşüyle ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır: *“Mardin yüksek bir tepenin eteklerine kurulmuştur. Tepe şehir ile aynı adı taşımaktadır. Bu tepenin zirvesi tamamıyla kireç taşıyla kaplıdır. Tepe üzerinde bir kale bulunmaktadır. Şehir kalenin aşağısında bu tepenin doğu ve güney kısımlarına inşa edilmiştir. Tepenin dik yamacı kale için*

²⁷ Buckingham, a.g.e., s.88.

²⁸ Buckingham, a.g.e., s.87.

²⁹ Buckingham, a.g.e., s.189 vd.

doğal bir savunma hattı oluşturmaktadır. Kalede az sayıda top bulunmaktadır. Mütesellimin de yaşadığı kale bölgesini koruyan yaklaşık elli kadar asker bulunmaktadır. Şehir kale ile birleşen surlarla çevrilmiştir. Surların çevresi kale ile beraber iki milden daha fazla uzunluktadır. Surlar bölgenin coğrafyasından dolayı düzensiz bir şekilde ilerlemektedir...³⁰ Görüldüğü gibi Buckingham, Mardin'in stratejik konumu, kalesi, surları ve kaledeki askerî varlığı ile ilgili bilgiler vermektedir.

Mardin evleri ve sokaklarıyla ilgili gözlemlerde bulunan Buckingham, Mardin'deki evleri ve tepe eteklerine konumlandırılmalarını Roma tiyatrolarına benzetmiştir. Bu hususta; *“Şehirdeki sokaklar Malta'daki sokaklara benzer şekilde ardeşik şekilde bulunmaktadır. Evler taştan yapılmış olup iyi taş işçiliğiyle yapılmış az sayıda ev bulunmaktadır. Evler genellikle küçük ve sadedir. Evlerin damları genelde düz olmakla beraber damlarında tahta kalaslardan yapılmış yaz sıcaklarında uyumak, akşamları vakit geçirmek ve yemek yemek için kullanılan sundurmalar bulunmaktadır.”* demektedir.³¹

Şehirde sekiz caminin bulunduğunu kayıtlara geçen Buckingham bu camilerden beş tanesinin küçük ve sade, diğer üç caminin ise büyük olduğunu söylemektedir. Ona göre *“Camilerin kapı ve pencerelerinde Arap tarzı taş işçiliği bulunmaktadır. Bu camilerden Ulu Cami'nin minaresi eşsizdir. Minare kare şeklinde taban üzerine dairesel olarak uzanmaktadır. Minarenin üzerinde taş işçiliği ile yapılan kabartma süslemeler bulunmaktadır.”* Buckingham şehirde Ulu Cami'nin eskiden bir kilise olduğunu söylendiğini belirtmektedir. Kendisine göre camiye dışarıdan bakıldığında kilise olduğuna dair bir intiba taşımamaktadır.³²

Buckingham Mardin'de bulunan hamam, kahvehaneler, kervansaray ve pazaryerleri ile ilgili tafsilatlı olmayan sınırlı bilgiler sunmaktadır. Bu hususta; *“Şehirde üç adet hamam bulunmaktadır. Bu hamamlara çok sayıda insan gelmediği ve suların yetersiz olduğu söylenmektedir. Bu hamamlardan birisi “Hamam el-Emir” hamamıdır. Genellikle Türk şehirlerinde yaygın olarak bulunan kahvehaneler bu şehirde bulunmamaktadır. Şehirde gördüğüm tek kervansaray küçük ölçekte olup şehirdeki en iyi kervansaray olduğu söylenmektedir.*

³⁰ Buckingham, a.g.e., s.189 vd.

³¹ Buckingham, a.g.e., s.190.

³² Buckingham, a.g.e., s.191.

Sayıları çok olmasına karşın şehirdeki pazaryerlerinin üzeri diğer pazaryerlerinde olduğu gibi kapalıdır. Pazaryerleri dar ve iyi bir şekilde ikmal edilmemektedir.” demektedir.³³

Buckingham Mardin ahalisinin nüfusu, etnik kökenleri, dinleri ve hane sayılarına yönelik olarak da önemli bilgileri paylaşmaktadır. Ona göre; *“Şehrin nüfusu yaklaşık olarak 20.000 düzeyindedir. Nüfusun en az üçte ikisi Müslümanlardan oluşmakta olup geri kalanını Hıristiyan ve Museviler oluşturmaktadır. Süryanilerin 2.000, Ermenilerin 500, Katolik Ermenilerin 1.000, Nasturi ya da Keldanilerin 300, Musevilerin ise 400 kişiden oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu dinlere mensup olan tebaanın kendilerine ait ibadethane ve din adamları bulunmakta olup Süryanilerin şehirde iki kilisesi bulunmaktadır.”*³⁴

Mardin ahalisinin giyim kuşamları hakkında değerlendirme yapan Buckingham tüccar kıyafetinin açık renkli ve canlı olduğunu, pantolon kısımlarının daha düz ve sert kumaştan yapıldıklarını ifade etmektedir. Ona göre; *“Mardin’de neredeyse tüm sınıflara tabi insanlar elbiselerinin üzerine kalın yünlü aba giymektedir. Yazın mümkün olduğunca az kalınlıkta kıyafet giymekte olup en kalın giysi olarak cübbe kullanılmaktadır. Hem Müslüman hem de Hıristiyan kadınlar Mısır’da olduğu gibi mavi renkte kumaştan imal edilmiş örtü ile vücutlarını örtmektedirler. Müslüman kadınlar ayrıca yüzlerini peçe ile kapatmaktadırlar. Kadınların bazıları burunlarına hıznma, tüm genç delikanlı ve yetişkin gençler özellikle sağ kulaklarına küpe takmaktadırlar. Bölgede sıkça rastlanan çıban bu bölgede yaşayan insanların yüzlerinde de görülmektedir.”*³⁵

3. James Silk Buckingham’ın Diyarbakır Gözlemleri

James Silk Buckingham 27 Haziran 1816 tarihinde Diyarbakır’a gelmiş ve şehre girmeden önce şehrin konumu ve görünümüyle ilgili ilk gözlemlerini yapmıştır. Buckingham’ın ilk gözlemlerine göre Diyarbakır şehri ilk bakışta görünüş olarak surlarla çevrilmiş ve güçlendirilmiş, hâkim bir konumda ve konumu itibarıyla güçlü bir şekilde savunulan, cami ve kuleleriyle muhteşem bir şehirdir. Bulunduğu bölgenin tamamı toprak olarak verimli ve üretken bir yerdir. Buckingham, şehri şöyle tasvir etmektedir; *“Kürdistan yönüne, doğuya doğru bakan*

³³ Buckingham, a.g.e., s.191.

³⁴ Buckingham, a.g.e., s.191 vd.

³⁵ Buckingham, a.g.e., s.193 vd.

yüksek dağlar muhteşem bir hat çizmektedir. O yönde bulunan bağ ve bahçeler ile köprüler manzaraya katkı yapmakta ve şehrin kurulduğu tepenin eteklerinden geçen Dicle nehri Diyarbakır'a mükemmel bir manzara ve tarımsal bir zenginlik sunmaktadır. Dicle nehrini geçtikten sonra yolun sağ ve solunda bahçeler bulunmakta ve mezarlıklar göze çarpmaktadır. Şehre Türklerin "Mardin Kapısı" Arapların ise "Bab el-Mardin" olarak adlandırdıkları kapıdan girilmektedir. Şehrin tamamı bazalt taşlardan inşa edilmiştir. Bazalt taşı koyu renklidir ve Ürdün'de bulunan taşlara benzemektedir.³⁶

Buckingham Diyarbakır çevresini saran surların giriş kapıları hakkında oldukça tafsilatlı bilgiler vermiştir. Şehirde dört adet giriş kapısı bulunduğunu, bu kapıların gelinen ya da gidilen yön ve bölgelerin isimleri ile adlandırıldıklarını; "Birinci kapı güneybatıda bulunan "Mardin Kapısı" ya da "Bab el-Mardin" kapısıdır. Batı yönünde bulunan ikinci kapı "Rum Kapısı" (Urfâ Kapısı) ya da "Bab el-Roun"kapısı, kuzey yönünde bulunan üçüncü kapı "Dağ Kapı" ya da "Bab el-Jebel" kapısı, dördüncü kapı ise doğu istikametinde bulunan "Yeni Kapı" ya da "Bab el-Jedeed" kapısıdır. Birinci kapı Mardin yönüne, ikinci kapı Rumeli'ye, üçüncüsü Ermenistan ve Kürdistan dağlarına, yeni ve dördüncü kapı ise Dicle nehri yönüne açılmaktadır." sözleriyle dile getirmektedir.³⁷

Üçüncü ve dördüncü kapı arasında şehrin kuzeydoğu açısında bir kale bulunduğunu belirten Buckingham kale, kalenin bulunduğu surlar, hâkim konumu ve askeri varlığı konusunda "Kale aşağısında Dicle nehrinin akış yönüne bakmakta olup tüm şehre hâkimdir. Şehri saran surlarda kare ve yuvarlak biçimde kuleler bulunmakta olup surlar yüksek ve güçlü bir şekilde kesme taştan inşa edilmiştir. Surların en güçlü olduğu kesimleri ise kuzey yönünde olmaktadır. Surların bu kısmı ilaveten güçlendirilmiş ve topçu bataryaları ile donatılmıştır. Toplar surlarda bulunan pencereler vasıtasıyla hedeflenmektedir. Kaleden bakıldığında şehrin uzak kısımları rahat bir şekilde görülebilmektedir. Batı yönüne bakıldığında Karadağ uzantıları görülebilmektedir. Dağ orta yükseklikte olup düzenli bir şekilde kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanmakla beraber Diyarbakır'a 10-15 mil uzaklıkta bulunmaktadır. Kuzey yönünde Muş Dağı bulunmakta olup bu dağ üzerinden Ermenistan ve Erzurum'a

³⁶ Buckingham, a.g.e., s.208.

³⁷ Buckingham, a.g.e., s.210 vd.

gidilmektedir. Muş Dağı doğu istikametinde Diyarbakır'a yaklaşık olarak 20 mil uzaklıkta bulunmakta olup batı-doğu yönünde uzanmaktadır. Muş Dağı, Toros dağlarının uzantısıdır. Kuzeydoğu yönünde aşağı doğru kıvrılan Dicle nehri görülmektedir. Kale şehre hâkim olmasına karşın yıkık ve bakımsız bir durumdadır.” bilgilendirmesini yapmaktadır.³⁸

Diyarbakır şehrinin Urfa şehrinde olduğu gibi geniş bir alana yayılmadığını belirten Buckingham, Diyarbakır'daki evlerin Urfa evlerinden görünüş itibarıyla tamamen farklı olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir; *“Urfa evleri genellikle beyaz kireç taşından imal edilmesine karşın Diyarbakır'daki evlerin birinci katları siyah bazalt taşlarından, üst katları ise koyu renkli tuğlalardan inşa edilmiştir. Şehrin içerisinde birkaç cami, kule ve içerisinde ağaçlar olan bahçeler bulunmaktadır. Bu manzara binaların ağır rengini birazda olsa hafifletmektedir.”*³⁹

Buckingham Diyarbakır'ın nüfusunun yaklaşık 50.000 civarında olduğunu tahmin etmektedir. Nüfusun çoğunluğu askerler, memurlar, tüccarlar ve tamircilerden mütevellit Osmanlı Türklerinden oluşmaktadır. Türklere ilaveten sayıları 1.000 civarında olan Ermeni tebaanın da bulunduğunu belirten Buckingham, Katolik cemaatine mensup Türk, Arap ve Ermeni hane sayısının 500 civarında olduğunu ve Süryani mezhebine mensup 400 hane bulunduğunu söylemektedir. Hristiyan cemaat arasında Rumların da bulunduğu dikkatini çeken Buckingham, Rumların sayısının 50 hane civarında olduğunu kayda geçmektedir. Diyarbakır'da bulunan Musevi ahali konusunda ise sayılarının Halep, Bağdat ve İstanbul'a olan göçlerden dolayı hızla düştüğünü ve bu nedenle hane sayılarının bir düzineden daha az olduğunu ilave etmektedir.⁴⁰

Buckingham, *“Kaleden bakıldığında Diyarbakır'da minareli 15 caminin olduğu görülmektedir. Bu camilerden dokuzunun minareleri İslami mimari ile dairesel olarak inşa edilmiştir. Kalan diğer altı caminin minareleri kare şeklinde Hristiyan Kilisesi tarzında inşa edilmişlerdir. Bu camilerin bir zamanlar kilise oldukları düşünülmektedir. Hristiyan kiliselerine gelince Ermenilerin iki adet kilisesi bulunmaktadır. Bu kiliselerden birincisi geniş ve zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Diğeri ise küçük ve sade bir şekilde dekore edilmiştir.*

³⁸ Buckingham, a.g.e., s.211 vd.

³⁹ Buckingham, a.g.e., s.212.

⁴⁰ Buckingham, a.g.e., s.213.

Katolik cemaatinin bir kilisesi bulunmakta olup iki İtalyan rahip bu kilisede yaşamaktadır. Süryanilere ve Rumların kendilerine ait ibadethaneleri bulunmakla beraber Musevilere ait bir adet sinagog mevcuttur.” sözleriyle şehirdeki dinî yapılarla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır.⁴¹

Diyarbakır’da yirmi hamamın bulunduğunu belirten Buckingham; *“Bu hamamların en önemlileri Vahap Ağa Hamamı, Paşa Hamamı, Pazar Hamamı, Kale Hamamı, Deve ve Eşek Hamanlarıdır. Vahap Ağa Hamamı ve Paşa Hamamı isimlerini kurucularından almakta olup Pazar Hamamı ve Kale Hamamı buldukları mevkiden isimlerini almaktadır. Deve ve Eşek Hamamı ise ismini gelip geçen kervanların uğradıkları bir yer olduğundan dolayı bu ismi almıştır. Bu hamam şehirdeki en ucuz hamam olduğundan dolayı genellikle fakir insanlar tarafından tercih edilmektedir.* bilgisini paylaşmaktadır.⁴²

Buckingham Diyarbakır’da yaklaşık olarak 15 han ve kervan saray tespit etmiştir. Bunların en önemlilerinin Hasan Paşa Hanı, Çifte Han, Yeni Han, Paşaoğlu Hanı, Bacı Han, Abacıhan, Deliler Hanı, Kalahhan, Tabunhan, Aratahan olduğunu belirtmektedir. Ona göre; *“bu hanlardan Hasan Paşa Hanı ve Çifte Han en güzelleri olmakla beraber Urfa’daki hanlardan daha iyi durumdadırlar. Hanlar iki kattan oluşmakta olup üst katlarda aileler kalmaktadır. Odalarda mutfak, ocak ve diğer eşyalar mevcuttur.”*⁴³

Buckingham Diyarbakır’ın ticarî potansiyeli ile ilgili de önemli bilgiler vermektedir. Pazaryerlerinin düzenli bir şekilde olmadığını, Türkiye’nin diğer yerlerinde olduğu gibi üzerlerinin kapalı olduğunu söyleyen Buckingham; *“Pazaryerleri dar, eğri büğrü ve üzerleri çoğunlukla tahtalar ile kapatılmıştır. Pazaryerleri buna karşın iyi bir şekilde ikmal edilmekle beraber iş saatlerinde insanlarla doludur. Şehirde bulunan imalathaneler Şam’da bulunan imalathaneler gibi temel olarak pamuk ve ipekten üretim yapmakta,, şehirde yaklaşık olarak 1.500 dokuma tezgâhı bulunmaktadır. Hasan Paşa Hanında pamuk kumaşa basma işi yapan 500 basmacı, deri imalatı işinde ayakkabı ve semer üretimi yapan 300 imalathane ve 100 adet demirci ya da nalbant bulunmaktadır. Burada tüketilen kumaşlar Halep üzerinden gelerek Avrupa’dan temin edilmektedir. Cam ürünler*

⁴¹ Buckingham, a.g.e., s.214.

⁴² Buckingham, a.g.e., s.214.

⁴³ Buckingham, a.g.e., s.214 vd.

Almanya'dan, Kaşmir, baharat ve ilaçlar Bağdat üzerinden Hindistan'dan tedarik edilmektedir. Ahalinin günlük ihtiyaçlarını karşılayacak meyve, sebze ve tahul ürünleri bölgeden temin edilmekte olup bol miktarda bulunmaktadır. Şehrin ihtiyacı olan ürünler şehir nüfusuna yetecek durumdadır.” tespitlerinde bulunmaktadır.⁴⁴

Buckingham Diyarbakır'ın idari yönetimi ve asker varlığıyla ilgili de değerli bilgiler vermektedir. Ona göre; *“Diyarbakır'ın mevcut valisi Kalender Paşa'dır. Kalender Paşa, doğrudan Bab-ı Ali'ye bağlı olarak görev yapmaktadır. Paşa'nın Diyarbakır'daki askeri gücü yaklaşık 1.000 askerden oluşmaktadır. Askerlerin yarısından fazlası Türk süvarilerden oluşmakta olup geri kalanları ise Arnavut piyade askerlerinden müteşekkildir. Şehrin kırsal kesiminde hem Türk hem de Kürtlerin çete reisleri de bulunmaktadır. İhtiyaç halinde bazı imtiyazlar verilerek askeri hizmet altına alınmaktadırlar.”*⁴⁵

Buckingham şehirde yaşayan insanların giyim ve kuşamlarına yönelik olarak tafsilatlı şu bilgileri aktarmaktadır: *“Şehirde yaşayan Ermeniler İstanbul, İzmir ve Ön Asya'nın Kuzey kesimlerinde yaşayan Ermenilerin taktıkları kalpağı Diyarbakır'da takmamaktadırlar. Ermeniler kalpak yerine Arap tarzı poşu ya da türban giymektedir. Bölgede yaşayan Arap ve Kürtler kendilerine özgü yerel kıyafetler giymektedirler. Kadınlar Şam ve İzmir'de olduğu gibi düz pamuklu kumaştan entari giymektedirler. Kadınlar bazen Mısır ve Suriye'de olduğu gibi ekoseli/kareli pamuklu kumaştan entari giymektedirler. Diyarbakır'da Kahire'deki zengin sınıfın giydiği siyah ipek kumaşlı entarilere de rastlanmaktadır. Mezopotamya'da yaygın olan şark çıbanı Diyarbakır'da hem kadın hem de erkeklerin yüzlerinde görülebilmekte, çıbanın sebebinin ise ahali tarafından bölgenin suyu ve havasına bağlandığı söylenmektedir. Çıbanın tedavisinden sonra bile izleri kalmaktadır.”*⁴⁶

4. James Silk Buckingham'ın Musul Gözlemleri

James Silk Buckingham Diyarbakır'dan sonra 6 Temmuz 1816 tarihinde Musul'a gelmiş ve şehrin genel görünümünü konusunda şu değerlendirmeleri yapmıştır; *“Musul Dicle Nehrinin batı yakasında birkaç mil nehir civarında uzanan alçak*

⁴⁴ Buckingham, a.g.e., s.215.

⁴⁵ Buckingham, a.g.e., s.215 vd.

⁴⁶ Buckingham, a.g.e., s.221 vd.

ve düz bir bölge üzerinde bulunmaktadır. Şehre kuzeybatı yönünden girişte şehrin bir zamanlar hendek ile çevrili olduğu görülmektedir. Günümüzde hendek toprakla dolmuş ve işlevini yitirmiştir. Şehri saran surlar yıkılmakta olup top atışlarına engel olabilecek bir konumda değildir. Şehrin genel görünüşü kaba ve tatsızdır. Sokaklar dar, kıvrımlı ve taşsızdır. Pazaryerleri, camiler ve saraylar estetikten uzaktır. Evler çoğunlukla harçla yapılmış taştan inşa edilmiş ve duvarları çamur ile sıvanmıştır. Evler yüzey ölçüsüne göre eğimle yapılmıştır. Keresteler nadirliği ve yüksek fiyatlarından dolayı ev inşalarında çok az kullanılmaktadır.⁴⁷

Buckingham, Musul'daki pazaryerlerine yönelik yaptığı değerlendirmede pazaryerlerinin Kahire'deki pazaryerleri kadar güzel olmadığını, çok sayıda pazaryeri olmakla beraber pazaryerlerinin komşu bölge Kürdistan'dan gelen mallarla iyi bir şekilde ikmal edildiğini belirtmektedir. Buckingham, Musul'da yapı ve tasarımı iyi durumda, Hindistan ve Avrupa'dan gelen mal ve ürünlerle ikmal edilen, zengin mal ve ürünlerin satıldığı tek bir pazaryerinin bulunduğunu da ilave etmektedir.⁴⁸

Buckingham, Musul'daki kahvehane ve hamamlara dair sınırlı bilgi paylaşmaktadır. Şehirde çok sayıda kahvehanelerin bulunduğunu, genelde geniş olduklarını ve bazı kahvehanelerin bir sokağı sağlı ve sollu olarak kapladığını ve bunlarında üzerlerinin kapalı olduğunu söylemekte ve sokak tarzı kahvehanelerde insanların sokak kenarına konulan sedir ve divanlar üzerinde oturduklarını ilave etmektedir. Buckingham, Musul şehrinde bulunan hamamlara yönelik olarak şehirde yaklaşık olarak otuz tane hamam bulunduğunu belirtmiş fakat bu hamamlara yönelik olarak sadece götürüldüğü tek bir hamam konusunda değerlendirmede bulunmuştur. Götürüldüğü hamamın görünüş ve rahatlık bakımından Kahire, Şam ve Halep hamamlarıyla karşılaştırılacak kadar iyi olmadığı değerlendirmesini yapmaktadır.⁴⁹

Şehirde bulunan ibadethanelere yönelik olarak yaptığı gözlemlerde Musul'da elli caminin bulunduğunu söyleyen Buckingham, bu camilerin otuz tanesinin küçük ve sade, yirmisinin ise büyük olduğunu belirtmektedir. Bu camilerden bir tanesinin minaresinin bulunduğunu ve tuğladan inşa edildiğini,

⁴⁷ Buckingham, a.g.e., s.286.

⁴⁸ Buckingham, a.g.e., s.287.

⁴⁹ Buckingham, a.g.e., s.287.

minarenin tabanının kare şeklinde olup üst kısımlarının dairesel olduğunu ve dış kısmının Arap alfabesiyle işlendiğini söyleyen Buckingham, şehirde Hıristiyan tebaaya ait Keldaniler, Yakubiler, Süryaniler ve Katolikler tarafından kullanılan on dört kilisenin bulunduğunu da ilave etmektedir.⁵⁰

Musul şehrinin nüfusunun yerel ahaliye göre 100.000 civarında olduğunu belirten Buckingham, şehrin nüfusunun yerel ahalinin düşündüğünün aksine 50.000 civarında olduğunu tahmin etmektedir. Nüfusun temelini eşit ölçüde Türk, Arap ve Kürtlerden oluşan Müslümanlar ile şehirde kendilerine ait sinagogları da olan 300 Musevi aile, 1.000 Hıristiyan Katolik aile, 500 Süryani aile ve 300 Yakubi aileden oluştuğunu aktarmaktadır.⁵¹

Buckingham Musul'un idari yönetimi, asker varlığı ve savunmasıyla ilgili şu kıymetli bilgileri vermektedir; *“Musul şehri idari olarak iki tuğlu bir paşa tarafından yönetilmektedir. Paşa'nın sorumluluk sahası iki mile kadar uzanmaktadır. Atamasını İstanbul'da bulunan Sultan'dan doğrudan aldığı için Halep, Urfa ve Bağdat Paşası'ndan bağımsızdır. Mevcut Paşa'nın ismi Hamid'tir. Tüm ahali tarafından saygı görmektedir. Şehirdeki askeri kuvvet bir şehri ve çevresini savunacak şekilde 1.000 asker kadardır. Askerlerin çoğunluğu süvarilerden oluşmaktadır. Askerlerin yarıya yakını Paşa'nın ikamet ettiği sarayda bulunmaktadır. Şehrin savunması Dicle nehrinin sularının salınmasıyla oluşan bir ada üzerinde bulunan bir kale ile yapılmaktadır. Kalede top bulunmamaktadır.”*⁵²

Musul'da ticaretin eskiden çok hareketli olduğunu fakat günümüzde ticari hareketliliğin düşük düzeyde olduğunu aktaran Buckingham şehirde Halep'e gidip gelen, Basra üzerinden gelen Hint ve Avrupa mallarını takas edip mal getiren tüccarların bulunduğunu belirtmektedir. Musul'a getirilen malların Tokat'a ve Ön Asya'nın yukarı kesimlerine gönderildiğini, bu malların karşılığında ise bakır madeni alınıp madenlerin Bağdat'a gönderildiğini ilave etmektedir. Şehirde yapılan tek üretimin pamuklu bez üretimi olduğunu ve mavi renge boyanan bu

⁵⁰ Buckingham, a.g.e., s.288.

⁵¹ Buckingham, a.g.e., s.290.

⁵² Buckingham, a.g.e., s.290.

kumaşların alt sınıfa mensup ahali tarafından kullanıldığını aktarmaktadır.⁵³

Buckingham, Musul ahalisinin giyim ve kuşanlarına dair yaptığı gözlemlerde erkeklerin Türk modeli giyindiklerini, başlarına Suriye'deki gibi poşu giydiklerini, kadınların ise Suriye ve Mısır'da olduğu gibi ekoseli entari giydiklerini ve yüzlerini koyu renkli peçe ile kapattıklarını belirtmektedir. Şehirdeki genç erkeklerin kulaklarına tek altın halka küpe, kadınların da türkuaz taşlı küpe ve burunlarına hızma taktıklarını söylemektedir.⁵⁴ Buckingham Musul'da ahali tarafından konuşulan dilin Arapça olduğunu ve kullanılan Arapçanın Kahire ve Halep'te konuşulan Arapçadan oldukça farklı olduğunu bildirmektedir. Konuşulan dilde Türkçe, Farsça ve Hintçe kelimelerin de mevcut olduğunu eklemektedir.⁵⁵

5. James Silk Buckingham'ın Erbil Gözlemleri

Buckingham Musul şehriden sonra Erbil'e gelmiştir. Nüfusunun 10.000'i aştığı rapor edilen Erbil'in aslında 5.000 civarında bir nüfusa sahip olduğunu söyleyen Buckingham; *"Şehirde orta büyüklükte ve minareleri olan iki cami bulunmaktadır. Sabahın erken saatleri olmasına karşın şehirde bulunan pazaryerleri doludur. Sokak arasında bulunan pazaryerlerinin üzerleri ağaç dalları ile kapatılmıştır. Şehirdeki evler güneşte kurutulmuş tuğlalar ile inşa edilmiş ve sokaklarda iyi giyinmiş insanlar bulunmaktadır."* sözleriyle şehri tasvir etmektedir. Buckingham şehir merkezinde bulunan Erbil kalesi hakkında yapmış olduğu gözlemlerde; *"Erbil şehrinin ana özelliği şehir merkezinin ortasında bir tepe üzerinde bulunan kalesidir. Bu kale Suriye'deki Halep ve Emessa (Humus) kaleleri kadar büyük bir kaledir. Kalenin üzerinde bulunduğu tümsek kare şeklindedir. Şehirdeki evlerin büyük kısmının kale etekleri dış kısmına dağılmış olmasına karşın surları tuğladan inşa*

⁵³ Buckingham, a.g.e., s.291.

⁵⁴ Buckingham, a.g.e., s.292.

⁵⁵ Buckingham Musul şehrinin tarihinde yaşadığı önemli olaylara yönelik olarak bazı bilgiler de vermektedir. Ona göre; *"Musul Hicri 654, Miladi 1264 tarihinde Moğol Hükümdarı Cengiz Han tarafından ele geçirilmiştir. O vakitler 700-800.000 insanın katledildiği ve Dicle nehrinin kana bulandığı söylenmektedir. Şehir Hicri 796 tarihinde Timur tarafından bir kez daha yıkıma uğramıştır. Şehir ünlü Venedikli seyyah Marco Polo'da ziyaret etmiştir. Musul 1743 yılında Nadir Şah'ın kırk gün süren bombardımanına maruz kalmıştır."*Bkz. J.S. Buckingham, a.g.e., s.292 vd.

edilmiş olan Kalenin iç kısmında çok sayıda ev bulunmaktadır.” tespitlerinde bulunmaktadır.⁵⁶

6. James Silk Buckingham’ın Kerkük Gözlemleri

James Silk Buckingham Musul’u müteakip güney istikametinde ilerleyerek 9 Temmuz 1816 tarihinde Kerkük şehrine ulaşmıştır. Buckingham geceyi geçirdikten sonra kısa süre kalacağı Kerkük’ü gözlemlemek üzere yerli ahalden bir rehber ile şehre çıkmıştır. Buckingham şehrin üç kısımdan oluştuğunu belirtmektedir. Bu kısımlardan birisi Erbil’deki gibi olan insan eliyle bir eğim verilerek şekillendirilmiş bir tümsek üzerinde bulunan bölgedir. Bu tümsek üzerinde surlar ile çevrilmiş içerisinde fazla sayıda ev ve minareleri olan üç caminin bulunduğu bir kaleden ziyade daha çok güçlendirilmiş bir şehir bulunmaktadır. Şehrin bu bölgesinde Müslümanların haricinde kimsenin ikamet etmesine izin verilmemektedir. Burada yaşayanların sayısının 5-6.000 olduğu düşünülmeyle beraber bu sayı biraz abartılmaktadır. İkinci kısım birinci kısma kıyasla içinde ikamet edenler ve stratejik konumuna göre daha alt seviyede olmasına karşın üç kısım arasında büyük farkla en geniş ve nüfus olarak en yoğun olan bölgedir. Bu bölge kalenin eteklerine dağılmış ve önemli han, kahvehane ve pazaryerlerinin bulunduğu yerdir. Yalnızca iki caminin minaresi görülmektedir. Bu bölgede sadece Müslümanlar değil Ermeniler, Nesturiler ve Hıristiyan Süryaniler yaşamaktadır. Bu bölgenin nüfusu yaklaşık olarak 10.000 kişidir. Bölgenin aşağısında bulunan mezarlık oldukça geniştir. Üçüncü kısım ikinci kısma yaklaşık olarak yarım mil uzaklıktadır. Bu kısımda oldukça fazla miktarda hurma ağacı bulunmaktadır. Üçüncü kısım ise diğer kısımlara göre daha küçük ve dağınıktır. Nüfus olarak 1.000 civarındadır. Şehrin toplam nüfusu 15.000 olarak kabul edilebilir. Üç kısımdan oluşan Kerkük’ün her bir kısmında 10 cami, 24 kahvehane, 10 han, 2 hamam bulunmaktadır. Farklı mezheplere mensup Hıristiyan cemaate ait ibadethane sayısı dört ya da beştir. Şehir idari yönden Bağdat Paşasına bağlıdır. Yönetimde vali tek başımadır ve asker olarak sadece kendisini koruyacak kadar bir asker sayısına sahiptir.⁵⁷ Kerkük’teki petrol kaynaklarının varlığına da dikkat çeken Buckingham “*Kerkük ve civarında topraktan alev çıkaran çok fazla miktarda petrol kaynağının bulunduğu söylenmektedir. Dünyanın başka hiçbir yerinde*

⁵⁶ Buckingham, a.g.e., s.325 vd.

⁵⁷ Buckingham, a.g.e., s.336 vd

*bulunmayan bu kaynakları ahali taıııdan gelen bir mucize olarak görmektedir. Bu kaynakların aslen Altınkoprı civarındaki kayalık tepelerde bulunduğu söylenmektedir.*⁵⁸ sözleriyle bölgenin petrol konusunda zengin olduğunu vurgulamıştır.⁵⁹

7. James Silk Buckingham'ın Kifri Gözlemleri

Musul'dan ayrılıp Kerkük üzerinden 12 Temmuz 1816 tarihinde Kifri şehrine ulaşan Buckingham, Kifri şehrinin çorak tepelerin bitim hattında bulunan bir ova üzerinde bulunduğunu, şehrin oldukça geniş ve surlarla çevrili olduğunu aktarmaktadır. Bu hususta; *“Surlar içerisinde bulunan yapılar akıl taşlarıyla güçlendirilmiş çamurdan inşa edilmiştir. Surlar içerisinde doğu yönünde akan temiz bir akarsu bulunmaktadır. Bu akarsu kanallarla bölünerek şehrin diğer bölgelerine taşınmakta ve şehrin temizliği ve ahalinin kullanımına sunulmaktadır. Akarsuyun başladığı noktadaki surlarda tüfek atışlarında kullanılan delikler bulunmaktadır. Surlarda top bulunmamaktadır.”* tasvirini yapmaktadır.⁶⁰

Buckingham Kifri'de bulunan pazaryerlerinin görünüşte çok kaba ve dağmık fakat yeterli miktarda erzak ile ikmal edildiğini gözlemlemiştir. Pazarlarda muhteşem meyvelerin bulunduğunu ve karpuz ve narın bol miktarda olduğunu ilave etmektedir.⁶¹ şehirde kebab, kızarmış et ve mezelerin satın alınabileceği iyi bir lokantanın bulunmadığı Kifri'de sadece bir tane kahvehane bulunmasına karşın tüm şehir ve gelip geçen seyyahlar için yetecek kapasitede olduğunu belirten Buckingham, Kifri'de dil olarak genelde Türkçenin konuşulduğunu eklemektedir.⁶²

Buckingham Kifri şehrinin hava durumu ile ilgili olarak yaptığı değerlendirmede. *“Hava sıcaklığı yoğun olmakla beraber termometrede sıcaklık oğleyn 48, oğleden sonra ise 51 dereceyi göstermektedir. Yerel ahali bile bu siccaktan bunalmaktadır. Rüzgar güneybatı yönünden çöl üzerinden esmektedir. Daha*

⁵⁸ Buckingham, a.g.e., s.33 vd.

⁵⁹ M.Ö 55-19 yılları arasında yaşamış şair Albius Tibullus'un yazdığı Ağıtlar'da (Elegies) Dicle Nehri kenarında Mezopotamya'da Nemrud tarafından kurulmuş olan Erec şehrinden petrol üreten kaynaklar olarak bahsettiğini, şairin petrolü *“Erec topraklarının yanıcı suları”* olarak bahsetmesi ile bu kaynakların muhtemelen kendi zamanında biliniyor olduğunu ima etmiştir. Bkz. Buckingham, a.g.e., s.338 vd.

⁶⁰ Buckingham, a.g.e., s.347.

⁶¹ Buckingham, a.g.e., s.348.

⁶² Buckingham, a.g.e., s.348.

önce Basra ve Bağdat'ta bulunmuş olan ve burada yaşayan insanlar boğucu sıcak ve rüzgârdan şikâyet etmektedir.⁶³ sözleriyle bölgedeki hava sıcaklığının yüksekliğine dikkat çekmektedir.

8. James Silk Buckingham'ın Bağdat Gözlemleri

James Silk Buckingham Kifri şehrini müteakip 20 Temmuz 1816 tarihinde İslam dünyasının önemli şehirlerinden Abbasilere de başkentlik yapmış olan Bağdat şehrine ulaşmıştır. Buckingham Bağdat şehrinin Dicle nehrinin kuzeydoğu kıyısında düz bir ova üzerinde bulunduğunu, şehrin bir tarafının Dicle nehri yakınlarında olduğunu ve şehrin bir sur ile çevrildiğini belirtmektedir. Şehri çevreleyen surların üzerinde bulunan izlerden surların birkaç dönem içerisinde tamir gördüğünü söyleyen Buckingham, surların çeşitli kalitede tuğlalardan inşa edildiğine dikkat çekmektedir. Ona göre; *“Surların ana kenarlarında yüksek kuleler aralarda kısa kuleler bulunmaktadır. Yüksek kulelerde bronzdan imal edilmiş farklı kalibrelerde toplar mevcuttur. Topların sayısı yaklaşık olarak ellidir. Giriş ve çıkış için üç adet kapı bulunmaktadır. Kapıların birincisi güneydoğu yönünde, ikincisi kuzeydoğu yönünde, üçüncüsü ise şehrin kuzeybatısında bulunmaktadır. Kuzeybatı yönünde bulunan kapı şehrin en işlek kapısı olmakla beraber şehrin en kalabalık kesimine ve Türklerin meşhur oyunu olan cirit oyununun oynandığı alana açılmaktadır. Bu kapı şehirdeki büyük pazaryeri ve Paşanın konağına yakın bir mesafededir. Surların etrafı hendekle çevrili olmasına karşın içerisinde su bulunmamaktadır. Surların eski bölümlerinde sağlam kalan iyi durumda iki adet kule bulunmaktadır. Tuğlaları sarı renkte ve antik taş işçiliği kalitesindedir. En kuzeyde bulunan kulede bulunan kitabede surların hicri 618 miladi 1221 tarihinde Halife Nasır tarafından inşa edildiği yazmaktadır.”* bilgisini paylaşmaktadır.⁶⁴

Bağdat'ın şehir merkezi konusunda değerlendirme yaparken Bağdat'ın sanılanın aksine doğu ihtişamı ve zenginliğine sahip olmadığını düşünen James Silk Buckingham, bina ve sokaklar konusunda umduğu güzelliği bulamamıştır. Bu hususta *“Bağdat'ta kamuya ait ve özel binalar fırında pişirilmiş, sarı kırmızı renkte, muhtemelen eski yapılardan alınmış ya da*

⁶³ Buckingham, a.g.e., s.349 vd.

⁶⁴ Buckingham, a.g.e., s.372 vd.

birden fazla kez kullanılmış tuğlalardan inşa edilmiştir. Yeni tuğlalardan yapılmış olan binalar dış görünüşlerinden anlaşılan temizlikleriyle kendilerini göstermektedir. Bağdat'ın sokakları diğer doğu kentlerinde olduğu gibi dar ve taşlı değildir. Evlerin sokak kapıları küçük, pencereler ise genellikle mahremiyetten dolayı sokağa nadiren bakmaktadır. Sokaklar Türkiye'nin diğer büyük şehirlerindeki sokaklardan daha dolambaçlı olmakla beraber şehir labirenti andırmaktadır. Şehrin valisinin yaşadığı saray ziyadesiyle geniş bir saraydır. Saray şehrin kuzeybatı kesiminde Dicle nehrinin yakınlarında bulunmaktadır. Saray duvarla çevrilmiş ve içerisinde resmi dairelerin çoğu, çalışanlar, paşanın ikametgâhı ve harası bulunmaktadır. Farklı zamanlarda ilave yapılmış olan konak mimari estetikten uzaktır.” sözleriyle düşüncelerini paylaşmaktadır.⁶⁵

Her daim Müslüman şehirlerin öne çıkan simgelerinden olan camilerin Bağdat'ta Türkiye'de bulunan camilerden farklı bir mimariyle inşa edildiğini belirten Buckingham, şehirde bulunan camiler hakkında tafsilatlı bilgiler aktarmaktadır; *“Bağdat'ta bulunan camilerin en eskisi ‘Jāmah el Sookh el Gazel’ camisidir. Pamuk ipliği pazarında bulunan caminin kitabesinde 1235 yılında inşa edildiği yazmaktadır. Diğer bir cami bu bölgeye yakın olan ‘Mercaniye’ camisidir. Caminin dış yüzeyinde zengin Arap işçiliği bulunmaktadır. Giriş kapısı çok mükemmel olan caminin dış gövdesi modern fakat iç kısımları kayda değer değildir. ‘Haseki’ Camisi ise diğer iki camiye benzemekle beraber orijinal olan kısmından bir bölüm günümüze kadar ulaşmıştır. Caminin mihrabı görünür vaziyette olup mükemmeldir. Mihraplar Mekke'de bulunan Kâbe'yi göstermekte ve genellikle sade ve süssüz olmaktadır. Haseki camisinin mihrabı Roma tarzında olup her iki yanında sütunlar bulunmaktadır. Caminin iç kısmı orijinal tarihinden daha geç döneme ait olduğunu göstermektedir. Caminin minaresi günümüzdeki yüzyıla ait olduğunu göstermekle beraber şehirdeki diğer camilerin minarelerine benzemektedir. Minarenin dışı yeşil ve siyah başta olmak üzere çeşitli renklerde çini ile kaplanmıştır. ‘El-Vezir’ camisi Dicle nehrine yakın bir konumda olmakla beraber güzel bir kubbesi ve yüksek bir minaresi bulunmaktadır.”⁶⁶ Buckingham, Bağdat'taki cami kubbelerinin İran tarzında olduğunu, şekil ve dekorasyonlarının*

⁶⁵ Buckingham, a.g.e., s.373 vd.

⁶⁶ Buckingham, a.g.e., s.374 vd.

Türkiye ve Arabistan'daki camilerden farklı olduğunu belirtmektedir. Kubbe ve minarelerin üzerinde yeşil bir çubuk üzerinde yuvarlak bir küre üzerinde bulunan hilal bulunmaktadır. Şehirde bulunan cami sayısı konusunda bilgilendirme yapan Buckingham şehirde bulunan camilerin sayısının yüzü aşğını bu camilerden otuz kadarının minare ve kubbeleriyle göze çarptıklarını, geriye kalanlarının ise sade küçük mescitler ve inananlar tarafından ziyaret edilen türbeler olduğunu söylemektedir.⁶⁷

Buckingham Bağdat'ta bulunan han ve kervansaray sayısını yaklaşık olarak otuz olarak tahmin etmektedir. Han ve kervansarayların Urfa ve Diyarbakır'daki han ve kervansaraylarla kıyaslandıklarında daha alt kalitede olduklarını ifade etmektedir. Bu hanlar koyu renkli tuğlalar ve beyaz çimento ile iyi bir işçilikle inşa edilmiştir. Türk ve Arap mimarisinin özelliklerini taşımaktadır.⁶⁸ Bağdat'ta çok sayıda pazaryeri olduğunu ifade eden Buckingham, bu pazaryerlerinin uzun, düz ve geniş caddelerde bulduklarını ilave etmektedir. Bu pazaryerlerinden en iyisi tuğladan tonozludur. Bağdat'taki pazaryerlerinin üzeri yalnızca düz direklerle ve üzerleri ağaç dalları ve kuru ağaç yapraklarıyla kapatılmıştır. Bu pazaryerleri Hint ticari mallarıyla iyi ikmal edilmektedir. Buckingham pazaryerlerinin kalitesinin düşüklüğünden dolayı şehir genelinde hiçbir pazaryerinin Urfa'da bulunan Gümrük Han yanında bulunan pazaryeri ile kıyaslanamayacağına dikkati çekmektedir.⁶⁹

James Silk Buckingham Bağdat'taki hamamların Mezopotamya'da ziyaret ettiği büyük şehirlerdeki hamamlara göre alt seviyede olduğunu belirtmektedir. Bağdat şehrinde elliden fazla hamam olduğu söyleyen Buckingham, şehre geldiği gün Doğu Hindistan Ticaret Şirketi temsilcisi Mr. Rich'in uşağı tarafından hamama götürüldüğünü ve orada Mr. Rich'ten dolayı oldukça hürmet ve saygı gördüğünü aktarmaktadır. Buckingham götürüldüğü hamamın geniş ve bol miktarda suya sahip olduğunu hamamın duvarları sıvasız olmakla beraber duvarlarında sadece kuş ve çiçek çinileri bulunduğunu ifade etmektedir.⁷⁰

⁶⁷ Buckingham, a.g.e., s.374 vd.

⁶⁸ Buckingham, a.g.e., s.378 vd.

⁶⁹ Buckingham, a.g.e., s.379.

⁷⁰ Buckingham, a.g.e., s.379.

Buckingham Bağdat'ın nüfusunun 50.000-100.000 arasında değiştiğini tahmin edildiğini fakat buna karşın kendi yaptığı tahminle şehrin nüfus oranının Halep'ten az Şam'dan yüksek olduğunu dolayısıyla şehir nüfusunun 80.000 civarında olmasının gerçeğe yakın olacağını düşünmektedir. Buckingham yönetimdeki sivil ve askeri erkânın şehrin yerlisi olmasına karşın Osmanlı ailelerinden ya da İstanbul Türklerinden olduğunu ifade etmektedir. Ona göre; *“Şehirdeki tüccar ve tacirlerin neredeyse tamamı Arap kökenlidir. Alt sınıfa dâhil olan ahali Türk, Arap, İran ve Hint kökenlidir. Şehirdeki yabancılar Kürtler, İranlılar ve çöl Araplarından oluşmasına karşın şehirde bir miktar Musevi ve Hıristiyan da bulunmaktadır.”*⁷¹

Bağdat Türklerinin kıyafetlerinin kuzey bölgelerindeki kırsal insanların kıyafetlerinden çok farklı olduğunu ifade eden Buckingham, şehirdeki ahalinin giyim ve kuşamları hakkında şu tafsilatlı bilgileri sunmaktadır. *“Ahalinin kıyafetleri daha az renkli ve daha az gösterişlidir. Erkeklerin silahları, atları, teçhizat ve donanımları imparatorluğun diğer şehirlerinde kullanılanlardan daha aşağı seviyededir. Türk süvarilerde çok yaygın olan Mısır Memluk kıyafeti burada görülmemektedir. Türban/poşu Bağdatlı Osmanlı Türkleri tarafından ya nadiren ya da hiç giyilmemektedir. Erkekler İstanbul'da kullanılanlardan daha uzun ve dar olan fes ya da kumaş başlık kullanmaktadırlar. Pantolon olarak yünlülük ve üzerine cübbe giyilmektedir. Bağdat ahalsinin kıyafeti diğer Asya ülkelerinin kıyafetlerine kıyasla çok sadedir. Tüccarların kıyafetleri tamamıyla Arap kökenlidir. Musevi ve Hıristiyanlar Türkiye'deki gibi koyu renk kaftan, kaşmir şal ve mavi pamuklu türban giyinirler. İranlılar diğer insanlardan farklı olmak için kendi ülkelerindeki gibi giyinirler. Çöl Arapları ise başlarına takukları kefliyh (Arap başlığı) ile tanınırlar. Ayrıca aba, yün pelerin giyer ve hançer takarlar. Kadınların kıyafeti Mezopotamya'nın en fakir köylerindeki kadınların kıyafeti kadar kötüdür. Tüm sınıflara mensup kadınlar Mısır'daki en düşük sınıf tarafından giyilen mavi ekoseli kıyafetten giymektedir. Kadınlar çarşaf giymemekle beraber başlarına kırmızı sarı renkte ekoseli örtü takarlar. Peçe takmazlar fakat ağız kısımlarını kapatırlar. Çöl bedevilerinde olduğu gibi kadınlar dudaklarının etrafına mavi çizgi çekerler ve yüzlerine dövme yaparlar. Ayrıca burunlarına hızma takarlar.”*⁷²

⁷¹ Buckingham, a.g.e., s.380 vd.

⁷² Buckingham, a.g.e., s.381 vd.

Buckingham Bağdat'taki idari yönetimiyle ilgili olarak da önemli bilgiler vermekte ve Bağdat'ın yönetiminin bir Paşa ve bir meclis tarafından yapıldığını, paşanın atanmasını İstanbul'da bulunan Sultan'dan almasına karşın bağımsız olmadığını ifade etmektedir. Bu hususta; *“Meclis birkaç büyük devlet memurundan ve birkaç hükümet dairesinin başkanlarından oluşmaktadır. Meclis, cuma günleri toplanıp önemli konular bu divanda tartışılıp görüşülmektedir. Mevcut Bağdat Paşası Esat Paşa'dır. Bağdat doğumludur. Aslında Esat Paşa Gürcistan kökenli olmakla beraber Gürcü kökenli birinin Paşa olması bir istisna olarak görülmektedir. Esat Paşa'nın babası Süleyman Paşa'da Gürcistan doğumludur.”* diyen Buckingham, Gürcistan'dan bir grup Gürcü Memluk aracılığıyla yapılan ithalatlardan dolayı Paşa tarafından desteklendikleri ve bu ithalatında her yıl arttığı bilgisini paylaşmaktadır.⁷³ Esat Paşa'nın yetki sahası güneyde Basra'ya Kuzeyde Mardin'e, doğuda İran sınırından Kürdistan'a, batı yönünde ise Suriye ve Filistin'e kadar uzanmaktadır. Buckingham bu sınırların sadece yazılı sınırlar olduğunu ve Esat Paşa'nın gerçek etki alanının bu kadar uzağa ulaşmadığını, özellikle batı ve doğu kesimlerinde Arap şeyhleri ve Kürt aşiret reislerinin etkili olduğu eklemektedir.⁷⁴

Şehrin stratejik konumuyla ilgili bir değerlendirme yapan Buckingham, Bağdat'ın her vakit Türk İmparatorluğunun İran sınırına karşı bir cephe şehri olarak düşünüldüğünü, aynı konumda olan Avrupa şehirleriyle kıyaslandığında ise kötü bir şekilde istihkâm edilmesine rağmen sonuçta İranlıların saldırı girişimlerine başarılı bir şekilde karşı koyduğunu, aynı şekilde en güçlü Arap ve Vahabilere karşı da güvencede olduğunu söylemektedir.⁷⁵

Buckingham şehrin savunması ve askeri varlığıyla ilgili verdiği bilgilerde Paşa'nın bölgenin savunmasını tamamıyla şehirden yaptığını, İstanbul'dan herhangi bir yardım almadığını, bu anlamıyla Paşa'nın Sultan'dan oldukça bağımsız olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir; *“Paşa'nın askeri gücü 2.000 atlı askerden oluşmaktadır. Askerler çeşitli silah ve ekipmanlarla donatılmıştır. Küçük bir top parkı bulunmaktadır. Top parkında 10 parça top bulunmakla beraber bir grup piyade askeri eşlik etmektedir. Bu piyade askerleri aynı zamanda Paşa'nın da*

⁷³ Buckingham, a.g.e., s.382 vd.

⁷⁴ Buckingham, a.g.e., s.383.

⁷⁵ Buckingham, a.g.e., s.383.

*muhafızlığını yapmaktadır. Bu askerlerin sayısı 1.000'den fazla değildir. Askerlerin nakdi ödemesi aylık 1 İspanyol Dolarından daha az olan 3 Piastre civarındadır.*⁷⁶

Cariyeler hakkında bilgiler vermeyi de ihmal etmeyen Buckingham, haremelerde bulunan beyaz ve siyahî cariyelerin hareme alınma durumlarıyla ilgili olarak verdiği bilgilerde haremeye beyaz cariye alma izninin sadece inançlı insanlara verildiğini, siyahî kölelerin ise inançsız tabaka tarafından alınmasına müsaade edildiğini ifade etmektedir. Bu yüzden Gürcü ve Çerkez cariyeler inançlı kesim tarafından alınmakta olup kâfirler ise Batı Afrika, Sudan ve Madagaskar'ın siyah güzellerini almaktadırlar.⁷⁷

Buckingham Bağdat ticaretinin genellikle Hindistan ürünlerinden oluştuğunu, ticari malların Bengal'den Basra'ya geldiğini ve oradan Bağdat'a getirildiğini belirtmektedir. Mallar Necid bölgesine Suriye yoluyla ve Kürdistan, Ermenistan ve Küçük Asya üzerinden dağıtıldığını ifade eden Buckingham dağıtımın son on yılda İngiliz bayraklı gemiler ile yılda ikiden altıya çıkmasıyla arttığını söylemektedir.⁷⁸ Bağdat ve Basra arasındaki su yolu taşımacılığına yönelik olarak tafsilatlı bilgiler veren Buckingham, eskiden Fırat ve Hilla nehirleri yoluyla yapılan taşımanın şu an Dicle nehri üzerinden yapıldığını şu sözlerle ifade etmektedir; *"Fırat ve Hilla nehirlerinin bulunduğu yol bu nehirlerin her iki yakalarının geniş bir kabile tarafından ele geçirilmesinden dolayı güvensiz olarak değerlendirilmektedir. Nehirler üzerinde yük taşıyan gemilerin kapasitesi 20-50 ton yük kapasitesindedir. Gemiler rüzgâr mevcut olduğunda rüzgâr gücü ile ilerlemektedir. İyi mevsimlerde kuzey rüzgârı hâkim olduğunda Bağdat'tan Basra'ya seyahat 7-8 günde yapılabilmektedir. Seyahat rüzgârın sakin olduğu günlerde akıntı bu yönde olmasından dolayı 10-15 günde tamamlanmaktadır. Şehre erzak ve meyve getirmek için kullanılan küçük tekneler deri ile kaplanmış sepet tipi teknelerdir.*⁷⁹

Buckingham Bağdat'ın içme suyunun Dicle nehrinden tedarik edildiğini nehirden alınan suların keçi tulumları içerisine konarak hayvan sırtında evlere taşındıklarını söylemektedir. Aynı usul ile Kahire şehrinin de Nil nehrinden taşınan su ile ikmal

⁷⁶ Buckingham, a.g.e., s.384 vd.

⁷⁷ Buckingham, a.g.e., s.383.

⁷⁸ Buckingham, a.g.e., s.385.

⁷⁹ Buckingham, a.g.e., s.386.

edildiğini, su sarmıcı ve borularla su taşıma sisteminin Bağdat'ta bulunmadığını eklemektedir.⁸⁰

James Silk Buckingham Bağdat vilayetinde bulunan binek ve yük hayvanlarına yönelik olarak da gözlemlerde bulunmuştur. Ona göre; *“Paşa’ya ait olan ahırlarda atlar bulunmaktadır. Daha yüksek kalitede kısıraklar bazı tüccarlarda mevcuttur. Bu atların değerleri iki ile üç bin Piastre ya da 150 İngiliz Sterlinine denk gelmektedir. Araplar bazen çölden iyi kalitede atlar getirmektedir fakat buradan saf kan at getirtmek oldukça zordur. Develere gelince, tamamı tek hörgüçlü olan develerden bol miktarda bulunmaktadır. Dicle nehri kıyılarında Ganj ve Nil nehri kıyılarında olduğu gibi pek çok camuz bulunmaktadır. Bu bölgede aynı zamanda Hindistan’da yaygın olarak görülen ve Arabistan ile Yemen kıyılarında da bulunan hörgüçlü öküzler de mevcuttur. Şehirde Kahire’de de bulunan beyaz eşekler bulunmaktadır. Bu eşeklerle semerleri üzerinde şehir içerisinde yolcu taşımacılığı yapılmaktadır. Bu eşekler Mısır eşekleri gibi canlı ve hızlıdır.”*⁸¹

Buckingham seyahatnamesinde Bağdat'ta bulunan yabancı temsilciliklerle ilgili şu bilgileri vermektedir; *“Şehirde Avrupalılara ait yalnızca Fransız ve İngiliz olmak üzere iki temsilcilik bulunmaktadır. İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) şehirde faaliyet göstermektedir. Doğu Hindistan Şirketi yetenekli ve saygın Mr. Rich tarafından temsil edilmektedir. Şirkete ait ev birkaç evin birleşiminden meydana gelmiş ve şehirdeki en geniş ve en iyi binadır. Mr. Rich’in yanında bir İngiliz doktor, İtalyan sekreter, birkaç tercüman, birkaç asker, seyis ve uşaklar bulunmaktadır. Yerleşkede bir grup Sepoy askeri ve sayıları daha az olan Avrupa süvari askeri bulunmaktadır. Şirketin Dicle nehrinde seyahat amaçlı Hintliler tarafından bakımı yapılan büyük bir yatı bulunmaktadır. Mr. Rich şehirde Paşa’nın yanında belki de en güçlü adamdır. Bazı insanlar Paşa’nın fikirlerini Mr. Rich’ten aldığı tavsiyelere göre şekillendirdiğini düşünmektedir. Fransız temsilci Monsieur Vigoroux’dur. Başkonsolos düzeyinde olup çok zeki ve cana yakın bir insandır. Yanında Halepli genç bir tercüman bulunmaktadır. Orta seviyede bir evi ve az sayıda uşağı bulunmaktadır. Şehirde bulunan Hristiyan manastırı Fransızların*

⁸⁰ Buckingham, a.g.e., s.386.

⁸¹ Buckingham, a.g.e., s.388 vd.

*himayesi altındadır. Manastır'da Padre Vincenza ve yardımcısı Camillo di Jesu görev yapmaktadır.*⁸²

Bağdat'ın havası Buckingham'ın dikkatini çekmiştir. “Şehrin havası o kadar sıcak ki gün içerisinde dışarı çıkmak isteyenlerin genç ve sağlıklı olması gerekir.” sözleriyle Bağdat hava sıcaklığının ciddiyetini betimlemiştir. Buckingham Bağdat'ın hava sıcaklığına yönelik olarak mevsimsel şartlara göre; “Şafak vakti hava sıcaklığı 44 derece ve öğleyin 48 derece, saat ikiden hemen önce 50 derecedir. Gün batımına kadar 47 dereceye çekilmekte ve gece yarısı 45 derece olmaktadır. Bu değerler sakın bir günde güneşin kan kırmızısı olduğu tabiri caizse atmosferin ateş altında olduğu bir günde alınmıştır.” tafsilatlı bilgilerini vermektedir. Buckingham aşırı sıcaktan hayatını kaybeden oldukça fazla insan bulunduğunu, kış mevsiminde hava soğuk ve karla kaplı dağlar görülebildiğini, Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarının aşırı derecede sıcak olduğunu da ilave etmektedir.⁸³

Sonuç

Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki bölgede bulunan Mezopotamya bölgesi Sümerler, Akadlar, Babiller ve Asurlular gibi pek çok kadim medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Kurna şehrinde birleşip Basra Körfezine dökülen Dicle ve Fırat Nehirlerinin zengin su kaynakları ile sulanan bereketli toprakları sayesinde tarihte her daim cazibe merkezi olmuş ve çekişmeli mücadelelere maruz kalmış olan Mezopotamya zengin antik bakiyesi ile arkeologlar için de çalışma sahası olmuştur. Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi arasında diğer bir deyişle doğu ve batı arasında stratejik bir konumda bulunan Mezopotamya XIX. yüzyılda Afganistan ve Hindistan'ın savunulmasında İngiltere ve Fransa'nın siyasi ve ekonomik çıkarlarının merkezi konumuna gelmiş ve bölgenin önemi artmıştır. İngilizler Fırat Nehri üzerinden Şattü'l-Arab'a Basra körfezinden Hindistan'a ulaşacak bir ticaret yolu düşüncesini ortaya atmışlar ve bunun ilk adımı olarak Doğu Hindistan Ticaret Şirketi'nin temsilciliğini Bağdat'ta açmışlardır. Bölgeye ilgisi artan İngilizler Hindistan ve Afganistan'da olduğu gibi bölgeye saha çalışması yapacak oryantalistler göndermiş ve saha hakkında bilgi sahibi olmuşlardır.

⁸² Buckingham, a.g.e., s.390 vd.

⁸³ Buckingham, a.g.e., s.392 vd.

Bu kapsamda bölgeye gönderilen oryantalistlerden birisi James Silk Buckingham'dır. Mısır ve Filistin üzerinden 1816 yılı başlarında Mezopotamya bölgesini gözlemlemek üzere Halep'e gelen Buckingham 4 Haziran 1816 tarihinde Urfa'ya ulaşmış ve oradan Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri'ye oradan Bağdat'ta geçmiştir. Buckingham'ın ziyaret ettiği şehirler hakkındaki gözlemleri 1827 yılında Londra'da "*Travels in Mezopotamia*" adı ile neşredilmiştir. Buckingham bir oryantalist bakış açısıyla güzergâhı üzerinde bulunan şehirler hakkında önemli bilgiler vermiştir.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin yönetiminde bulunan Mezopotamya bölgesine seyahat eden Buckingham'ın aktardığı bilgiler hem Osmanlı tarihi hem de bölge tarihi için önem taşımaktadır. Buckingham Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri ve Bağdat'ı içeren seyahatinde şehirlerin coğrafi yapıları, konumları, nüfus ve etnik yapıları, inanç ve mezhepleri, ahalinin kılık kıyafetleri, konuşulan dilleri, pazaryerleri ve ekonomik imkânları, sosyokültürel yapıları, şehir yapıları, bahçeler, yeme içme şekilleri, idare şekilleri ve askeri imkânlarını titizlikle gözlemlemiştir.

Buckingham ziyaret ettiği Osmanlı Devleti'nin güney vilayetleri olan Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri ve Bağdat'ta şehirlerin coğrafi konumlarına yönelik olarak kuruldukları yer, su kaynakları, komşu şehirlerle iletişimi ve stratejik önemlerine değinmiştir. Mezopotamya bölgesindeki şehirler hayati öneme haiz olan su nedeniyle genellikle Dicle ve Fırat Nehirleri kenarına ya da yakınlarına kurulmuşlardır. En önemlisi şehirlerin etrafını saran surlar konusunda vermiş olduğu tafsillatlı bilgilerde şehirlerin savunulmasında önemli derecede etkili olan surların yapısı, savunma şekilleri, giriş çıkış kapıları, sağlamlık durumlarını gözlemlemiştir. Buckingham genellikle surlar ile çevrilmiş bölge içerisinde bulunan ve şehrin savunulması görevini üstlenen kaleler ve kaleler içerisinde bulunan askeri unsurlar konusunda asker sayıları ve sınıfları, top sayısı ve faaliyetleri konusunda gözlemlerde bulunmuştur. Asker sayıları Diyarbakır, Musul ve Bağdat'ta fazla olmakla beraber askerler süvari ve piyade sınıfından oluşmaktadır. Surlar, kaleler, asker sayıları ve teçhizat durumları ile ilgili şehirlerin savunulmasına yönelik bilgiler istihbarat bilgileri niteliğindedir.

Buckingham'ın şehirlerin nüfusu, etnik kökenleri, dini inanışları, ibadethaneleri, mezhepleri ve giyim kuşamlarına yönelik olan gözlemleri dönemin ve bölgenin sosyal ve kültürel durumunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bölge nüfusu genel olarak Türk, Arap, Kürt ve gayrimüslim tebaadan oluşmakta olup nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu şehir Bağdat'tır. Gayrimüslim tebaa Ermeniler, Museviler ve az sayıda Rum'dan oluşmakta olup Hıristiyan ve Musevi tebaa mensupları kendi ibadethanelerinde özgür bir şekilde inançlarını yaşamaktadır. Şehirlerde her etnik kesim ve inançtaki tebaa kılık ve kıyafet bakımından kendi gelenek ve göreneklerine göre giyinmekte ve bu konuda serbesttirler.

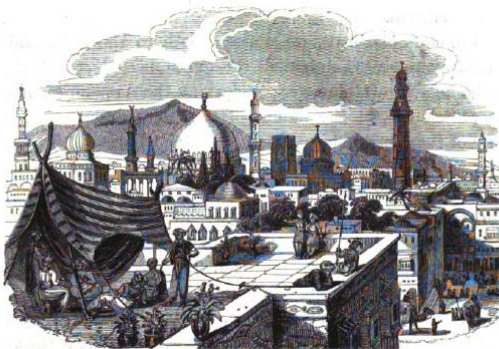
Şehirlerin ticari imkânlarına da değinen Buckingham şehirlerde bulunan pazaryerleri ve buralarda satılan erzak ve malların durumu ve menşeleriyle ilgili değerlendirmeler yapmış bölgenin Hindistan, İran ve Avrupa'dan gelen mallar ile ikmal edildiği ile özellikle kumaş ticaretinde Hindistan'ın etkili olduğunu belirtmiştir. Şehirlerde bulunan imalathanelerde genellikle pamuklu ve yünlü kumaşlar üretildiğini, diğer sanat kollarına ait üretiminde mevcut olduğunu bildirmektedir. Bölgede ticaret hayatında Osmanlı tebaasının yanı sıra Avrupalı tüccarlar da bulunmaktadır. Buckingham Kerkük ziyaretinde bölgede bol miktarda bulunan petrol kaynaklarına da dikkat çekmiş günümüzde de petrol konusunda zengin olan bölgenin önemi üzerinde durmuştur.

Şehirlerde bulunan han, hamam, kervansaray, cami, kilise gibi kamusal alanlara yönelik oldukça tafsilatlı bilgiler veren Buckingham içinde bulunulan dönemde şehirlerin muntazaman tesis edildiklerini sürekli dile getirmekte, idari olarak devlet idaresinin de tam manasıyla tesis edilmiş olduğunu belirtmektedir. Sonuç olarak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin güney vilayetleri Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri ve Bağdat'a seyahat eden İngiliz Oryantalist James Silk Buckingham oryantalist bakış açısıyla yapmış olduğu gözlemlerde daha önce ziyaret ettiği Kahire ve Halep ile de kıyaslayarak vermiş olduğu bilgilerle bölge tarihine ışık tutmuştur.

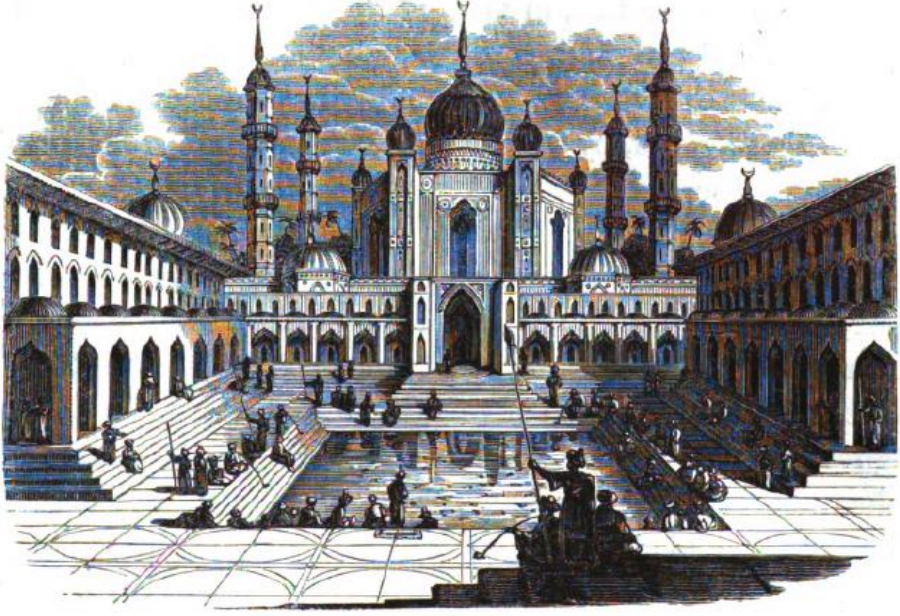
Resimler



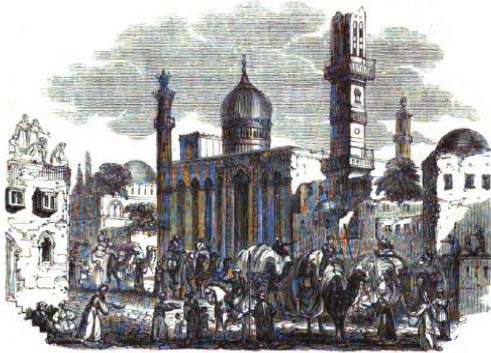
Resim 1: James Silk.Buckingham



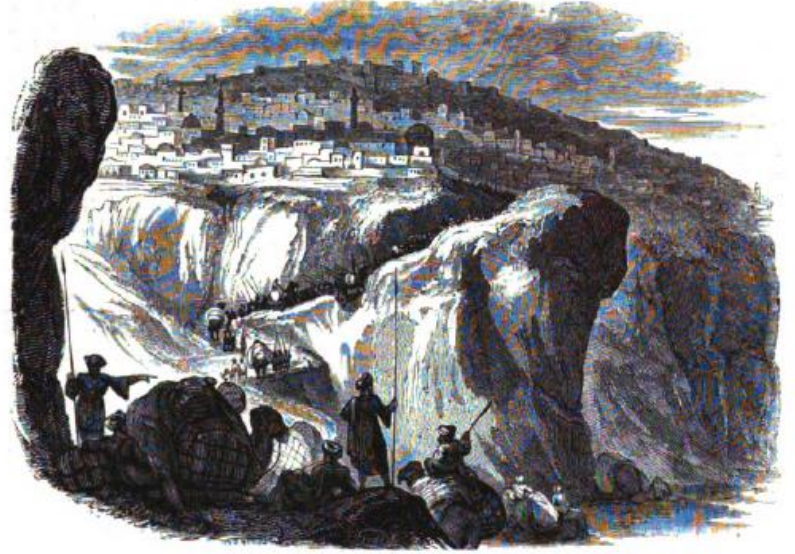
Resim 2: Urfa



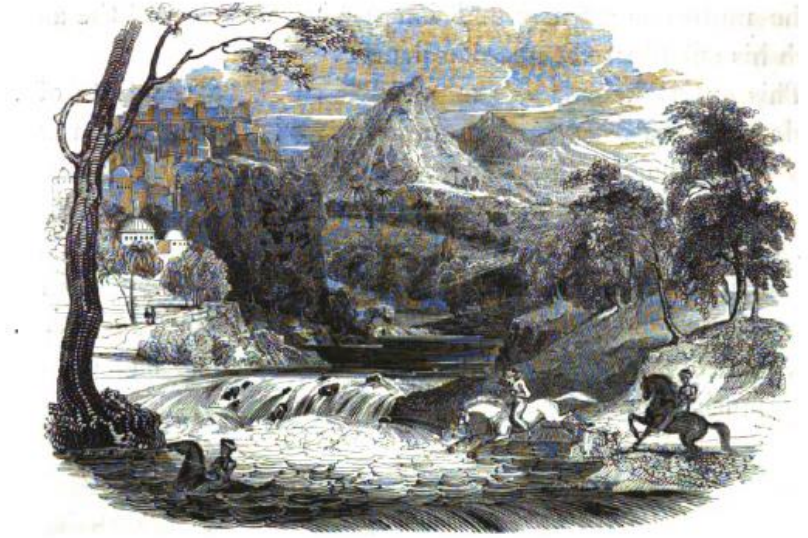
Resim 3: Halilü'r-rahman Camii Külliyesi ve Balıklı Göl



Resim 4: Mardin



Resim 5: Mardin



Resim 6: Diyarbakır



Resim 7: Musul



Resim 8: Baĝdat

Kaynakça

- BANKER, Russel, *“James Silk Buckingham”*, Dictionary of National Biography, Vol. VII, London 1886.
- BUCKINGHAM, James Silk, *Travels in Mesopotamia*, London 1827.
- BUCKINGHAM, James Silk, *Autobiography of James Silk Buckingham; Including His Voyages, Travels, Adventures, Speculations, Successes And Failures*, Vol.1, Longman, London 1855.
- COHEN, Stuart A., *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914*, Ithica Press, United Kingdom 2008.
- GODLEY, A.D., *Herodotus, Vol II Books III-IV*, William Heinemann, London 1928.
- KUIPER, Kathleen, *Mesopotamia The Worlds’s Earliest Civilization*, Britannica, New York 2011.
- LECK, Gwendolyn, *“Mesopotamia”*, *Literature of Travel and Exploration An Encyclopedia II*, New York 2003.
- MCINTOSH, Jane R., *Ancient Mesopotamia, ABC*, Oxford 2003.
- SIMONS, Geoff, *Iraq: From Sumer to Saddam*, Macmillan, London 1996.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih 1789-2001*, Der Yayınları, İstanbul 2006.

KİTAP TANITIMI: Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycan Kimliği*.

ZÜHRENUR PEHLİVAN*

Makale Gönderim Tarihi
20.03.2020

Makale Kabul Tarihi
15.06.2020

Kitabın ilk basımı İngilizce olarak kaleme alınmış olup uluslararası güvenlik konulu BCSIA kitap serisinin bir parçası olarak 2002 yılında MIT Press tarafından okuyucuyla buluşturulmuştur.

Brenda Shaffer, Harvard Üniversitesi Kenedy Yönetim Okulu'nda Hazar Programı'nın Araştırma Başkanlığı görevini icra etmektedir. Shaffer İran konusunda uzmanlaşmış olup Rus-İran ilişkileri, İran'daki etnik durum, Orta Asya, Kafkasya ve Hazar bölgesinde İran politikası üzerinde çalışmalar yürütmüştür. Shaffer, Kudüs İbrani Üniversitesi'nde ders vermektedir. Yazar "Genç Truman Bilim Adamı" ödülünü almaya mazhar olmuştur.

Çalışmada yer alan ifadelerden kitabın İngilizce olan ilk basımının İngilizce konuşan insanlara Azerbaycan ve İran'da yaşayan azınlıkları tanıtmak için yazıldığı anlaşılmaktadır. Türkçe olan basımın ise Türk dünyasına Azerbaycan ve İran'da yaşayan Türkleri tanıtmak amacı ile oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra çalışmanın muhtevası incelendiğinde İran'daki azınlıkların yaşadıkları problemlere ışık tutma gayesi gözlemlenmektedir.

Söz konusu çalışma toplam sekiz bölümden oluşmaktadır. Yazar giriş bölümünde etnik konunun tespitinde ortaya çıkan

* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, znurpeh@hotmail.com

anlaşılmazlık sorununu dile getirmiştir. Bu sorun Azerbaycanlı kimliği üzerinden değerlendirilmektedir. Azerbaycan'da devlet kurulmasının Azerbaycan kimliğine tesiri üzerinde durulmuştur. Aras Nehri'nin kuzeyinde konumlanan ve Rus politikalarına maruz kalan Azerbaycanlıların çok az kısmı Rus kimliğini benimsenmiştir. Azerbaycanlıların büyük kısmı Türk kimliğini her zaman ön planda tutmuşlardır. İran'da Azerbaycan kimliği ise ortak bir kimlik olarak kalmıştır. Genel anlamda halk, kendilerini Fars kimliğinden ayırarak öz kimliklerinin farkında olmuşlardır. Bilhassa dil hususunda haklarının genişletilmesini talep etmektedirler. Bunun yanı sıra kendilerini İran kimliği ile bağdaştıranlar da vardır. Bir kısmı ise temel kimliklerini Azerbaycanlı olarak görse de bu konuda herhangi bir teşebbüste bulunmamaktadır. Çalışmada ulus, etnik grup ve ulusal kimlik gibi ibareler gerek İran'dan gerekse başka ülkelerden örnekler sunularak değerlendirilmiştir.

Birinci bölüm "1920'ye Kadar Azerbaycanlılar" başlığından oluşmaktadır. Bu bölümde Azerbaycan Türklerinin kökenleri üzerindeki sorunsallar tartışılmıştır. Azerbaycan ve İran literatürlerinde yer alan bilgiler değerlendirilmiştir. Azerbaycanlı kaynakların çoğunda Azerbaycanlıların kökeninin Türkler olduğu kabul edilirken İran kaynaklarında ise Azerbaycanlılar Farslarla ilişkilendirilmiştir. Bölümün ortalarına doğru kimlik din açısından incelenmiştir. Bu bağlamda Şiilik şemsiyesi altında kümelenerek Şiiliği bir kimlik haline getiren ve bugünkü İran'ın tezahüründe rol oynayan Safevi Devleti ve ideolojisi kısmi olarak değerlendirilmiştir. Safevi Devleti'nin zuhuru, Azerbaycanlı kimliğinin gelişimi açısından önemli rol oynamıştır. Azerbaycanlılar Şiiliğin tesiri altında kalan Türk halkıdır. Bu durum Aras Nehri'nin kuzey ve güneyindeki topluluklar arası kaynaşma ve sempatiye etkili olmuştur. Türkmençay Antlaşma'sının imzalanmasının akabinde Azerbaycan topraklarının kuzey ve güney şeklinde bölünmesi, kuzey ve güneyde ikamet eden Azerbaycanlıların hayatlarında belirgin tesire sahiptir. Azerbaycanlılar bölünme sonrası kimlik çatışmasına düşmüşlerdir. Kimileri Müslüman kimliğine sığınarak kendilerini Müslüman coğrafya ile ilişkilendirmektedirler. Kimileri liberal değerleri savunarak otoriter yönetimi reddettiler ve düşünce özgürlüğünü ve modern oluşumları desteklediler. Kimileri ise Azerbaycan milliyetçiliği çerçevesine odaklanarak ulusal kimliğin savunuculuğunu yaptılar. Milli kimlik Mirza Fethali Ahundzade ve Abdürrahim

Talipzade gibi aslen Azerbaycan Türkü olan ancak fikri açıdan Fars milliyetçisi olduğu sezilen isimler açısından ele alınmıştır. Ahundzade'nin tefekkür dünyası, yaptığı çalışmalar kısa bir şekilde değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Talipzade'nin fikir dünyası ve çalışmaları da ele alınmıştır. İki düşünürün buluşma noktasının batı merkezli yaklaşım, İran milliyetçiliği ve seküler yaklaşım tarzı olduğu sezilmektedir. Mehmed Emin Resulzade'nin İran Türkleri ne Türkiye'deki Türkler kadar bağımsız, ne de Rusya Türkleri kadar bağımlı sözü tam anlamıyla İran'daki Türk kimliğini yansıtır niteliktedir. Resulzade bunu Kaçarlar dönemine ithafen söylemiş olsa da bilhassa Pehleviler döneminde Türklere karşı bakış açısına ayna tutmuştur. Shaffer ise İran Türklerinin kimliğinden bahsederken Osmanlı, Rusya Azerbaycan'ı ve İran Azerbaycan'ı eksenli bakarak aralarındaki etkileşimi gözler önüne sermeye çalışmıştır. Shaffer, Kafkasya'ya eğitim odaklı giden İran Türklerinin daha milliyetçi bir yaklaşım sergilediğinin, İran'da kalanların ise Fars kimliğini taşımaya daha meyilli olduklarının tespitini yapmıştır. 19. yüzyılın ortalarına kadar Azerbaycanlı kimliği, genel ölçüde Türk-Müslüman kimliği veya bölgesel kimlik şeklinde kabul görmektedir.

İkinci Bölüm "Sovyet ve Pehlevi Rejimleri Yönetiminde Azerbaycanlılar" ismini taşımaktadır. Bu bölümde yazar "Sovyetlerin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ele geçirmesinin ve sonraki gelişmelerin Azerbaycan'ın genel atmosferine tesiri nasıl olmuştur?, Pehlevi hanedanlığının tesisi İran'da nasıl etki uyandırmıştır?, Uygulanan Pan-Farsist politikaların Azerbaycan Türklerine etkileri ne şekilde olmuştur?" gibi sorulara cevap aramaktadır. Rıza Şah Pehlevi'nin iktidara gelmesi İran'ın tarihi sürecinde önemli değişikliklere yol açmıştır. Rıza Şah'ın uyguladığı merkezîyetçilik ve milliyetçilik politikaları, akabinde kurulacak olan İslam Cumhuriyeti'nin karşıt bir düşüncede tezahür etmesinde de etkili olmuştur. Yazar Rıza Şah'ın asimile politikalarını Azerbaycan Türkleri açısından değerlendirmiştir. Rıza Şah özellikle de dil ve kültür alanında Pan-Farsist politikalar takip ederek eğitim kurumlarında, resmî kurumlarda ve hatta günlük konuşmalarda dahi Farsçayı zorunlu hale getirmiştir. İran'da ikamet eden Türk topluluklarını göçebe hayattan yerleşik hayata geçirerek aşiretlerin feodal yapılarını kırmaya çalışmıştır. Türklerin oturduğu verimli topraklar ellerinden alınıp Farslara verilerek onlar çorak, verimsiz arazilere yerleştirildi. Rıza Şah, Türklerin oturduğu mıntıklarda

ekonomik yatırımların durdurulmasına neden olarak onları mali yönden kayba uğratmıştır. Söz konusu politikalar İran Türklerinde bilhassa da Pehlevi politikalarından en çok muzdarip olan Azerbaycan Türklerinde milli kimliğin uyanışını sağlamıştır. Azerbaycan Türkleri arasında Sovyet Azerbaycan'ına karşı da sempati uyandı. Shaffer çalışmasında Pehlevi döneminde Azerbaycan kimliğinin üç şekilde tezahüründen bahsetmiştir. Birinci grup Fars kimliğini benimseyerek kendilerini eski İran'ın savunucu olarak görmektedir. İkinci grup hem Azerbaycan'ın etnik kimliğini hem de İran kimliğini birlikte savunmaktadır. Bu kimliğin savunucuları, İranlı kimliğini Fars ırkıyla bağdaştırmayıp üst kimlik olarak gören kişilerdir. Üçüncü grup ise sosyalist komünist idealar çerçevesinde desteklenen sınıf kimliği anlayışındır. Farsçılık politikasını benimseyenler arasında önemli Fars ideologlarından biri olan ve Pan-Farsizm politikasının önemli temsilcisi sayılan Ahmet Kesrevi değerlendirilmiştir. Shaffer'in Kesrevi hakkındaki yorumları dikkate değerdir. Kesrevi'nin içerisinde bulunduğu çelişkileri tahlil etmiştir. Çalışmada Kesrevi'nin bizzat kendi ifadelerinden örnekler sunulmuş ve onun düşünce yapısı ve onu böyle bir düşünce yapısına iten sebepler değerlendirilmiştir. Shaffer, Kesrevi'nin Pan-Farsist ideoloji takip etmesindeki temel etkenlerden birinin özerklik düşüncesinin İran'a zarar vereceği korkusu olduğunu ifade etmiştir. Ahmet Kesrevi, Tağı Arani ve bu tefekkürde olan diğer Fars ideologları incelendiğinde Farsçılık politikası takip edenlerin büyük kısmının Azerbaycan Türklerinden oluştuğu, genel düşünce çizgisinin tek dil ve tek ırk üzerinden gidildiği ve laiklik söylemlerinin yer aldığı dikkatleri çekmektedir. Bu tefekküre karşı milli idea ile hareket eden Türklerin tepkileri bulunmaktadır. Berahani "Taç Giymiş Yamyamlar" adlı çalışmasında İran'da yaşayan Türklerin problemlerini şu şekilde dile getirmiştir: "*Ben kimliğimin en değerli yönünün gasp edilmeye başladığını anladım. Düşmanımı-İran'daki mevcut otoriteyi tanımaya başladım. Ben şuurumu kaybetirmek için elinden gelen her şeyi yapmış olan düşmandan öcümü almaya çalışarak sesimi yükselttim. Ben düşman tarafından kurgulanan tarihi bir zorunlulukla yoksun bırakıldığım dil ile intikam alamadım. Ben düşmanın kılıcını elime aldım. Düşman şartlarını kabul ettirmekle, benim mücadeleme faydası olacak talimi verdi. Düşmanın en güçlü silahı diliydi, kültürüydü. Ben zulmedenin dilinde ezilen milletimin dili olmaya çalıştım.*"¹

¹ Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, İstanbul

Bu sözlerle Berahani, İran'daki etnik azınlıkların haklarını, Farsça ile mücadele etme gerekçesini, Farsçılık ideolojisinin kendi üzerindeki tesirini dile getirmeye çalışmıştır.

Kitabın üçüncü bölümü “İslam Devrimi ve Azerbaycanlılar” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde kurtuluş ümidi olarak görülen Şah'ın devrilmesinin akabinde tesis olan İslam Cumhuriyeti'nde uygulanan politikalar, Azerbaycan Türkleri kisvesi altında değerlendirilmiştir. İslam Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde etnik azınlıklara ve onların dillerini kullanmalarına karşı uygulanan politikalar ılımlı olmuştur. Bu politikalar tedricen değişikliğe uğrayarak basın-yayımdan Farsça dışındaki diller kaldırılmaya, kısıtlamalar getirilmeye başlandı. Pehlevi döneminde uygulanan politikaların benzer ve biraz daha yumuşatılmış halinin İslam Cumhuriyeti döneminde de uygulanması, Azerbaycan Türklerinde etnik temelli çağrılar ortaya çıkarmıştır. Azerbaycan Türkü olan Şeriat Medari figürüne karşı yönetimin dışlayıcı politikaları, İslam devrimini özümseyen pek çok Azerbaycan Türkünü söz konusu yönetime karşı küstürmüştür.

Kitabın dördüncü bölümü “İki Devrim Arasında” adlı başlığı taşımaktadır. Bu bölüm Azerbaycanlı kimliğinin İran İslam Devrimi ve Sovyetler Birliği çöküş sürecinde nasıl bir çizgide ilerlediğinin analizini yapmak üzere hazırlanmıştır. Sovyet Azerbaycan'ı ve İran Azerbaycan'ı karşılaştırmalı şekilde ele alınarak içlerinde buldukları durum, siyasi konjonktür çerçevesinde değerlendirilmektedir. Sovyet dönemi kisvesi altında yaşamlarını idame ettiren Azerbaycan Türkleri, kendi kimlik bilincinin farkında olup etnik kimlik vurgusu içerisindeydiler. 1980'lerde Sovyet Azerbaycan'ının yaşadığı süreç İran Azerbaycan'ına göre daha müspet değerlendirilmektedir. İran Azerbaycan'ında yaşanan siyasi bunalım, etnik ayrımcılık süreçlerinin bölgeye ve Azerbaycan kimliğine olan menfi tesiri üzerinde durulmuştur. Rusya'da tezahür eden Gorbaçov yönetimi altındaki Glastnost²

Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 71.

² Açıklık anlamına gelen glastnost, yeniden yapılanma anlamına gelen prestroyka dönemleri, Gorbaçov'un 1985'te iktidara geçmesiyle başlamıştır. (Özçelik, 2003: 93) Bu terimler, Sovyetler Birliği'nin içinde yaşayan halklara, daha özgürce yaşayabilecekleri bir ortam hazırlamıştır. (Sarıahmetoğlu, 2011: 51.) Bu kavranlarla birlikte milletler dillerini, dinlerini, ırklarını özümseyebilmiş ve halk arasında milli bilinç oluşmuştur. (Süleymanlı, 2006: 247.) Glastnost terimi, dil konusunda önemli değişiklikler meydana getirmiştir.

politikasının Azerbaycan ve Azerbaycan kimliğinde birtakım tesirler oluşturmuştur. Glastnost başlangıçta Azerbaycan dilini korumaya yönelik vurgu yapmıştır. Ancak bu dönem itibariyle Azerbaycanlıların soyadlarında geleneksel terimler çıkarılarak “-ov, -ski” gibi ibareler eklenmiştir. 1989’da Azerbaycan Halk Cephesi liderliğinde oluşan muhalefet grubu Dağlık Karabağ hususuna vurgu yaparak Azerbaycan dilini ve kültürünü korumayı benimseyen bir perspektif takip etmiştir. Azerbaycanlı kimliğini Türk ibaresiyle bütünleştirmiştir. Bu programın gayesi bağımsızlık amacını taşımaktadır. Programın savunucuları bunu dile getirmekte sakınca görmemişlerdir. Azerbaycanlıların Gorbaçov döneminde İran Azerbaycan’ıyla temasları olmuştur. Shaffer bunu Sovyet yönetimine karşı meydan okuma şeklinde değerlendirmiştir. 1991 Sovyet Azerbaycan’ının bağımsızlığa kavuşmasından sonra yönetimin İran Azerbaycan’ına karşı sempatik söylemleri vardır. Bu durum etnik kimlik hususuna önem verdiklerini ve Aras’ın öteki tarafında yaşamlarını sürdüren Azerbaycanlılarla hala mensubiyet hissi taşıdıklarını göstermektedir. Sovyet Azerbaycan’ında bu gelişmeler yaşanırken İran Azerbaycan’ında da önemli siyasi olaylar meydana gelmiştir. Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan ettiği dönem İslam Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonraki döneme tekabül etmektedir. İran’da yeni rejimin tesis edilmesinden sonra Azerbaycan kimliğinin dışavurumunda tedricen azalmalar gözlemlenmektedir. Buna mukabil Azerbaycan’da durum tersi yönde ilerlemektedir. Yazar Glastnost süreci ile ortaya çıkmış gibi gösterilen Azerbaycan’da milliyetçilik duygularının ve bu duyguların siyasi yapılanmaya dönüş sürecini reddederek söz konusu dönemden önce de yapılaşmanın varlığını ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra entelektüellerin düşüncesinde Azerbaycan tanımını ifade etmeye çalışmıştır.

Beşinci Bölüm “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bağımsızlığı” adlı başlıktan oluşmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını kazanmasının Azerbaycanlı kimliğine etkisi ele alınmıştır. Bu bölüm, Azerbaycanlılar arası etkileşimin,

Sovyetler, Rusçanın yaygınlaşmasında öncülük yaparak ikinci dillerin sönmesine neden olmuştur. Azerbaycan’daki Türkler bu duruma tepki göstererek dilin önemi konusunda çalışmalar yapmıştır. Ruslar, okullarda Azerbaycan Türkü öğrencilere Rusçayı öğrenmesi konusunda baskı yapmış ve Türkçe öğretmemek için birtakım planlar oluşturmuşlardır. Bu durum, Azerbaycan Türklerinin Rusçayı kendi dillerinden daha iyi bilmesine neden olmuştur. (Süleymanlı, 2006: 255-257)

Azerbaycan kimliğini ne ölçüde etkilediğini incelemek amacıyla yazılmıştır. Azerbaycan kimliğini anlamlandırmak ve özümsemek için çalışmalar yapılmıştır. Genel olarak kimliğe atfedilen ölçüt, cumhuriyet ilan edilmeden önce ve ilan edildikten sonra farklılık göstermektedir. Cumhuriyet ilan edilmeden önce kimlik sadece etnik kavramlarla ilişkilendirilmiştir. Daha sonra tüm vatandaşları kapsayacak ortak bir çerçevede yeni bir kimlik anlayışı benimsenmiştir. Elçibey döneminde Türk kimliği ile Azerbaycanlı kimliği özdeşleştirilmiştir. Azerbaycanlı dilinin yerini Türk dili kavramı almıştır. 1992 yılından kanun çıkartılarak Azerbaycan Türkçesi resmi dil ilan edilmiştir. 1980'li 1990'lı yıllarda kültürel ve siyasi bağları genişletmek amacıyla Sovyet Azerbaycanlılarının İran Azerbaycanlılarıyla temas kurma teşebbüsleri olmuştur. Dağlık Karabağ olaylarında da İran'da yaşayan Azerbaycan halkının İran yönetiminin aksine Azerbaycan'ı destekleyici teşebbüsleri olmuştur.

Altıncı Bölüm "İran'a ve Kimlik Kuramına Dair Bazı Dersler" başlığından oluşmaktadır. Yazar sonuç bölümü vermeyip söz konusu başlığı sonuçlar silsilesi şeklinde oluşturmuştur. Yazar Azerbaycanlı kimliğinin İran üzerindeki etkisini tespitler ve analizler çerçevesinde okuyucuya sunmaktadır. İran'da yaşayan Azerbaycanlıların çoğu kendi kimliklerini muhafaza etmede başarılı olmuştur. Azerbaycanlılar arasında İran fikrinin destekçileri olsa da onlar kendilerini Fars değil İranlı olarak anne-babalarını da Azerbaycanlı olarak tanımlamaktadırlar. Shaffer, İran'da farklı bir Azerbaycan kimliğinin mevcudiyetini tespit ederek İran'la ilgili akademik değerlendirmelerin çoğunu sorgulatmaya davet eder bir üslup sergilemiştir. Yazar ayrıca etnik politikaların İran'daki gelişmelerde etkin rol oynayacağını izlenimini vermiştir. İran İslam Devrimi'nde Azerbaycanlıların oynadığı rol bilinmektedir. Yazarın çalışmasının diğer sonucu Sovyetler Birliğinde Azerbaycan milli uyanışının Dağlık Karabağ çatışmasından önceki tarihlere tekabül ettiği teşhisidir. Yazarın bu fikirleri Ermenistan ile Dağlık Karabağ üzerinde kontrol kavgası sürdürenlere tepki olarak ortaya atmıştır. Azerbaycanlı kimliği gelişimde tekrarlanan temalardan bağımsız olarak söz konusu çalışma resmi sınır çiziminin kültürel boyutta gerçekleşmediğini göstermektedir.

Yazar yer yer tekrara düşse de çalışma, İran'daki Türklerin bilhassa Azerbaycan Türklerinin varlığına ve İran'daki yerine dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Çalışmada Rıza Şah

Pehlevi ve bu dönemdeki düşünürlere karşı uygulanan politikalara karşı negatif söylemler vardır. İran'daki etnik azlıkların bilhassa Azerbaycan Türklerinin yaşadığı problemler ve bu problemlerin onların düşüncesine etkisi hassasiyetle değerlendirilmiştir. Kuzey ve Güney Azerbaycan'daki milli duyguları karşılaştırmalı şekilde ele alması bakımından da çalışmanın önemi haizdir. Yazarın kuzey ve güney Azerbaycan arasındaki bağları göz önünde bulundurarak aradaki ilişkiye ve münasebetlerin geliştirilmesine pozitif baktığı sezilmektedir.

Kaynakça

Sarıahmetoğlu, Nesrin, *Karabağ*, IQ Yayınları, İstanbul 2011.

Süleymanlı, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul.